

Godina XXXIX/2020

Broj 2-3

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Ana Batrićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Marina Hughson, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija

Janko Međedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja

Luci, Bosna i Hercegovina

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Zoran Pavlović, Pravni fakultet Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Srbija

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka

Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Ana Batrićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Marina Hughson, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Slađana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia

Janko Međedović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja
Luka, Republic of Srpska

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Zoran Pavlović, Faculty of Law, University of Business academy Novi Sad, Serbia

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany

Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction

Milena Milićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

**Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)**

godina XXXIX / broj 2-3 / 2020

S A D R Ź A J

Uroš Đorović, Jelena Matošević, Luka Milošević, Marija Nikolić, Vera Romanov POTREBE I IZAZOVI BIVŠIH OSUĐENIH LICA U PROCESU RESOCIJALIZACIJE I REINTEGRACIJE – iskustva udruženja građana „Posle kiše“ iz Kragujevca	7
Ana Batrićević, Ivana Stepanović VIDEO NADZOR, BEZBEDNOST I PRAVO NA PRIVATNOST U ZATVORIMA	25
Hajdana Glomazić ORGANIZACIONI PRISTUP PREVENCIJI STRESA NA RADU I OČUVANJU MENTALNOG ZDRAVLJA ZAPOSLENIH	43
Olivera Pavićević KRIMINALIZACIJA MARGINALIZOVANIH ŽENA	57
Aleksandar Stevanović NORMATIVNI OKVIR REPUBLIKE SRBIJE KOJIM JE REGULISANO PITANJE SUKOBA INTERESA – SA OSVRTOM NA PRAKSU AGENCIJE ZA SPREČAVANJE KORUPCIJE	71
Ana Paraušić PREVENCIJA KRIMINALA KAO PRISTUP UNAPREĐENJU URBANE BEZBEDNOSTI	89
Aleksandra Marković PREKARIJAT I NEKA PITANJA DRUŠTVENE STRUKTURE I DRUŠTVENIH NEJEDNAKOSTI	105
Sladana Milošević, Višnja Milošević, KOCKANJE KAO KRIMINOGENI FAKTOR	123
Vladimir i Angelina VASPITNI NALOZI KAO OBLIK IMPLEMENTACIJE DIVERZIONIH PROGRAMA – kritički osvrt	139

PRIKAZ MONOGRAFIJE Natalija Ignjatović PAŽNJA, GOVORI DETE Proces, strategije i metodologija forenzičkog intervjua sa decom Autora prof. dr Đurađa Stakića	153
PRIKAZ MONOGRAFIJE Milena Milićević VIBER PORUKAMA KORONI U INAT Autorke dr Branislave Knežić	159

**Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)**

godina XXXIX / broj 2-3 / 2020

S A D R Ž A J

Uroš Đorović, Jelena Matošević, Luka Milošević, Marija Nikolić, Vera Romanov POTREBE I IZAZOVI BIVŠIH OSUĐENIH LICA U PROCESU RESOCIJALIZACIJE I REINTEGRACIJE – iskustva udruženja građana „Posle kiše“ iz Kragujevca	7
Ana Batrićević, Ivana Stepanović VIDEO NADZOR, BEZBEDNOST I PRAVO NA PRIVATNOST U ZATVORIMA	25
Hajdana Glomazić ORGANIZACIONI PRISTUP PREVENCIJI STRESA NA RADU I OČUVANJU MENTALNOG ZDRAVLJA ZAPOSLENIH	43
Olivera Pavićević KRIMINALIZACIJA MARGINALIZOVANIH ŽENA	57
Aleksandar Stevanović NORMATIVNI OKVIR REPUBLIKE SRBIJE KOJIM JE REGULISANO PITANJE SUKOBA INTERESA – SA OSVRTOM NA PRAKSU AGENCIJE ZA SPREČAVANJE KORUPCIJE	71
Ana Paraušić PREVENCIJA KRIMINALA KAO PRISTUP UNAPREĐENJU URBANE BEZBEDNOSTI	89
Aleksandra Marković PREKARIJAT I NEKA PITANJA DRUŠTVENE STRUKTURE I DRUŠTVENIH NEJEDNAKOSTI	105
Slađana Milošević, Višnja Milošević, KOCKANJE KAO KRIMINOGENI FAKTOR	123
Vladimir i Angelina VASPITNI NALOZI KAO OBLIK IMPLEMENTACIJE DIVERZIONIH PROGRAMA – kritički osvrt	139

PRIKAZ MONOGRAFIJE Natalija Ignjatović PAŽNJA, GOVORI DETE Proces, strategije i metodologija forenzičkog intervjua sa decom Autora prof. dr Đurađa Stakića	153
PRIKAZ MONOGRAFIJE Milena Milićević VIBER PORUKAMA KORONI U INAT Autorke dr Branislave Knežić	159

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Originalni naučni rad
Priljeno: 2. novembra 2020. godine
Prihvaćeno: 15. decembra 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi2020231
UDK:

POTREBE I IZAZOVI BIVŠIH OSUĐENIH LICA U PROCESU RESOCIJALIZACIJE I REINTEGRACIJE – iskustva udruženja građana „Posle kiše“ iz Kragujevca

Uroš Đorović*
Jelena Matošević*
Luka Milošević*
Marija Nikolić*
Vera Romanov*

Brojne studije, sprovedene u različitim zemljama, ukazuju na probleme sa kojima se suočavaju osobe koje su napustile kazneno-popravni sistem – dobijanje lične dokumentacije, pronalaženje posla, stigmatizacija, itd. Cilj ovog rada predstavlja podizanje svesti o životu bivših osuđenih lica u Srbiji, kroz mapiranje izazova sa kojima se ona suočavaju nakon izdržane kazne. Rad predstavlja šest identifikovanih tema koje reflektuju najveće teškoće sa kojima se učenici istraživanja susreću, a tiču se: odnosa prema društvu i državi, odnosa prema radu i poslodavcima, odnosa prema socijalnom okruženju i odnosa prema sebi. U diskusiji su ponuđena tumačenja i predlozi za poboljšanje

---

* Student IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: uros.pab97@gmail.com

* Studentkinja IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: jelenamatosevic989@gmail.com

* Student IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: luka.m1997@gmail.com

* Studentkinja IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: mnikolic976@gmail.com

* Studentkinja IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: veraveki.romanov@gmail.com

postpenalne podrške bivšim osuđenim licima, sa naglaskom na informisanju, destigmatizaciji i institucionalnoj podršci.

KLJUČNE REČI: bivša osuđena lica /resocijalizacija / postpenalna podrška / lična perspektiva / stigmatizacija

UVOD

Srbija beleži približno 35.000 osuda u toku godine, od čega prosečno 26 do 36 procenata rezultuje izvršenjem zatvorske kazne. Drugim rečima, oko 10.000 ljudi godišnje bude osuđeno na kaznu zatvora (Republički zavod za statistiku, 2015). Isti broj svake godine čeka odlazak u zatvor dok su u samim zatvorima kapaciteti u potpunosti popunjeni. Takva prenaseljenost dodatno otežava izdržavanje zatvorske kazne (Nikolić, 2008: 256).

Teškoće sa kojima se osuđenici suočavaju ne završavaju se nakon izdržane kazne. Naime, nedostatak jasno definisanih i praktično ostvarivih programa postpenalne pomoći u zakonu umanjuje mogućnost adekvatne resocijalizacije osoba koje napuštaju kazneno-popravne institucije (Chin, Dandurand, 2012: 4). Programi podrške najčešće se sprovode na dobrovoljnoj bazi, pri čemu nije precizno definisan odnos između mentora i korisnika programa. Takođe, sistematska, konzistentna evidencija o efikasnosti programa ne postoji. Navedeni faktori dovode do teškoća prilikom osmišljavanja i praktičnog sprovođenja efikasnih programa pružanja postpenalne pomoći. Teškoće u resocijalizaciji mogu se povezati sa visokom stopom recidivizma (60-70%) (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 5), koja posledično doprinosi prenaseljenosti u zatvorima (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 14).

U periodu od pedesetih, pa sve do devedesetih godina dvadesetog veka, glavna uloga zakona koji su se odnosili na ophođenje prema osuđenim licima bila je sankcionisanje kriminalnog ponašanja. Preciznije, postojeći formalni okviri naglašavali su posledice, a ne proces promene i pripreme osuđenih lica za otpust. Tek 2014. godine, na snagu stupaju dva nova zakona koja napominju važnost kontakta osuđenika sa porodicom i ustanovama socijalne zaštite, i uvode pojam postpenalne podrške (Vasiljević- Prodanović, 2015). To su *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija i Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera* (Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 35/2019). Prema Zakonu o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, postpenalna podrška definiše se kao pružanje pomoći prilikom pronalaženja smeštaja i ishrane, ostvarivanje prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, davanje saveta u cilju usklađivanja porodičnih odnosa, pronalaženje zaposlenja, novčana podrška i slično (*Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 35/2019*).

Tokom i nakon boravka u zatvoru vrši se resocijalizacija prestupnika, kojom se postiže uspešnija reintegracija, odnosno ponovno uključivanje bivšeg prestupnika u društvo. Uspešna resocijalizacija dovodi do smanjenog recidivizma, što direktno dovodi do smanjenja broja lica koja se u datom trenutku nalaze na izdržavanju kazne

zatvora. (Griffiths, Dandurand, Murdoch, 2007:16; Duwe, 2017: 21; Wright, Cesar, 2013: 378). Kako bi se ovo postiglo neophodno je razumeti sa kakvim se praktičnim problemima i izazovima suočavaju bivši prestupnici, na koji način su tretirani od strane institucija i društva, i koje su njihove potrebe.

1. ASPEKTI USPEŠNE RESOCIJALIZACIJE OSUĐENIH LICA

Resocijalizacija se definiše kao proces u okviru koga se individue, čije se ponašanje posmatra kao devijantno u odnosu na norme dominantnih institucija, podučavaju i osposobljavaju da menjaju vrednosti, stavove i sposobnosti tako da funkcionišu u skladu sa normama tog društva (Kennedy, Daniel, Kerber, 1973: 4). Ova definicija se naročito odnosi na resocijalizaciju prekršilaca zakona.

Istraživanja sprovedena na teritoriji Sjedinjenih Američkih Država ukazuju na to da bivši osuđenici nailaze na velike teškoće prilikom potrage za novim poslom (Visher, Debus-Sherrill, Yahner, 2010: 701). Pored ekonomske sigurnosti, posao pruža i stabilno socijalno okruženje, koje zajedno sa ekonomskim benefitima i sigurnošću značajno doprinosi prevenciji recidiva. Kako isti izvori sugerišu, dve trećine osuđenika je pre odlaska u zatvor imalo radno mesto, premda se pokazalo da su njihove radne kompetencije, dužina staža i nivo obrazovanja ispodprosečni u odnosu na neprestupničku populaciju. Čak i kada uspeju da pronađu posao, neretko se dešava da budu plaćeni manje nego osobe sa identičnim kompetencijama i bez policijskog dosijea. Okruženje i bolesti zavisnosti, poput alkoholizma, mogu proizvesti dodatne probleme za bivšeg prestupnika koji je neposredno nakon izdržane kazne zatvora pristupio tržištu rada (Unit, 2002: 63). Savremena istraživanja sa aktuelnom tematikom bave se faktorima koji, kako nakon povratka iz zatvora, tako i tokom boravka u njemu, mogu da povećaju poslovni prosperitet prestupnika (Visher, Debus-Sherrill, Yahner, 2011: 705).

Pored izučavanja ugrožavajućih faktora, konkretne akcije za pružanje pomoći od ključnog su značaja za uspešnu resocijalizaciju bivših osuđenika. Prilikom traženja posla važno je da se bivši prestupnik predstavi kao uzoran građanin i radnik. Na to je ukazalo istraživanje u kojem su i predloženi koraci kojim bi se navedeno postiglo: 1) prikrivanje nepoželjnih informacija o sebi i iskazivanje kajanja; 2) kreiranje stila oblačenja, govora i gestova koji odudaraju od stereotipa; 3) raspitivanje o normama i kulturi radnog mesta; 4) pribranost u slučaju odbijanja, zadržavanje samopouzdanja (Halushka, 2016: 89). Ovo istraživanje sugeriše da je na samom razgovoru za posao konkretni nastup bivšeg osuđenika jedan od najrelevantnijih faktora, i da bi treninzi koji taj nastup pospešuju mogli biti efikasni.

Dobri porodični odnosi veoma su važan faktor u procesu reintegracije osuđenika (Visher, Travis, 2003: 102; Sapouna, Bisset, Conlong, 2011: 95; Naser, La Vigne, 2006: 103; Spjeldnes et al., 2012: 139). Porodica je tu da pruži emotivnu i finansijsku podršku bivšim osuđenimcima. Pokazano je da osobe koje su bile u kontaktu sa porodicom i prijateljima tokom izdržavanja zatvorske kazne imaju bolje šanse za uspeh pri izlasku i da kod njih postoji manji rizik od recidivizma (Visher, Travis,

2003: 94). Bivšim osuđennicima potrebno je prihvatanje od strane porodice kao i podsticaj da budu bolji. Porodica je tu da ih odvraća od upotrebe narkotika, što je najčešći put do zatvora, kao i da olakša fizičke i psihološke izazove. Osim emotivne podrške bivšim osuđennicima potrebno je i mesto za stanovanje. Osuđenici koji su se vratili da žive sa porodicom imaju manje šanse da prekrše uslovnu kaznu (Brunton-Smith, McCarthy, 2017: 479). Osobe koje imaju podršku porodice osećaju veću potrebu da se oduže i da dokažu da neće krenuti stopama iz prošlosti. Takođe, vraćanje u svoju porodičnu ulogu, na primer bračnog partnera, pomaže bivšim osuđennicima da se klone kriminala i drže određene rutine. Oni koji nemaju podršku porodice mogu da uspeju uz pomoć bliskih prijatelja ili grupa podrške (Visher, Travis, 2003: 98), kao i formiranjem veza sa novim prijateljima koji su dobri uzori (Davis, Bahr, Ward, 2013: 456).

Prijatelji mogu imati i negativan i pozitivan uticaj u zavisnosti od toga da li poštuju zakon. Mnogi osuđenici kao razlog povratka u zatvor navode vraćanje starom društvu i načinu života (Solomon, 2001: 3). Ukoliko su im dostupni narkotici ili alkohol, putem kontakta sa starim društvom koje je takođe uključeno u nezakonite radnje, veće su šanse recidiva u bolesti zavisnosti (Boman, Mowen, 2017: 764). Prema tome, mnogi bivši osuđenici moraju da se odreknu starog društva kako se ne bi vratili starim navikama. Ni porodica ne mora uvek da ima pozitivan uticaj. Osuđenici često kao jedan od razloga činjenja krivičnih dela navode disfunkcionalnu porodicu i oca koji nije bio prisutan (Perdomo, Sultán, 2015: 22).

Jedan od ključnih faktora uspešne resocijalizacije, koji se izdvojio u istraživanjima, jeste način na koji osuđenici doživljavaju sebe. U istraživanju sprovedenom u Izrealu (Vignansky, Addad, Himi, 2018: 342), uočena je promena u samopercepciji pre, tokom i nakon boravka u zatvoru. Pre boravka ispitanici su doživljavali sebe kao osobe čiji život nema značaja, bez jasnih ciljeva, zbunjene i bez bilo kakvih pozitivnih smernica, koje nemaju kontrolu nad svojim izborima, a ni sposobnosti da promene stvari koje im se dešavaju. Tokom boravka izdvajaju se osobe koje zatvor posmatraju kao priliku za rad na sebi i promenu. Takve osobe učestvuju u aktivnostima koje su im dostupne (npr. fizički posao, učenje zanata, školovanje ili učestvovanje u terapeutskim grupama). Oni počinju da preispituju svoje životne ciljeve i da shvataju da imaju više kontrole nad sopstvenim životom nego što su mislili pre nego što su bili zatvoreni (Vignansky, Addad, Himi, 2018: 351). Nakon izlaska, pomenute osobe uspešnije su u reintegraciji. Moguće objašnjenje takvih rezultata je da na samopercepciju utiču veštine i nivo obrazovanja koje ispitanici poseduju. U skladu sa tim, ukoliko smatraju da imaju veštine koje su im potrebne za rad na određenom poslu, biće u manjem iskušenju da se vrate nezakonitom delovanju. Rezultat dejstva ovih faktora su povećana motivacija za izgradnju bolje budućnosti praćena postavljanjem realističnih ciljeva i većom istrajnošću uprkos težini zadataka, kao i osećanje veće odgovornosti za svoje postupke (Vignansky, Addad, Himi, 2018: 339; Graffam, Shinkfield, Hardcastle, 2008: 14).

U ovom periodu takođe se može javiti i auto-stigmatizacija. Stigma predstavlja pridavanje oznake određenoj grupi ljudi ili pojedincu, stereotipizaciju, separaciju i gubljenje društvenog statusa (Link, Phelan, 2001: 363). Mogu se razlikovati dve

vrste stigme, javna i auto-stigma. Javnu stigmatizaciju vrše moćne grupe poput društva ili vlade (Link, Phelan, 2001: 363), dok auto-stigmatizaciju vrše pojedinci internalizacijom tih uverenja protiv sebe (Mak, Cheung, 2010: 267). Auto-stigmatizacija može imati tri efekta: na kogniciju, afekat i ponašanje (Mak, Cheung, 2010: 267). Uticaj na kogniciju ogleda se u uverenju o sopstvenoj manjoj vrednosti u odnosu na ljude koji nisu bili u zatvoru. Takođe se ogleda i u povećanoj sumnji u to kako ih drugi opažaju, npr. čak i tokom interakcije sa ljudima koji nisu znali za njihov kriminalni dosije ispitanici su verovali da će ih drugi obezvređiti (Chui, Chang, 2013: 679). Uticaj na afekat ogleda se u sramoti i stidu oko identifikacije kao bivšeg osuđenika ili rehabilitovane osobe (Chui, Chang, 2013: 681). Takođe se javlja i strah da će se saznati za njihovu prošlost. Uprkos tome, bivši osuđenici ne izbegavaju socijalne interakcije, već su samo obazriviji (Chui, Cheng, 2013, 675).

Najopsežnija studija sa područja Srbije o potrebama osuđenih lica nakon izlaska iz zatvora, značajna za ovo istraživanje, je *Život posle zatvora* (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014). Relevantni nalazi su da postoji nedostatak postpenalne podrške nakon izdržane kazne kao i nedovoljna informisanost o tome kome se mogu obratiti nakon izlaska iz kazneno-popravne ustanove. Pored toga, sugerise se da 70% osuđenika ne očekuje da će im država pomoći, 60% nije upoznato sa zakonima, a 56.7% smatra da će biti diskriminirani i da će naići na nerazumevanje. Povratnici govore i o negativnim iskustvima sa državnim institucijama i problemima pri zapošljavanju. Osuđenici izveštavaju o tome da im podrška porodice i bliskih osoba najviše znači, a da smatraju da su najveći problemi nemogućnost pronalaska posla, nedostatak finansija i nerazumevanje od strane okoline i diskriminacija (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 32-45).

2. AKTUELNO ISTRAŽIVANJE

Aktuelno istraživanje bavi se problemom resocijalizacije bivših osuđenika, odnosno ljudi koji su izdržali zatvorsku kaznu, i to kroz razumevanje njihovih iskustava nakon izlaska iz zatvora, problema sa kojima se suočavaju i potreba koje imaju. S obzirom da prethodne studije pokazuju da se u Srbiji javlja dvostruko veći broj osuđenika nego u drugim evropskim zemljama (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 5) i da je postpenalna zaštita u Srbiji nedovoljno aktualizovana, jedna od ideja aktuelnog istraživanja je i ukazivanje na važnost samog postojanja ovakvog vida podrške u zemlji. Pored apelovanja na konkretne i formalne aspekte promene tretanja bivših osuđenika, aktuelno istraživanje ima za cilj i da pruži okvir za razumevanje psihološkog procesa promene osoba nakon izlaska iz zatvora, kroz razumevanje njihovih iskustava posle zatvora.

Specifičnost aktuelnog istraživanja u odnosu na studiju *Život posle zatvora* je što je u potpunosti kvalitativna i što su učesnici u istraživanju intervjuisani nakon izdržane kazne, za vreme procesa reintegracije u zajednicu, a ne tokom boravka u zatvoru, što omogućava direktan uvid u aktuelne probleme i teškoće.

U aktuelnom istraživanju autori nastoje da se distanciraju od kategorizacije i esencijalizacije ove grupe ljudi kao „kriminalaca”, i zajedno sa njima mapiraju polje aktuelnih potreba i mogućih promena u cilju opšteg boljitka u društvu – smanjenje stope kriminala i adekvatni, dostojanstveni uslovi života za sve građane. Ovakav stav autori zauzimaju isključivo u odnosu na one bivše prestupnike koji su voljni da prestanu sa vršenjem krivičnih dela i otpočnu drugačiji život, odnosno, smatraju da je uspešna reintegracija put ka pozitivnoj promeni.

2.1. Metod

U aktuelnom istraživanju autori su se koristili kvalitativnim metodološkim pristupom u cilju dubljeg razumevanja i opisa doživljaja procesa reintegracije bivših prestupnika u društvu. Konkretno, sprovedeno je etnografsko istraživanje sa jednom grupom bivših osuđenika koji su osnovali udruženje kako bi jedni druge podržavali u procesu reintegracije. Takav metodološki pristup omogućava ne samo dubinski uvid u probleme bivših osuđenika iz njihove perspektive, već mapira i one procese sistema podrške koji su ovoj grupi potrebni kako bi izbegli povratak u nezakonito delovanje ili kriminal, što je za mnoge od njih najpristupačnija opcija nakon izlaska iz zatvora.

2.1.1. Učesnici i proces istraživanja

Autori su potražili informacije o ciljnoj populaciji obraćajući se većem broju relevantnih subjekata, a jedini odziv došao je iz Kragujevca. Uz pomoć i posredovanje od strane jednog specijalnog pedagoga, autori su stupili u kontakt sa članovima nevladine organizacije *Posle kiše*. Ovo udruženje, sačinjeno od bivših osuđenika, neposredno nakon osnivanja okupilo je oko 700 članova, a njegov cilj je pomaganje i pružanje podrške novim članovima koji prolaze kroz suočavanje sa onim što donosi identitet bivšeg osuđenika. Radi se o veoma kohezivnoj i kolegijalnoj grupi ljudi koja obavlja brojne aktivnosti, angažujući se u radu u jednoj pekari, renoviranju i uređivanju parka, osmišljavanju novih projekata i konstantnom traženju novih poslova. Usled toga, među njima se formiraju prijateljstva, a stremljenje ka istom cilju očvršćuje grupni identitet i njihovu odlučnost da se uspešno resocijalizuju. Ovakva atmosfera, kao i njihova istrajnost oponira stereotipima o populaciji osuđenika. U istraživanju je učestvovalo pet članova udruženja, ujedno stanovnika grada Kragujevca. Među njima su jedna žena (V.S., 43 godine) i četiri muškarca (S.S., 47; M.P., 43; M.A., 44; V.K., 46). U zatvoru su proveli najmanje tri, a najviše 10 godina, a troje od njih bili su povratnici. Od izlaska iz zatvora prošlo je najmanje mesec dana, a najviše četiri godine.

Autori su na terenu proveli tri dana, od kojih je prvi protekao u intervjuisanju, a naredni dani u posmatranju navedenih aktivnosti učesnika članova udruženja. Autori su imali prilike da posete pekaru u kojoj ispitanici rade i da zajedno sa njima obidu Eko park koji njihovi sagovornici uređuju uz nadoknadu u dogovoru sa upravom grada Kragujevca. Autori su ostvarili uspešnu komunikaciju sa

ispitanicima. To se moglo videti kako u formalnom razgovoru, tako i u neformalnoj komunikaciji.

Kroz razgovor sa ispitanicima, omogućeno je mapiranje ključnih problema nakon napuštanja ustanove za izvršenje krivičnih sankcija. Istraživanje je omogućilo ostvarivanje uvida u to na koji način stigma i stereotipi dovode do konstruisanja kolektivnog identiteta bivših osuđenika i zanemarivanja njihovih ličnosti i dotadašnjih života. Često su sami izvodili zaključke o ličnim promenama, ne uzdržavajući se da podelje doživljaje zatvorskog okruženja i posledice neminovne transformacije ličnosti. Istraživanje čiji su rezultati predstavljeni u ovom radu omogućilo je uvid u opšte i hronične teškoće pripadnika ove populacije, istovremeno rasvetljajući psihološke, unutrašnje sadržaje učesnika, ukazujući na to da nakon izdržane kazne, zatvor nastavlja da živi u njima. Istraživanje je doprinelo boljem razumevanju kako realnih zajedničkih problema i potreba ove grupe ljudi, tako i subjektivnih doživljaja pojedinih učesnika.

2.1.2. Prikupljanje i analiza materijala

Podaci su za potrebe ovog istraživanja prikupljeni putem polustrukturisanih intervjua na uzorku od pet učesnika. Teme intervjua su opšta pitanja o vremenu provedenom u kazneno popravnoj ustanovi, o pripremi, kao i samom otpustu iz ustanove, radno iskustvo nakon izdržane kazne, odnosi sa porodicom i prijateljima, doživljaj sebe nakon pomenutog iskustva. Intervjuisanje je obavljeno u prostorijama udruženja, pri čemu je prosečno trajanje intervjua bilo 45 minuta. Razgovori su snimani, uz prethodno dobijenu saglasnost svih ispitanika. Svi korišćeni podaci su zaštićeni, kako bi bilo poštovano načelo poverljivosti, a imena ispitanika zamenjena su pseudonimima, uz uvažavanje načela anonimnosti.

Analiza podataka vršena je kombinacijom *interpretativne fenomenološke analize* i *tematske analize* (Willig, 2013: 20), koja je bila organizovana kroz nekoliko faza: iščitavanje transkripata, kodiranje, formiranje tema i organizacija tema. Ove metode analize podataka autori su odabrali kao najpodesnije za istraživanje ličnih iskustava ljudi, koja se dešavaju u određenom kontekstu.

3. REZULTATI

U toku interpretacije konačni rezultati grupisani su u okviru sledećih tema: 1. Zatvorena vrata sistema; 2. Okruženje kao ruka spasa ili noga za spoticanje?; 3. Kao sav normalan svet; 4. Za njih živim; 5. Dva koraka napred; 6. Doživljaj promene. Prve dve teme odnose se na birokratske i druge teškoće u neposrednom okruženju, sa kojima se ispitanici suočavaju nakon izlaska iz zatvora. Treća tema ilustruje očekivanja ispitanika u pogledu uslova života. Četvrta i peta tema mapiraju sisteme podrške, a poslednja tema doživljaje različitih promena u sebi i okruženju nakon izlaska iz zatvora.

3.1. Zatvorena vrata sistema

Prva tema ukazuje na realne teškoće sa kojima su se svi ispitanici susretali po izlasku iz ustanove. Motiv nepostojanja formalne podrške dominantan je i u prethodnim istraživanjima na ovu temu (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 7). Pod sistemom u ovoj temi podrazumeva se svaka institucija kojoj su se učesnici obraćali kako bi ostvarili svoja prava – korišćenje programa podrške za bivša osuđena lica.

Prva sistemska prepreka nakon sticanja statusa bivših osuđenika proizilazi iz nepostojanja postpenalne pomoći i podrške. Birokratski sistem podrške bivšim osuđenicima svodi se na izdavanje dokumenata i jednokratne socijalne pomoći. U prilog tome govore i izjave pojedinih ispitanika: M.P.: „Samo jedan dan ti daju dokumenta, pare i slobodan si...“, S.J.: „Eto to za ličnu kartu je sva pomoć koju ste dobili.“. Svi ispitanici slažu se u tome da nije postojao nikakav program koji bi ih u profesionalnom i psihološkom smislu osnažio nakon izlaska iz zatvora što potvrđuju reči ispitanika V.K.: „Ako mislite da je postojao neki program, nije postojao.“, „Kroz razgovor sa vaspitačem, ali u okviru zatvora nisam imao mogućnost posebne pripreme...; Znači, ne postoji postpenalna socijalna državna politika.“, S.S.: „Nikakvi razgovori, pa čak ni sa svojim vaspitačem koliko sam bio tamo ja nisam imao sve skupa godišnje da kažem jedan razgovor u proseku.“. Ispitanici ističu da su nakon izdržane kazne bili prepušteni sami sebi, većina njih bez ideje o budućim akcijama i sa nerešenim stambeno-ekonomskim pitanjem. To oslikavaju i reči ispitanika S.S.: „Izađeš na kapiju i ne znaš gde ćeš, šta ćeš; Pa nedostaje ta neka, upravo to što se ovde pokušava... ja nisam znao prvo ni gde treba da se ode kad sam izašao, ni kome da se obratim bukvalno za... kako ide šta...“.

Na osnovu razgovora sa ispitanicima o njihovim iskustvima u institucijama, autori su primetili da pojedina negativna iskustva učesnici generalizuju na sve državne institucije, prema rečima učesnika M.P.: „Šta znam... ja samo kažem da sam svestan kad je tako, mogu samo da zamislim kako je u ovaj evo... bolnicama, školama. U školama niko ne uči. Sve se pretvorilo samo u završavanje posla zbog sebe. U srednjoj školi kad sam bio učilo se stvarno. Ja sam gimnaziju završio. Tamo si morao da pročitaš lektiru. Sad... ja ne znam, izlaze sve gore i gore generacije. Ne znam, jednostavno ne znam...“. Takođe, autori su primetili da ispitanici o ovome razgovaraju sa veoma negativnim emocijama i da svoje nezadovoljstvo ovom temom izražavaju kroz ceo intervju, što oslikavaju reči ispitanika S.S.: „To u ovoj zemlji nije moguće... I to se svodi na to, to nije pomoć nikakva, mislim to je iritiranje čoveka da Vas neko pozove tamo da Vam kaže 'e znate nema ništa'...“.

Dok je većini ispitanika najveća podrška postpenalnog programa bila potrebna u segmentu ekonomskog osnaživanja i pronalaska stabilnog radnog mesta, nekima je naročito teško palo odsustvo psihološke podrške specijalizovanih lica, što možemo primetiti u izjavama ispitanika V.S.: „Jedno vreme je bilo kao ovi iz SIV-a su dolazili kao... Ranije, mesec dana pred otpust iz Socijalnog su dolazili da popričaju, ali odjednom su stali i to je to. Sa mnom lično niko nije razgovarao“, kao i S.S.: „Da Vas posavetuje, od toga nema ništa! Nikakvi razgovori...“. Pored iskazanog

nezadovoljstva i ljutnje zbog nedostatka podrške kazneno-popravnih institucija tokom izvršavanja kazne, a u slučaju V.S. i emotivne uznemirenosti, ispitanici opštu birokratiju karakterišu kao zatvorenu i diskriminišuću prema bivšim osuđenima, prema rečima S.S.: „*Naideš znači na zatvorena vrata, ono... za šta god da se obratite i kad kažete ko ste i šta ste gledaju vas neprijatno onako, neprijatna situacija.*“. Za sve ispitanike karakteristično je i osećanje pretrpljene nepravde, jer je jedan splet pogrešnih odluka koji ih je odveo u kazneno-popravnu ustanovu tako dalekosežno determinisao njihov život i onemogućio im da se zaposle i da ispunе osnovne ljudske potrebe. Kako M.P. izjavljuje: „*Ja sam zaključio da sam jednostavno ja skrenuo u pogrešan vagon a onda su sve stanice pogrešne. Je l' tako?*“. Ispitanici su kritički nastrojeni prema društvu, pre svega jer smatraju da društvo ne uvažava činjenicu da su oni izdržali kaznu za učinjene prestupe i da su sada slobodni građani koji žele da poštuju zakon i žive uzorno. Ilustraciju ovakvog mišljenja možemo primetiti u rečima S.S.: „*Dosad sam pokazao da ne planiram da se vraćam tom nekom starom životu; Nikakvo krivično delo više ne pravim, niti mi padaju na pamet, sa takvim ljudima se ne družim, znači sve što mi je u glavi to je da dođem do nekog posla što pre... Znači vi čoveka kažnjavate 10 puta za jednu istu stvar koju čini, a samim tim što je odležao kaznu on je to delo, znači kakvo god da je delo u pitanju znači on je platio taj ceh državi i trebalo bi da mu se pruži šansa da nastavi dalje sa životom...*“, kao i rečima V.S.: „*Pa da ne budemo pečatirani, ko da nam na čelu piše osuđen. Mi smo svoje odležali. Mi smo građani isti ko ostali. Da se skine diskriminacija. Šta tebe briga da li sam ja osuđivana ili nisam. Ja sam svoje od-le-ža-la.*“.

Analiza materijala ukazala je na saglasnost nalaza sa rezultatima prethodnih istraživanja u kojima se govori o teškoći prilikom traženja posla kao jednim od najvećih izazova sa kojima se bivši osuđenici susreću. Na većinu ispitanika konstantna odbijanja poslodavaca zbog statusa bivših osuđenika deluju demotivišuće i iscrpljuće, jer koliko god radili na svojim kvalitetima u budućnosti, ne mogu da promene prošlost zbog koje nailaze na konstantna odbijanja, što možemo primetiti u rečima S.S.: „*Sve je to bilo u zavijenoj formi...; Samo neće direktno da kažu da je to razlog što Vas neće zaposliti, već ili godine, ili tako izmišljaju neke probleme*“.

Na osnovu navedenog može se izvesti zaključak da izopštavanje bivših osuđenika i onemogućavanje njihove reintegracije u postojeći sistem njih drži na margini, bez osnovnih ekonomskih sredstava i uz osujećivanje njihovih prava, što bi moglo kulminirati recidivom, kako S.S. izjavljuje: „*Jer što mu više okrećete leđa, vi ga ustvari vraćate na taj kolosek da on mora sam da se snalazi kako zna i ume, a to vodi samo nazad u zatvor i ništa drugo.*“.

3.2. Okruženje kao ruka spasa ili noga za spoticanje?

U okviru ove teme analizirane su posledice etiketiranja i odbacivanja bivših osuđenika od strane njihove neposredne okoline. U razgovoru sa ispitanicima stiče se utisak da nevolje na koje nailaze, a koje se tiču državnih institucija i državne

organizacije idu ruku pod ruku sa ništa manje negativnom reakcijom društva, odnosno njihovih sugrađana. Slično prethodno uočenoj generalizaciji negativnog iskustva sa određenim institucijama na ostale institucije, autori su primetili da pojedini učesnici generalizuju neadekvatnu responzivnost sistema na nivo nacionalnog mentaliteta, što se može primetiti u rečima M.P.: „*Ja sam jako svestan u kakvoj državi živim. Da je sve ovaj... možda će u neko doba ili vreme sve to da se promeni, ali jednostavno još uvek mi nismo.. da l' smo takav narod...*“. Ljudi se, kako navode, ponašaju sasvim adekvatno, sve do trenutka kada okolina sazna za njihovu prošlost. O ovome M.A. izjavljuje na sledeći način: „*Kad me vide ovakvog vide da nisam isfoliran. Ali kad čuju da sam bio u zatvoru... kad im kažem da sam bio vidim odmah, povuku se korak unazad. Drugačiji su.*“. Ispitanici doživljavaju da ih sugrađani ne vide kao ljude poput njih samih, sklonih greškama koje mogu da isprave, i da ne osuđuju samo njihova dela, već i njih kao osobe. Nepoverenje svojih sugrađana ispitanici pripisuju neiskustvu sugrađana u kontaktu sa populacijom bivših osuđenika, kako M.A. izjavljuje: „*Zato što imaju predrasude prema nama. Da smo mi ne znam ni ja šta... Ali mali broj njih je to doživelo, koji su imali to u krugu porodice. A kad imaju, onda mogu i da razumeju. I da je taj normalan. Da kada izade, da je normalan.*“. Ispitanici navode da ih dodatno obeshrabruje što je zbog takvih stavova ugrožen rad njihove pekare, a posredno i njihova egzistencija, što se primećuje u rečima M.A.: „*Ljudi nas izbegavaju, 'Bivši robijaši, beži'. Neće da dođu, neće da nas podrži niko, što je najgore.*“, kao i u rečima V.K.: „*Voleli bi da propadnemo, da nas nema*“. Negativan odgovor društva na njihove inicijative ka pozitivnoj promeni i dalekosežnost posledica izdržavanja zatvorske kazne u ispitanicima budi osećaj pripadnosti građanima drugog reda, kako navodi V.K.: „*Malo je takve podrške, veći je gard negativan. Jasno se ograđuju od nas... Očekivao sam predrasude, očekivao sam uvrede, ali nisam očekivao da će to da bude bukvalno do kraja života.*“, kao i V.S.: „*I tu smo mi.... članovi desetog reda...*“. Jedan od očekivanih vidova podrške za ispitanike su njihovi prijatelji, međutim, ispitanici kažu da osećaju da su ih i ti prijatelji, umesto da im pruže podršku, odbacili, što možemo primetiti u rečima V.S.: „*Međutim, ja sam volela društvo, imala poverenja u društvo... To društvo mi je zabilo nož u leđa.*“.

3.3. „Kao sav normalan svet“

Zajedničko za sve ispitanike je postojanje razloga koji ih vuku da idu napred uprkos lošem iskustvu u kazneno-popravnoj instituciji i prilikom reintegracije u društvo. Motivacija je ista – nastaviti dalje i živeti normalno. U prilog tome govore izjave ispitanika V.S.: „*Ne želimo da se vratimo na put na kom smo bili, želimo da živimo normalno. Želimo posao, znači sasvim realno, normalno, kol'ko imaju i drugi, toliko i mi da imamo... znači želim nešto nor-mal-no. Da kući imam i vočku, i u frižideru da se pojedje... da nije prazno.*“, V.K.: „*Ne plašim se poslova. Ceo život radim sve što mogu.*“, M.A.: „*Al' opet, nije to bilo to, hteo sam da krenem sa salonom.*“, kao i M.A.: „*Da, da, ja i dalje ne odustajem.*“. Evidentno je da se materijalne potrebe ispitanika graniče sa egzistencijalnim neophodnostima, ali i da oni pokazuju spremnost da se za iste izbore sami, bez oslanjanja na pomoć drugih ili

ponovnom vršenju krivičnih dela. „Normalan život“ ispitanici definišu preko minimalnih uslova dostojanstvenog življenja. Ova zapažanja mogu se potkrepiti Maslovljevom teorijom hijerarhije potreba u kojoj se tvrdi da se bazične potrebe (fiziološke potrebe) i potreba za sigurnošću moraju zadovoljiti pre zadovoljenja potreba rasta (Maslov, 1954 prema Rot, 2010: 20). Ispitanici u aktuelnom istraživanju znatno ređe referišu na teme viših motiva poput motiva za emocionalnom vezanošću, za ugledom i poštovanjem, i za samoaktualizacijom u odnosu na bazične potrebe i potrebe za sigurnošću.

3.4. „Za njih živim”

U kontekstu motiva za ljubavlju i pripadnošću, ne čudi da se porodica izdvojila kao značajna u životima bivših osuđenika, s obzirom na to da je u ranijim istraživanjima pokazano da osobe koje su bile u kontaktu sa porodicom i prijateljima tokom služenja zatvorske kazne imaju bolje šanse za uspeh pri izlasku i manju stopu recidivizma (Visher, Travis, 2003: 103). U prilog ovome ide izjava M.A.: *„Ali porodica je bila tu uz mene, to se videlo. To se i danas vidi, oni su i danas uz mene i ja uz njih isto.“*

Ono što se i u prethodnim istraživanjima pokazalo je da je roditeljstvo velika motivacija, kao i prekretnica u životu usled toga što osoba želi da bude dobar uzor svom detetu (Davis, Bahr, Ward, 2013: 462). Prisan odnos sa decom jedan je od glavnih vidova podrške. Prema rečima V.K.: *„Fantastičan odnos! Raduje me što dete samo to ispoljava; Zadnji put dobio sam sina... to mi je bila prekretnica u životu, osnovna.“*. Značaj porodice, prvenstveno deteta, ilustruje spremnost ispitanika da sebe stave na drugo mesto. Ilustraciju ovoga nalazimo u izjavama V.K.: *„Bio sam bez deteta, dete raste bez mene pa sam se vratio zbog njega ovde opet u katastrofu.“*, kao i M.A.: *„Meni je bilo bitno za ženu i dete da imaju, za mene i ne toliko. Ja se snađem; Za njih živim i to su, što moja majka kaže, besplatni prijatelji, jedini.“*. Osim dece i supružnici igraju veliku ulogu u pripremi ispitanika za reintegraciju i koliko-toliko normalan tok života. Ovo je posebno značajno ukoliko je partner imao isto iskustvo, prema rečima V.S.: *„I sve ove godine on je mene čekao, on je izašao tri godine pre mene... čekao me je, bio uz mene... izašao i pripremio i stan i sve sve... znači da bi meni olakšao. On je mene pripremao i unutra za ovaj haos, ali ja nisam verovala da to stvarno tol'ko znači...“*, kao i S.S.: *„Samim tim ja sam ipak odlazio kod nje u posete sve ovo vreme i pričao s njom, [...] i pokušao da je spremim za taj sam izlazak međutim... kad je videla kako je šta je onda razočarenje... pa je krenula borba s tim da ona malo se, dođe sebi, da prihvati stanje kako jeste da mora s tim da se živi tako.“*. Porodica najčešće pruža i materijalnu sigurnost, kako navodi V.K.: *„Obilasci, svakodnevni kontakt. To mi je mnogo značilo. Da znate da kad izađete imate krevet.“*, kao sistem socijalne, psihološke i ekonomske podrške, i predstavlja značajan faktor prevencije recidiva (Visher, Travis, 2003: 108; Sapouna, Bisset, Conlong, 2011: 35; Naser, La Vigne 2006: 99; Spjeldnes et al., 2012: 144).

3.5. „Dva koraka napred”

Važan momenat u životima učesnika predstavlja formiranje odnosa sa drugim osuđenima, jer zajedno mogu da napreduju i pomažu jedni drugima. Pored socijalne podrške, uzajamnog pomaganja i razumevanja na osnovu slične životne situacije, udruženje pruža potporu i za ekonomski napredak, prema rečima V.K.: *„Trudićemo se da pomognemo ljudima koji izađu, ali opet za to mora da postoji neka investicija, nešto što će da nas gura. Mora od nečega da se živi.”* Iz ovoga se vidi da ispitanike motiviše pomoć drugim osuđivanim licima, ali i to da oni smatraju da država nedovoljno ulaže u postpenalnu pomoć. Udruženje *Posle kiše* jedinstveno je po tome što je osnovano od strane bivših osuđenika i što pruža mogućnost okupljanja, zajedničkog napretka i pomaganja svim bivšim osuđenima kojima je pomoć potrebna. Čestim referisanjem na udruženje i aktivističkim govorom, ispitanici predstavljaju sve osuđenike koji žele da napreduju i teže ka uspostavljanju normalnog života. Organizacija daje osećaj pripadnosti i ohrabruje rad za viši cilj – pomagati drugim bivšim osuđenima da se suoče sa izazovima koje sa sobom nosi izlazak iz kazneno-popravne institucije, što ilustruju reči V.S.: *„Jednostavno eto ja ću raditi tu i biću zadužena za te osobe koje dođu, da ih odvedem ili objasnim šta im treba od papira, gde šta da uzmu, da ne plaćaju...“*. Međutim, o neophodnosti samoinicijativnog okupljanja i organizovanja u svrhe povratka u normalne tokove života učesnici dodatno skreću pažnju usled nedostatka podrške od strane državnih institucija i neposredne okoline. Kako navodi V.K.: *„Napravili smo dva koraka napred. Čak smo sami (naglašeno) stvorili i pokrenuli posao. Međutim ovde nema podrške. Tu nema podrške.“*

3.6. Doživljaj promene

Kod četiri od pet učesnika aktuelnog istraživanja, izdvojila se tema promenjenog doživljaja sveta. Time su obuhvaćene promene pogleda na samog sebe i poređenje manifestacija sopstvene ličnosti u različitim kontekstima pre i nakon boravka u kazneno-popravnoj ustanovi. Ovo možemo primetiti u izjavama M.A.: *„I nisam toliko ni veseo više... I ljudi su mi rekli da sam malo drugačiji. I pogled mi se malo uozbiljio. pogled mi je drugačiji.“*, S.S.: *„Gledam da ne pravim više baš nikakve greške, stvarno je previše bilo za, što se kaže, jedan život... hteo bih nešto da promenim... Dosad sam pokazao da ne planiram da se vraćam tom nekom starom životu.“*, V.S.: *„Pre izlaska sam bila puna života... Bila sam ubeđena da mi niko ništa ne može...; U zatvoru je, moraš da... zauzmeš svoj stav, svoje mesto i toga da se držiš. I jedino tako možeš da opstaneš.“* Na primeru M.P. uviđamo značajnost oslanjanja na lične resurse i aktivnost, kako bi se osoba mogla vratiti u kolosek društva nakon zatvora: *„Čitao sam dosta, bavio se sportom... Fizička aktivnost je broj jedan, da bi mentalno ostao zdrav; Ako nemam posla ja puno učim, čitam; Znači ko nije za sebe nije ni za druge.“*

Zatim, usko povezano sa aspektima izmenjene samopercepcije je i nov način gledanja na druge ljude i stupanje u kontakt sa njima, uz izraženo nepoverenje u

dobre namere drugih. To dobro oslikavaju reči ispitanice V.S.: „*Ja Vas slušam. I tačno pratim akcenat, obratim pažnju na akcenat, tonalitet... pogled... gestikulaciju, kako je to rečeno... I ako ti kažeš – ‘Jao, što si lepa’, ja ću onda znati šta si ti tačno rekla. Bukvalno – ‘nisi lepa, nego’ kao ono eto... teši te kao... To je jedan od primera... Banalni.*“. Prijateljstvo kao pojam biva redefinisano i shvaćeno sa velikom dozom opreza i nepoverenja. Ispitanici često izveštavaju o nekadašnjoj naivnosti prilikom stupanja u odnose i sadašnjoj spremnosti na potencijalne izdaje i neiskrenost ljudi koje bi ranije smatrali prijateljima. U prilog tome govori M.A.: „*Pre zatvora sam bio mnogo više naivan. Verovao sam ljudima. Ulazio sam u ta prijateljstva. Bio sam više otvoren za prijateljstva. Mnogi su manipulisali sa mnom jer sam takav pozitivan i veseo. I onda me je zatvor malo promenio. Shvatio sam da ne mogu da imam milion prijatelja koji me vole... Mislím da je promena samo u tome da pre sam bio mnogo naivniji.*“.

Za razliku od prethodnih istraživanja, gde se kao jedan od faktora vraćanja nezakonitim aktivnostima ističe povratak u stare krugove prijateljstva (Solomon, 2001: 5), ispitanici u aktuelnom istraživanju mahom izveštavaju o nedostatku potrebe za starim odnosima, željom za drugačijim okruženjem, težnji za druženjem sa ljudima koji su prošli slična iskustva, ali u čijem društvu mogu da, uz uzajamnu podršku, formiraju kohezivnu grupu koja neće ponavljati greške iz života pre zatvora.

Na osnovu intervjua i razgovora zaključeno je da učesnici iskazuju želju za promenom sopstvenog načina funkcionisanja, pa i identiteta, i da kao glavno sredstvo za to ističu socijalne činioce, poput njihovih prijatelja. Oni promenom prijatelja nastoje da promene sebe i da time preveniraju povratak u ranije kriminalne tokove. Iz toga se vidi važnost socijalne podrške za život ovih ljudi. V.K.: „*Eto ja znam da ništa ne može preko noći da se uradi. Mi imamo u udruženju, imamo dobru omladinu.*“, S.S.: „*Neka nova poznanstva, evo sad se desilo ovo udruženje, pa preko udruženja eto da srećemo neke nove ljude, ovako, generalno... nemate gde... Ja sam sa suprugom, mi se družimo i zajedno smo maltene svuda, ne izlazimo ne znam po kakvim skupovima, događajima da bi upoznali nekog novog i šta ti ja znam, tako, sve se svodi znači trenutno na ovu organizaciju.*“. Konkretno, vidljiva promena ispitanika nakon izdržane zatvorske kazne ogleda se u sticanju i jačanju rezilijentnosti u susretu sa novim teškoćama i prihvatanju sopstvenog identiteta bivšeg osuđenika, uz svesnost o svim posledicama koje to nosi. To potvrđuju reči ispitanika M.A.: „*Ja na to gledam, ko zna zašto je i to dobro. Ja sam zadovoljan što sam bio u zatvoru. To me je naučilo nekim stvarima. Naučilo me je da cenim život. I da se manje stresiram. Pomoglo mi je*“, kao i V.K.: „*Mogu da preživim atomsku bombu.*“.

Dakle, na osnovu izveštaja ispitanika o sebi, u okviru procesa koji neminovno utiču i transformišu njihove ličnosti mogu se mapirati promene na više nivoa: promena u doživljaju sebe, u ponašanju, u kontaktu sa drugima i promene u doživljaju okruženja.

4. DISKUSIJA I PREPORUKE ZA PRAKSU

U odnosu na istraživanja prikazana u teorijskom okviru, dobijeni rezultati saglasni su po pitanju odnosa prema porodici koja pruža materijalnu i emotivnu sigurnost, kao motiv za napredovanje i nastavak života, ali i izvor rezilijentnosti (Visser, Travis, 2003: 110; Sapouna, Bisset, Conlong, 2011: 15; Naser, La Vigne 2006: 101; Spjeldnes et al., 2012: 140). Takođe, ispitanici u ovom istraživanju suočavaju se sa problemima pri zapošljavanju, ali doživljavaju to na drugačiji način. Uzrok teške zapošljivosti nalaze u diskriminaciji koju vrše potencijalni poslodavci, ali i u državnom sistemu čiju pomoć doživljavaju kao neadekvatnu ili nepostojeću. Na osnovu prikupljenih materijala, može se izvesti zaključak da učesnici doživljavaju stigmatizaciju od strane ljudi u neposrednom okruženju. Većina njih ističe da su oni svoju kaznu izdržali i da ih društvo nepravedno diskriminiše. Može se primetiti da je konstantnost ovakvog osećaja nepravde nezavisna u odnosu na vreme proteklo od izlaska iz ustanove. Svako od ispitanika proveo je različito vreme na slobodi u momentu intervjuisanja, ali se i kod onih sa kraćim i kod onih sa višegodišnjim boravkom van ustanove uočava prisutnost etikete. Za svakog od njih to stvara obeshrabrujuću sliku budućnosti i nedostatak vere za započinjanje novog života.

Ipak, za razliku od istraživanja koja su navedena u uvodu, primetno je odsustvo auto-stigme kod učesnika. To se može tumačiti značajem koji u osnaživanju bivših osuđenika ima udruženje koje su osnovali i koje doživljavaju kao kompenzaciju za izostanak socijalne podrške koju očekuju od društva. U okruženju ljudi sa sličnim iskustvima, oni se osećaju prihvaćeno i podržano, što pozitivno utiče na njihov doživljaj sebe.

Uzimajući u obzir nalaze ovog rada, uz osvrt na nalaze prethodnih istraživanja može se zaključiti da u Srbiji nije posvećeno dovoljno pažnje ličnoj perspektivi i akutnim potrebama bivših osuđenika. Zainteresovanost za njih je mala, a svest o njihovim problemima u širim krugovima gotovo da ne postoji. Ono na šta je ovo istraživanje ukazalo je da neki od njih imaju želju da nastave da žive u skladu sa zakonom, u pristojnim uslovima života. Doprinos ovog istraživanja ogleda se ne samo u mapiranju problema, izazova i potreba bivših osuđenika, već i u razumevanju *načina na koji* ih učesnici doživljavaju, šta konkretno izdvajaju kao značajno, kako vide društvo i sopstvene probleme sa zapošljavanjem, u čemu se sastoje potporni mehanizmi prevencije recidiva itd. Takođe, doprinos ovog istraživanja je u tome što je kroz pokušaj dubljeg razumevanja problema jedne grupe bivših osuđenika ponudilo uvid u systemske aspekte podrške koji su potrebni bivšim osuđenima u reintegraciji.

Glavni nedostatak ovog istraživanja jeste mali broj ispitanika, što otežava mogućnost generalizacije nalaza. Na osnovu prikupljenih podataka i zapažanja pretpostavljamo da je situacija u široj populaciji bivših osuđenika nepovoljnija, s obzirom na podršku pri resocijalizaciji koju naši ispitanici dobijaju od udruženja. Na osnovu dosadašnjeg rada može se zaključiti da je potrebna jača institucionalna podrška populaciji bivših osuđenika za uspešnu reintegraciju.

Postavlja se pitanje šta se na osnovu nalaza ovog istraživanja može preporučiti kako bi se poboljšala praksa uspešnije reintegracije bivših osuđenika? Pre svega, trebalo bi osmisliti, a zatim u praksi sprovesti adekvatne programe podrške. Bilo bi važno da programi budu jasno strukturisani, pri čemu bi postojali jasno i precizno definisani koraci, rokovi za njihovo obavljanje i način evaluacije ishoda. Istorijat razvoja zakona u Srbiji pokazuje da su ideje o pomoći osuđenima neprecizirane, nedovoljno konkretne i specifikovane, uz gotovo nikakvu praktičnu realizaciju.

Prvi, osnovni program ticao bi se pripreme za otpust i podrazumevao bi rad sa konkretnim korisnikom i dodeljivanje mentora svakom osuđeniku. Ukoliko to zahteva mnogo resursa, mogla bi se razmatrati ideja formiranja grupa osuđenika koja bi imala jednog istog mentora i sa njim grupne susrete radi diskusije o zadacima koje su dužni da obavljaju tokom izdržavanja kazne. Na osnovu kontakta sa ispitanicima, može se zaključiti da lica koja bi se bavila ovim poslom treba da dolaze iz sfere humanističkih zanimanja, zato što je za ovakvu poziciju važno posedovanje veština savetovanja, komunikacije i senzitivnijeg pristupa korisnicima. Vaspitači bi trebalo da ohrabruju i podržavaju svoje štićenike, uvek nagrađujući njihov lični napredak. Ključna ideja je ostvarivanje odnosa poverenja između mentora i korisnika, kao osnovni podstrek bivšem osuđeniku u daljem životu.

Drugi važan program odnosio bi se na postpenalnu zaštitu, odnosno ticao bi se praćenja i podrške osuđenika po izlasku iz ustanove za izvršenje krivičnih sankcija. Neophodno je konstantno praćenje i redovna, unapred najavljena poseta radi izveštaja o snalaženju bivšeg osuđenog lica. Bivši osuđenici imaju pravo na informisanost o tome gde se dobijaju lična dokumenta po izlasku na slobodu, i trebalo bi programom uvesti obavezu pratnje tokom obavljanja administrativnih poslova, kao i tokom odlazaka na prve razgovore za posao. Nakon određenog perioda (koji bi varirao u zavisnosti od toga kako bivši osuđenik napreduje u snalaženju), mentor bi prestao da dolazi i nadgleda, uz obaveznu mogućnost kontaktiranja mentora od strane bivšeg osuđenika u slučaju potrebe.

S obzirom da ispitanici kao jedan izvor predrasuda prema njima vide način na koji su predstavljeni u medijima (izvor: neformalna komunikacija na terenu), smatramo da je potrebno raditi na širenju svesti o problemima sa kojima se suočavaju. Po uzoru na ideje hipoteze kontakta, redukovanje i smanjenje postojećih stereotipa moguće je u adekvatnom kontaktu sa kritičnom grupom (Dovidio, Glick, Rudman, 2008: 14). Kontakt bi trebalo da bude kontinuiran, a susreti česti, kao i da omogućí uvid u sličnost ličnosti određene grupe i drugih ljudi. Na tome bi se moglo raditi počev od organizovanja panel-diskusija, tribina i predavanja, a zatim postepeno uz češću prezentaciju široj populaciji. Na taj način ne može se podriti negativan uticaj medija, ali se može pospešiti vidljivost realnih problema ove marginalizovane grupe ljudi u društvu i veća informisanost šire javnosti.

Jedan od primera dobre prakse podrške i pomoći bivšim osuđenim licima je pomenuto udruženje građana *Posle kiše*. Svi članovi udruženja zajedno uz pomoć specijalizovanih lica pokušavaju da se bave društveno-korisnim radom, organizuju različite humanitarne akcije i manifestacije i trude se da stvore sliku o bivšim osuđenima koja je suprotna od one koja je predstavljena u medijima. Nažalost, ovo

je redak primer i tek početna tačka na putu ka dobroj praksi, ali bi se uz češće izveštavanje o udruženju i medijsku pažnju mogla upotpuniti slika o bivšim osuđenim licima u Srbiji, davanjem dobrih, a ne samo loših primera.

U kontekstu budućih studija, ovo istraživanje moglo bi da posluži kao početna tačka akcionom istraživanju koje bi za cilj imalo kreiranje i primenu na evidenciji zasnovanih (*eng.* evidence based) programa pomoći osuđenima, tokom i nakon izlaska iz zatvora. Na taj način, programi bi bili podvrgnuti eventualnim korekcijama i validirani. Time bi bio ostvaren doprinos pre svega ciljnoj populaciji, a zatim i celokupnoj socijalnoj zajednici, usled mogućnosti dobijanja društveno-korisnih rezultata i prevencije recidivizma.

LITERATURA

- (1) Boman IV, J.H. & Mowen, T.J. (2017) Building the ties that bind, breaking the ties that don't: Family support, criminal peers, and reentry success. *Criminology & Public Policy*, 16(3), str. 753-774. <https://doi.org/10.1111/1745-9133.12307>
- (2) Brunton-Smith, I. & McCarthy, D.J. (2017) The effects of prisoner attachment to family on re-entry outcomes: A longitudinal assessment. *The British Journal of Criminology*, 57(2), str. 463-482. <https://doi.org/10.25771/ibrt-q510>
- (3) Chin, V. & Dandurand, Y. (2012) Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders. *Criminal Justice Handbook Series*, New York: United Nations.
- (4) Chui, W.H. & Cheng, K.K.Y. (2013) The mark of an ex-prisoner: Perceived discrimination and self-stigma of young men after prison in Hong Kong. *Deviant Behavior*, 34(8), str. 671-684. <https://doi.org/10.1080/01639625.2013.766532>
- (5) Davis, C., Bahr, S.J. & Ward, C. (2013) The process of offender reintegration: Perceptions of what helps prisoners reenter society. *Criminology & Criminal Justice*, 13(4), str. 446-469. <https://doi.org/10.1177/1748895812454748>
- (6) Dovidio, J.F., Glick, P. & Rudman, L.A. eds. (2008) *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport*. John Wiley & Sons. ISBN: 978-1-405-12751-6
- (7) Duwe, G., (2017) *The use and impact of correctional programming for inmates on pre-and post-release outcomes*. US Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice. <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/250476.pdf>
- (8) Graffam, J., Shinkfield, A.J., & Hardcastle, L. (2008). The perceived employability of ex-prisoners and offenders. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 52(6), pp. 673-685. <https://doi.org/10.1177/0306624X07307783>
- (9) Griffiths, C.T., Dandurand, Y. & Murdoch, D. (2007) The social reintegration of offenders and crime prevention (*Vol. 4*). Ottawa, Ontario, Canada: National Crime Prevention Centre. <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/scl-rntgrtn/scl-rntgrtn-eng.pdf>
- (10) Halushka, J. (2016) Work wisdom: Teaching former prisoners how to negotiate workplace interactions and perform a rehabilitated self. *Ethnography*, 17(1), str. 72-91. <https://doi.org/10.1177/1466138115609625>
- (11) Link, B.G. & Phelan, J.C. (2001) Conceptualizing stigma. *Annual review of Sociology*, 27(1), str. 363-385. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.363>

- (12) Kennedy, D.B. & Kerber, A. (1973) Resocialization: An American Experiment. New York: Behavioral Publications.
- (13) Mak, W.W. & Cheung, R.Y. (2010) Self-stigma among concealable minorities in Hong Kong: conceptualization and unified measurement. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80(2), str. 267. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01030.x>
- (14) Perdomo, E. & Sultán, M. (2015) Exploring the Path of Criminality: A qualitative study about ex-offenders' life stories, str. 20-37.
- (15) Naser, R. & La Vigne Nancy, G. (2006) Family support in the prisoner reentry process. *Journal of Offender Rehabilitation*, 43, str. 93-106. https://doi.org/10.1300/J076v43n01_05
- (16) Nikolić, Z. (2008) Prenaseljenost srpskih zatvora-problemi i moguće posledice. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (IKSI)*, str.255-263.
- (17) Republički zavod za statistiku (2015) *Punoletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji - prijave, optuženja i osude*. Bilten Republičkog zavoda za statistiku.
- (18) Rot, N. (2010) *Osnovi socijalne psihologije* [Basics of social psychology]. Beograd: Zavod za udžbenike.
- (19) Sapouna, M., Bisset, C. & Conlong, A.M. (2011) What works to reduce reoffending: A summary of the evidence justice analytical services Scottish government. Retrieved from <http://www.gov.scot/resource/0038/00385880.pdf>., stranici pristupljeno 20. avgusta 2020
- (20) Shinkfield, A., & Graffam J. (2010) The Relationship Between Emotional State and Success in Community Reintegration for Ex-Prisoners. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 54(3), 346-360. <https://doi.org/10.1177/0306624X09331443>
- (21) Solomon, A.L. (2001) Summary of focus group with ex-prisoners in the district: *Ingredients for successful reintegration*. Washington: Urban institute Justice Policy Center
- (22) Spjeldnes, S., Jung, H., Maguire, L. & Yamatani, H., (2012) Positive family social support: Counteracting negative effects of mental illness and substance abuse to reduce jail ex-inmate recidivism rates. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 22(2), str. 130-147. <https://doi.org/10.1080/10911359.2012.646846>
- (23) Srnić, J., Kovačević, N. & Nikolić, N. (2014) *Život posle zatvora-rezultati istraživanja potreba osuđenih lica u postpenalnom periodu*. Beograd: Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć-NEOSTART, str. 5-59.
- (24) Unit, S.E. (2002) *Reducing re-offending by ex-prisoners*. Report by the Social Inclusion Unit
- (25) Visher, C.A. & Travis, J. (2003) Transitions from prison to community: Understanding individual pathways. *Annual review of sociology*, 29(1), str. 89-113. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.29.010202.095931>
- (26) Vignansky, E., Addad, M. & Himi, H. (2018.) Despair will hold you prisoner, hope will set you free: Hope and meaning among released prisoners. *The Prison Journal*, 98(3), str. 334-358. <https://doi.org/10.1177/0032885518764920>
- (27) Visher, C.A., Debus-Sherrill, S.A. & Yahner, J. (2011) Employment after prison: A longitudinal study of former prisoners. *Justice Quarterly*, 28(5), str. 698-718. <https://doi.org/10.1080/07418825.2010.535553>
- (28) Willig, C., (2013) *Introducing qualitative research in psychology*. McGraw-hill education (UK).
- (29) Wright, K.A. & Cesar, G.T. (2013) Toward a more complete model of offender reintegration: Linking the individual-, community-, and system-level components of

recidivism. *Victims & Offenders*, 8(4), str. 373-398.

<https://doi.org/10.1080/15564886.2013.803004>

- (30) Vasiljević-Prodanović, D. (2015) Postpenalna pomoć: Karika koja nedostaje. *IX međunarodni naučni skup - Specijalna edukacija i rehabilitacija danas*, (str.62-63). Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju & Planeta Print.
- (31) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni Glasnik RS, br.55, 2014 i 35/2019
- (32) Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni Glasnik RS, br.55, 2014 i 35/2019

EEDS AND CHALLENGES FACED BY FORMER CONVICTS IN THE PROCESS OF RESOCIALIZATION AND REINTEGRATION: Experiences of Members of Association of Citizens „Posle kiše” from Kragujevac

Numerous studies conducted in many countries indicate problems encountered by people released from Penitentiary Institutions - personal identification issuing, finding a job, stigmatization etc. The main goal of this study is to raise awareness regarding life difficulties of former convicts in Serbia. This should be achieved by representing some of the main challenges after their time in the Institution. This paperwork reflects six main themes identified as the main difficulties that research's participants encounter. Those are related to: their attitudes towards country and society, labour market and employers, social environment and self-concept. In discussion we proposed potential solutions regarding improvement of post penalty support for ex-convicts, with destigmatization, proper information and institutional support emphasized.

KEY WORDS: *former convicted persons / resocialization/ post-penal support / personal perspective / stigmatization*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Pregledni naučni rad
Priljučeno: 10. avgusta 2020. godine
Prihvaćeno: 28. septembar 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi2020232
UDK:

VIDEO NADZOR, BEZBEDNOST I PRAVO NA PRIVATNOST U ZATVORIMA*

Ana Batrićević*
Ivana Stepanović*

Kontinuirani tehnološki razvoj nameće nove izazove u pogledu zaštite privatnosti, budući da pametni uređaji i mehanizmi nadzora omogućavaju stvaranje velikih baza podataka o ličnosti. Kako na javnim mestima i u privatnim domovima, tako i u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, video nadzor prethi da ugrozi pravo na privatnost i stoga mora biti detaljno regulisan, da bi se uspostavio i održavao balans između privatnosti i bezbednosti. Uprkos tome, video nadzor u Srbiji nije regulisan posebnim zakonom, što otvara brojna sporna pitanja, posebno u kontekstu zatvora, gde se odluka o konkretnom načinu primene ovih tehnologija donosi u okviru pojedinačne ustanove za izvršenje krivičnih sankcija. Cilj ovog rada je da analizira na koji način je pravo na privatnost osuđenih lica konceptualizovano u međunarodnom pravu, da skrene pažnju na opravdanost, prednosti i nedostatke video nadzora u zatvorima, kao i da podigne svest o problemima koji se mogu pojaviti u ovoj nedovoljno regulisanoj oblasti.

---

* Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije“ (broj 47011) finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* Viši naučni saradnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. E-mail: a.batricevic@yahoo.com

* Naučni saradnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. E-mail: ivana.stepanovic@gmail.com

*KLJUČNE REČI: video nadzor / pravo na privatnost / bezbednost /
zatvori / ljudska prava*

UVOD

Život u zatvoru neminovno ograničava privatnost pojedinca, ostavljajući ga izloženog pogledima, kamerama i pretresima dok se njegovi lični podaci zavode u dosijea i DNK baze (Marshall, Thomas, 2017: 183). Iako relevantni međunarodni dokumenti nalažu poštovanje ljudskih prava osuđenih lica (više o tome: Batrićević, 2011: 135-156), uključujući i pravo na privatnost, u onoj meri u kojoj je to moguće u takvim ustanovama, ovo pitanje i dalje je sporno, kako u svetu tako i u Srbiji i ostavlja prostor za razmatranje ispravnosti i opravdanosti pojedinih zakonskih rešenja, kao i korektnosti primene video nadzora u praksi. Tome doprinosi i okolnost da zahtevi bezbednosti neretko dolaze u koliziju sa osnovnim principima ljudskih prava i potrebom da se u zatvorima obezbede uslovi života koji ne ugrožavaju ljudsko dostojanstvo. Navedeno se ne odnosi samo na nadzor osuđenih lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora, već i na druge oblike nadzora prestupnika, koji se sprovode izvan zatvorskih ustanova (Batrićević et al, 2020: 587-605; Želeskov Đorić, Batrićević, 2014: 75-94; Želeskov Đorić, Batrićević, 2013).

Pojam prava na privatnost u zatvorima nije dovoljno jasno određen. Zahtev da se privatnost osuđenih lica poštuje koliko god je to moguće, kako se naglašava u relevantnim međunarodnim dokumentima analiziranim u posebnom delu ovog rada, ostavlja prostor različitim interpretacijama, pogotovo u državama u kojima postoji preopterećenost smeštajnih kapaciteta penitencijarnih ustanova, gde spada i Srbija (Dimovski, Kostić, 2015: 168; Grujić, Milić, 2016: 286), ali i SAD (Lugo and Wooldredge, 2017; MacDonald, 2018: 65). Odsustvo opšte prihvaćene definicije pojma privatnosti u zatvorima posledica je mnogo šireg problema konceptualizacije privatnosti, kako u teoriji tako i u pravnim izvorima. Reč je o pojmu koji nije u potpunosti definisan i omeđen (Bauman, 2010: 8; Glass, 2010: 59) i koji se posmatra kao subjektivan (Yu, 2016: 2752), pa je zbog toga problematičan i kada se posmatra u kontekstu zaštite svih vrsta digitalnih podataka. S obzirom na to da su digitalni mediji i digitalne tehnologije kreirane tako da sakupljaju privatne podatke, odnosno da beleže i prate ponašanje, interakcije i preferencije pojedinaca, oni su sami po sebi sistemi nadzora (Stepanović, 2019: 46), pa se u tom smislu postavlja i pitanje privatnosti informacija (Mai, 2020: 171).

Koncept prava na privatnost je suštinski ograničen interesom da se očuva bezbednost, jer se pravo na privatnost pojedincu može uskratiti upravo onda kada je to neophodno radi očuvanja bezbednosti. Bezbednost se, u tom smislu, pojavljuje kao jedan od ključnih faktora koji ograničavaju pravo na privatnost (Stepanović, 2018: 110) i to ne samo u kontekstu velikih baza podataka (Maple, 2017: 155), već i kada se pravo na privatnost posmatra u kontekstu zatvora i lica lišenih slobode, gde potreba za očuvanjem bezbednosti i sigurnosti neretko postaje prioritet u odnosu na dobrobit pojedinca. Nadzor se tako smatra preventivnom merom, koja podrazumeva

žrtvovanje privatnosti osuđenika kao individualne slobode zarad dobiti zatvorske zajednice (Stepanović, 2015: 82). Privatnost se u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija nalazi nisko na listi prioriteta, jer se radi o visoko kontrolisanim sredinama. U velikoj meri se podrazumeva da su sigurnost i bezbednost osuđenih lica, zatvorskog osoblja i cele ustanove prioritet, pa postoje ustaljene prakse gotovo rutinskog kršenja privatnosti i uznemiravanja zatvorenika u bilo koje doba dana ili noći (Jewkes, Crewe, Bennett, 2016: 126).

Debata oko sukoba između prava na privatnost i interesa bezbednosti u zatvorima deo je šire rasprave. Nakon terorističkih napada u Sjedinjenim Američkim Državama i Evropi 2001. godine, ideja o balansu između privatnosti i bezbednosti dovedena je u pitanje posredstvom argumenta "nemam šta da sakrijem" ("*nothing to hide argument*") i isticanjem da je neophodno odreći se značajnog dela privatnosti radi osiguranja bezbednosti u društvu (Stepanović, 2014: 171). Projekti masovnog nadzora, pogotovo projekat sproveden od strane američke Nacionalne službe za bezbednost, koji je 2013. godine razotkrio Edvard Snouden (Snouden, 2020) predstavljaju ključne primere, koji pokazuju kako se bezbednosti daje prednost u odnosu na privatnost i to na štetu građana, čije je pravo na nepovredivost prepisane u tajnosti kršeno.

Jedan od primera iskorišćavanja "*nothing to hide*" argumenta za pooštavanje bezbednosnih mera u zatvorima predstavlja i pokušaj Velike Britanije da kreira takozvane javne politike „maksimalne bezbednosti“ (Drake, 2012: 33). Naime, pokazalo se da su represivni zatvorski režimi ponikli iz ideje o minimalizovanju koncepta blagostanja u javnim politikama u oblasti izvršenja krivičnih sankcija, te da je to dovelo do pomeranja fokusa sa dobiti pojedinca na dobiti zajednice, koja bi trebalo da ima koristi od radikalnih bezbednosnih mera u zatvorima (Drake, 2012: 54).

Dakle, ideja da bi pojačane mere bezbednosti kojima se krši pravo pojedinca na privatnost mogle unaprediti dobiti zajednice inicirala je mnoge projekte nadzora građana, ali i pooštavanje režima bezbednosti u zatvorima. Međutim, argumenti koji postavljaju bezbednost visoko na lestvici prioriteta često su kritikovani. Jedan od ključnih argumenata je da je čitava debata o tome kako uspostaviti odnos između privatnosti i bezbednosti lažna, pošto već sadrži argument o neophodnosti razmene ili žrtvovanja jednog interesa zarad drugog, ignorišući mogućnost njihove koegzistencije (Solove, 2011: 2; Moore, 2011: 141; Waldron, 2010: 10). Ideja o davanju prioriteta bezbednosti kritikovana je i iz ugla odbrane klasičnog liberalizma, zasnovanog na idejama odbrane prava i sloboda, nasuprot modernom liberalizmu, koji preokreće paradigmu i podređuje ljudska prava i slobode konceptu bezbednosti (Pavone et al., 2016: 225). Jedna od suštinskih zamerki odnosi se i na neodređenost samog pojma bezbednosti, koji nije dovoljno definisan da bi se moglo govoriti o žrtvovanju privatnosti u korist bezbednosti (Waldron, 2010: 12). Iz navedenog proizlazi i ključna dilema - kako ispoštovati pravo osuđenih lica na privatnost, sa jedne strane, a istovremeno osigurati njihovu bezbednost i bezbednost u zatvoru uopšte, odnosno, kako uspostaviti balans između ova dva interesa.

1. RAZVOJ VIDEO NADZORA U ZATVORIMA

Sa upotrebom složenih sistema video nadzora u cilju zaštite privatnog i javnog prostora otpočinje se krajem šezdesetih godina dvadesetog veka u bankama i prodavnicama širom SAD i Velike Britanije, da bi se video nadzor postepeno proširio na druge objekte i stekao status važnog metoda prevencije kriminaliteta (Fajf, Banister, 2002, prema: Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012: 327). Složeni sistemi video nadzora uvode se u američke i australijske ustanove za izvršenje krivičnih sankcija već sedamdesetih godina 20. veka, a danas su prisutni u skoro svim ustanovama ovog tipa u svetu (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012: 335).

U većini modernih zatvora postoji centralna jedinica iz koje se sprovodi video nadzor i putem radio veze vrši kontrola nad otvaranjem i zatvaranjem fizičkih barijera i koja je po pravilu ili fizički izdvojena iz zatvora ili obezbeđena posebnim merama, budući da se iz nje upravlja kompletnom ustanovom (Fairweather, McConville, 2013, prema: Džunić, Dragojlović, 2019: 202). Usled dotrajalosti i nedostatka sredstava za održavanje postojećih, već zastarelih sistema za video nadzor, sve veći broj ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u svetu zamenjuje svoje stare analogne sisteme novim, bilo hibridnim bilo u potpunosti digitalizovanim sistemima, koji omogućavaju: veću pokrivenost, jasnije snimke, praćenje pojedinačnih osuđenika, brzu pretragu arhiviranih video snimaka, aktiviranje alarma u slučaju pojave određenih nepoželjnih aktivnosti, prepoznavanje lica, postavljanje uređaja za nadzor i u unutrašnje i na spoljašnje delove ustanove, poput dvorišta i sportskih terena, uz mogućnost detektovanja pokreta u određenim prostorima tokom ustanovljenog vremenskog perioda, mogućnost pristupa video snimcima preko mobilnih telefona, kao i automatsko prilagođavanje veličine video snimka prilikom gledanja uživo, čime se značajno smanjuje opterećenje mreže i olakšava pregled preko mobilnih telefona (Henriquez, 2019).

Moderni nadzor, prema Fukou, funkcioniše po principu „panoptikona“, odnosno arhitektonske koncepcije zatvora koju je osmislio filozof Džeremi Bentam, koju čini zgrada okruglog oblika sa zatvorskim ćelijama na periferiji i nadzornim tornjem u centru. Zahvaljujući kompleksnom sistemu osvetljenja, posmatrač smešten u centru može da osmatra sve zatvorske ćelije, a da sam ne bude viđen. Pošto zatvorenici ne znaju u kom trenutku ih on posmatra, oni su prinuđeni da se neprekidno ponašaju kao da su pod nadzorom (Bentham, 1995: 43). Savremeni digitalni nadzor funkcioniše po principu panoptikona, jer kamere omogućavaju neprekidni nadzor, a nadzirani pojedinci nikada ne znaju kada ih neko posmatra. Ova preventivna funkcija panoptikona karakteristična je za sve savremene mehanizme nadzora, pa upravo zato Fuko koristi ovaj Bentamov izum kao metaforu, koja opisuje ne samo kako funkcioniše moderan zatvor, već i čitavo moderno društvo, čije su institucije moći ustrojene po principu nadzora od strane posmatrača koji sam nije vidljiv onima koji su predmet posmatranja (Foucault, 2020: 200). Bauman koristi istu metaforu da dočara kako nadzor sa pojavom savremenih informacionih tehnologija izlazi izvan granica institucija poput zatvora, škola, fabrika i bolnica, o kojima je govorio Fuko, pa tako panoptikon u obliku mobilnih telefona i laptop računara sa

integriranim tehnologijama nadzora (Stepanović, 2020: 10) postaje neka vrsta „puževe kućice“, koju svako mora da nosi sa sobom (Bauman, Lyon, 2013: 54). U tom smislu, pojam panoptikona se danas vezuje za tehnološki progres, kompjuterizaciju, internet, sisteme video nadzora kao i veb kamere (Brunon-Ernst, Tusseau, 2012 :188).

2. CILJEVI I OPRAVDANOST VIDEO NADZORA U ZATVORIMA

Teorijski gledano, osnova za primenu video nadzora, uključujući i njegovu primenu u zatvorima, leži u takozvanoj situacionoj prevenciji kriminaliteta, koja se sastoji u nastojanju da se identifikuju, promene i kontrolišu faktori koji deluju u onim situacijama u kojima dolazi do kriminalnog ponašanja, a obuhvata tehnike koje otežavaju vršenje kriminalnih aktivnosti i koje doprinose da se kriminalitet predstavi kao opasniji, manje poželjan, manje opravdan i manje provokativan (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012: 327). Međutim ova preventivna funkcija direktno zavisi od povređivanja prava na privatnost, jer se sadržina video snimaka smatra vrsom podataka o ličnosti. Na taj način bezbednost postaje prioritet na račun slobode i privatnosti, pogotovo kada se uzmu u obzir mogućnosti zloupotrebe svojstvene takvim sistemima nadzora. Osim toga, privatnost podataka "zavisi od toga kome oni pripadaju", pa samim tim pitanje privatnosti u kontekstu video nadzora postaje pitanje svojine na tim podacima (Snouden, 2020: 208). Preventivna uloga nadzornih kamera problematična je kako u zatvorima tako i u svim drugim prostorima upravo zbog toga što one ugrožavaju privatnost ne samo onih koji su prekršili pravila ili učinili krivično delo, već i onih koji se ponašaju savesno i ne ugrožavaju bezbednost.

Paralelno sa proširivanjem ovlašćenja u pogledu zadiranja u svakodnevni život i privatnost osuđenih lica, ustanove za izvršenje krivičnih sankcija suočavaju se i sa nizom osobenih bezbednosnih izazova, uključujući: bekstva osuđenih lica, uzimanje talaca, nezakonite aktivnosti takozvanih zatvorskih bandi, krijumčarenje, pobune i preopterećenost smeštajnih kapaciteta (Henriquez, 2019). Potreba da se ovi specifični bezbednosni rizici ublaže čini primenu video nadzora u modernim zatvorima ne samo opravdanom već i neophodnom (Henriquez, 2019). Uz to, video nadzor se pokazao kao posebno koristan u slučaju manjka zatvorskog osoblja, budući da predstavlja adekvatnu zamenu za nadzor od strane ovih lica, čime se omogućava još detaljnije i sveobuhvatnije praćenje aktivnosti osuđenika (Henriquez, 2019).

Primarni cilj video nadzora u zatvorima jeste da se otkriju i spreče neželjena ponašanja specifična za ovu sredinu, poput samopovređivanja, samoubistava, bekstava, nasilja i distribucije i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012: 335). Osim toga, preovladava stav da primena video nadzora u zatvorima može doprineti koordinaciji prilikom donošenja odluka povodom pojedinačnih incidenata, kao i lakšem prikupljanju dokaza i unapređenju bezbednosti (Allard, Wortley, Stewart, 2006, prema: Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012: 335). Takođe, veruje se da video nadzor može sprečiti nasilje kako

među zatvorenicima, tako i između zatvorenika i zatvorskog osoblja (Gibbons, De B. Katzenbac, 2006: 34). Smatra se da video nadzor može doprineti prevenciji kriminaliteta tako što omogućava: otkrivanje učinioca već tokom vršenja krivičnog dela ili neposredno posle toga, smanjenje vremena tokom kojeg se može učiniti krivično delo, intenziviranje prirodnog nadzora, unapređenje efikasnosti fizičkog obezbeđenja, jačanje socijalne kohezije, povećanje opreznosti, pojačavanje osećanja straha od javne sramote, podsticanje kretanja u oblastima koje su pokrivene video nadzorom i porast broja prijava krivičnih dela policiji (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012:327).

Visok stepen poverenja u domašaje video nadzora kao sredstva za prevenciju nasilja u zatvorima potvrđuje i nagodba postignuta 2006. godine¹ povodom većeg broja pritužbi zatvorenika protiv zaposlenih u zatvorima u državi Njujork zbog prekomerne upotrebe sile, a posebno zbog prekoračenja ovlašćenja prilikom upotrebe palica (Gibbons, De B. Katzenbac, 2006: 34; Boston, 2006: 155-158). Naime, ključni deo ove nagodbe bio je upravo uspostavljanje obaveze da se na zidove unutar pomenutih ustanova za izvršenje krivičnih sankcija instaliraju stotine novih video kamera, kao dodatak već postojećem broju istih (koji je premašivao dve hiljade), kako bi se video nadzorom pokrile što veće površine unutar zatvorskih kompleksa (Gibbons, De B. Katzenbac, 2006: 34).

Sve šira primena video nadzora u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija propraćena sve većim ulaganjima u njegovo tehničko usavršavanje ipak ne počiva na čvrstim empirijskim dokazima o njegovoj efikasnosti (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012: 335). Na primer, Kilburnov eksperiment, koji je imao za cilj da ispita percepciju promena (od strane zaposlenih i pritvorenika) nakon uvođenja video nadzora, pokazao je da su zaposleni smatrali da video nadzor, uprkos određenim korisnim stranama, nije doprineo unapređenju bezbednosti, dok su pritvorenici smatrali da im je bezbednost ipak unapređena, da bi se obe grupe složile oko toga da je uvođenjem video nadzora svima ugrožena privatnost (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012: 336).

Dosadašnja iskustva potvrdila su da video nadzor, kao dodatni način da se osigura bezbednost u zatvorima, ima određene pozitivne strane (Allard, Wortley, Stewart, 2006; Henriquez, 2019). Međutim, praksa isto tako pokazuje da njegovo uvođenje, ali i njegovo odsustvo na pojedinim mestima, otvara prostor za različite zloupotrebe. Sa jedne strane, mnogi međunarodni dokumenti, čije su odredbe analizirane u posebnom delu ovog rada, direktno ili indirektno postavljaju ograničenja u pogledu primene video nadzora u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija sa ciljem zaštite dostojanstva ličnosti, odnosno prava na privatnost. Sa druge strane, upravo ta ograničenja omogućavaju različite nepravilnosti i zloupotrebe (Džunić, Dragojlović, 2019: 203). Naime, primena video nadzora, kao mere foormalnog nadzora u savremenim zavodskim ustanovama može povezati i sa neformalnim sistemom života osuđenih lica (Joković, 2018: 311). U domaćim zatvorima nadzorne kamere po

---

¹ Videti: Ingles v. Toro, 438 F. Supp. 2d 203 (S.D.N.Y.) (2006), dostupno na: <https://www.clearinghouse.net/detail.php?id=5483>, stranici pristupljeno 02.07.2020.

pravilu postoje u zajedničkim prostorijama ili hodnicima, ali nisu instalirane u spavaonicama i toaletima, što je svakako u skladu sa međunarodnim standardima zaštite privatnosti (Džunić, Dragojlović, 2019: 203; uorediti sa: Allard et al., 2008). Međutim, smeštajni kapaciteti ustanova za izvršenje krivičnih sankcija mahom su preopterećeni², pa neretko i po nekoliko desetina ljudi spava u istoj prostoriji³ iz čega sledi da nepokrivenosti ovih prostorija video nadzorom može predstavljati bezbednosni rizik. Dosadašnja praksa pokazuje da se različiti fizički sukobi i zlostavljanja načešće dešavaju upravo u zatvorskim toaletima i prostoru za kupanje, te da snažan pritisak neformalnog sistema i strah od odmazde dovode do toga da žrtve kao uzroke svojih povreda po pravilu navode klizave površine toaleta i udarac o pod (Džunić, Dragojlović, 2019: 203). Imajući to u vidu, trebalo bi pored uticaja video nadzora na ponašanje osuđenika uzimati u obzir i arhitektonska rešenja koja su u ustanovama zastupljena, kao i druge faktore poput karakteristika pripadnika obezbeđenja, tipa prostorija u kojima osuđenici borave itd (Morris, Worrall, 2010: 21).

3. VIDEO NADZOR I PRAVO OSUĐENIH LICA NA PRIVATNOST U MEĐUNARODNIM DOKUMENTIMA

Veza između pojmova video nadzora, bezbednosti i kontrole postoji od samog početka korišćenja ovih tehnologija, a u dvadesetom i dvadeset i prvom veku prakse nadzora se intenzivno povezuju sa konceptom privatnosti, zato što se informacije prikupljene primenom video nadzora smatraju podacima o ličnosti, što implicira da se i na podatke o ličnosti prikupljene na taj način primenjuju opšti standardi o zaštiti podataka o ličnosti postavljeni relevantnim međunarodnim pravnim izvorima.⁴ Na ovom mestu treba naglasiti da je u međunarodnom pravu, pojam video nadzora definisan u odredbama Uputstava 3/2019 o obradi podataka o ličnosti prikupljenih putem video nadzora (European Data Protection Board, 2019). Iako se odnose na primenu video nadzora u svakodnevnom životu, a ne u kontekstu očuvanja bezbednosti u ustanovama izvršenja krivičnih sankcija (gde se primenjuju posebna pravila), one se mogu shodno primeniti i u tom kontekstu, barem kada je u pitanju definisanje pojma video nadzora. Prema ovim Uputstvima, video nadzor podrazumeva sistematsko automatsko nadziranje određenog prostora pomoću optičkih ili audio-vizuelnih sredstava, najčešće u svrhu zaštite imovine, odnosno

---

² Više o tome: Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji do 2020. godine, Službeni glasnik RS, br. 43/2017.

³ Premda je, prema navodima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije u poslednjih par godina došlo do smanjenja stope prenaseljenosti ustanova za izvršenje krivičnih sankcija kao rezultat intenzivnih napora da se poboljšaju uslovi u kojima žive lica lišena slobode u našoj zemlji, dostupno na: <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/240620/240620-vest6.html>, stranici pristupljeno 06.07.2020. Više o negativnim posledicama prenaseljenosti ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, posebno u odnosu na zdravlje osuđenih lica: Batrićević, Ilijić, 2014: 441 – 450.

⁴ Videti: European Data Protection Supervisor, Video-surveillance, dostupno na: https://edps.europa.eu/data-protection/data-protection/reference-library/video-surveillance_en, stranici pristupljeno 03.07.2020.

života i zdravlja pojedinca, koje podrazumeva prikupljanje i čuvanje slikovnih ili audio-vizuelnih informacija o svim osobama koje stupe u nadzirani prostor i koje se mogu identifikovati na osnovu izgleda ili drugih specifičnih elemenata (European Data Protection Board, 2019: 7).

Prilikom analiziranja međunarodnih standarda od značaja za zaštitu prava na privatnost uopšte, a posebno u kontekstu video nadzora u zatvorima, treba imati u vidu da pravo na privatnost obuhvata nekoliko na prvi pogled raznorodnih ljudskih prava, uključujući pravo na poštovanje: privatnog života, porodičnog života, nepovredivosti doma i prepiske, kao i časti i ugleda pojedinca (Paunović, Krivokapić, Krstić, 2013: 179). Ova ljudska prava zajemčena su brojnim međunarodnim pravnim izvorima, kako univerzalnog tako i regionalnog polja primene.

Od međunarodnih pravnih izvora univerzalnog karaktera kao najrelevantniji za zaštitu prava na privatnost se izdvajaju: 1) Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima⁵ i 2) Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima⁶. Na evropskom nivou, za zaštitu prava na privatnost najznačajnije su odredbe: 1) Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda⁷ i 2) Konvencije o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka⁸ i Protokola uz tu Konvenciju⁹. U državama članicama Evropske unije zaštitu podataka o ličnosti uređuje Uredba (EU) 2016/679 o zaštiti fizičkih lica u odnosu na obradu podataka o ličnosti, i o slobodnom kretanju takvih podataka i o stavljanju Direktive 95/46/EZ van snage (Opšta uredba o zaštiti podataka)¹⁰. Međutim, ona se ne primenjuje na obradu podataka o ličnosti koju vrše nadležni organi u svrhu: sprečavanja, istrage ili otkrivanja krivičnih dela, izvršenja krivičnih sankcija, kao i u svrhu zaštite od ili sprečavanja pretnji za javnu bezbednost (član 2. stav 2. tačka g Opšte uredbe o zaštiti podataka), već je ta oblast regulisana Direktivom (EU) 2016/680 Evropskog

---

⁵ UN General Assembly, Universal Declaration of Human Rights, 10 December 1948, 217 A (III), <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3712c.html>, 22.06.2020.

⁶ Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, Službeni list SFRJ, br. 7/1971-73.

⁷ Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, izmenjene u skladu sa Protokolom br. 11, Protokola uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola br. 4 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda kojim se obezbeđuju izvesna prava i slobode koji nisu uključeni u Konvenciju i prvi Protokol uz nju, Protokola br. 6 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne, Protokola br. 7 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola br. 12 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i Protokola br. 13 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne u svim okolnostima, Službeni list SCG - Međunarodni ugovori, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 i Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori, br. 12/2010 i 10/2015.

⁸ Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka, Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori, br. 1/1992, Službeni list SCG - Međunarodni ugovori, br. 11/2005 i Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori, br. 98/2008 i 12/2010.

⁹ Zakon o potvrđivanju Protokola o izmenama i dopunama Konvencije o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka, Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori, br. 4/2020.

¹⁰ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88, <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>, 22.06.2020.

parlamenta i Saveta od 27. aprila 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi sa obradom ličnih podataka od strane nadležnih organa u svrhe sprečavanja, istrage, otkrivanja ili krivičnog gonjenja učinilaca krivičnih dela ili izvršavanja krivičnih sankcija i o slobodnom kretanju takvih podataka i o stavljanju van snage Okvirne odluke Saveta 2008/977/JHA¹¹ (Direktiva o zaštiti podataka o ličnosti u odnosu na policijske vlasti i u krivičnom postupku, poznata i kao Policijska direktiva). Konačno, u kontekstu zaštite prava na privatnost osuđenih lica na evropskom nivou, najveći značaj imaju odredbe Evropskih zatvorskih pravila¹² kojima se garantuje poštovanje osnovnih ljudskih prava lica lišenih slobode a za problematiku video nadzora, relevantna je i *Preporuka Komiteta ministara državama članicama o tretmanu od strane zatvorske administracije zatvorenika koji izdržavaju doživotne i druge dugogodišnje kazne iz 2003. godine*¹³.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima u članu 12. propisuje da: "Niko ne sme biti izložen proizvoljnom mešanju u svoju privatnost, porodicu, dom ili prepisku, niti napadima na čast ili ugled". *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* u stavu 1. člana 17. ističe da: "Niko ne može biti predmet samovoljnih ili nezakonitih mešanja u njegov privatni život, porodicu, stan, prepisku, niti nezakonitih povreda nanesenih njegovoj časti ili ugledu". U stavu 2. istog člana naglašeno je da: "Svako lice ima pravo na pravnu zaštitu protiv ovakvih mešanja ili povreda". *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* stavom 1. člana 8. predviđa da: "Svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske", dok stavom 2. istog člana zabranjuje da se javne vlasti mešaju u vršenje tog prava, osim "ako to nije u skladu sa zakonom i neophodno u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti ili ekonomske dobrobiti zemlje, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih". Evropska konvencija u članu 8. ne spominje eksplicitno zaštitu časti i ugleda, nego govori samo o poštovanju prava na privatni i porodični život, dom i prepisku, ali zato Rezolucija broj 428. Parlamentarne skupštine Saveta Evrope iz 1970. godine¹⁴ utvrđuje da pravo na privatnost podrazumeva: 1) pravo da svako živi svoj život uz minimalno mešanje državnih vlasti

---

¹¹ Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council Framework Decision 2008/977/JHA, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0680&from=EN>, 24.06.2020.

¹² Council of Europe: Committee of Ministers, *Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to Member States on the European Prison Rules*, 11 January 2006, Rec(2006)2, <https://www.refworld.org/docid/43f3134810.html>, 22.06.2020.

¹³ Recommendation Rec(2003)23 of the Committee of Ministers to member states on the management by prison administrations of life sentence and other long-term prisoners, https://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/ochrana_osob/Umluvy/vezenstvi/R_2003_23_management_of_life_sentence_and_long-term_prisoners.pdf, 30.06.2020.

¹⁴ Council of Europe: Parliamentary Assembly, Resolution 428 (1970), Declaration on mass communication media and Human Rights, 23 January 1970, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15842&lang=en>, 22.06.2020.

i 2) zaštitu doma, porodičnog života, psihičkog i moralnog integriteta, kao i časti i ugleda (Paunović, Krivokapić, Krstić, 2013: 180).

Konvencija o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka ima za cilj da se svim fizičkim licima na teritorijama strana ugovornica osigura poštovanje osnovnih prava i sloboda, a posebno prava na privatnost i to u kontekstu obrade ličnih podataka (član 1.). Konvencija ličnim podacima smatra sve informacije u vezi sa identifikovanim fizičkim licem ili licem koje se može identifikovati (član 2. tačka a). Iako Konvencija ne govori izričito o video nadzoru, iz navedene definicije proizlazi da nema prepreka da se njene odredbe primenjuju i na podatke o fizičkim licima prikupljenim na taj način. Odredbe Konvencije odnose se na takozvanu automatsku obradu podataka, a ona obuhvata sledeće operacije koje se delimično ili u potpunosti obavljaju automatski: unošenje podataka, obrada tih podataka pomoću logičkih i/ili aritmetičkih operacija, unošenje izmena, njihovo brisanje, pronalaženje ili difuziju (član 2. tačka c). *Konvencija o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka* primenjuje se na zbirke i automatske obrade ličnih podataka u javnom i privatnom sektoru (član 3.), a svaka strana ugovornica obavezna je da preduzme, u okviru svog nacionalnog zakonodavstva, neophodne mere kako bi se obezbedila primena Konvencije u praksi i to najkasnije u trenutku stupanja na snagu za tu stranu ugovornicu (član 4.).

Konvencija obavezuje države ugovornice da preduzimaju odgovarajuće bezbednosne mere sa ciljem zaštite ličnih podataka koji su pohranjeni u automatizovanim zbirkama od slučajnog ili neodobrenog uništenja ili od slučajnog gubitka, ali i od neodobrenog korišćenja, menjanja ili difuzije (član 7.). Osim toga, Konvencija u članu 8. propisuje i dodatne mere usmerene na zaštitu subjekata podataka. U pogledu pravila postavljenih Konvencijom, a koja se odnose na kvalitet podataka (član 5.), posebne kategorije podataka (član 6.) i dodatne mere zaštite subjekata podataka (član 8.) ne mogu se odobriti izuzeci niti ograničenja, osim u slučajevima predviđenim njenim članom 9. Naime, stavom 2. člana 9. Konvencije propisano je da se u državi ugovornici može odstupiti od navedenih odredbi samo ukoliko je takvo odstupanje predviđeno zakonom te države ugovornice i kada takvo odstupanje predstavlja neophodnu meru u jednom demokratskom društvu i to: 1) radi zaštite bezbednosti države, javne bezbednosti, monetarnih interesa države ili radi suzbijanja krivičnih dela; 2) radi zaštite subjekta podataka i prava i sloboda drugih, što je posebno bitno imati u vidu upravo u kontekstu podataka o ličnosti koji su pribavljeni video nadzorom u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija.

Evropska zatvorska pravila (u daljem tekstu: EZP) uspostavljaju niz pravila i načela od značaja za zaštitu ljudskih prava lica lišenih slobode, uključujući i pravo na privatnost. Međutim, odredbe EZP ne spominju eksplicitno problematiku video nadzora u zatvorima. Uprkos tome, ne postoje prepreke da se odredbe ovog dokumenta koje se odnose na privatnost primenjuju upravo u kontekstu zaštite prava osuđenika na privatnost u kontekstu vršenja video nadzora u svrhu očuvanja bezbednosti u zatvorima. EZP kao neke od osnovnih principa ističu da se prema svim licima lišenim slobode mora postupati uz poštovanje njihovih ljudskih prava, kao i da ta lica zadržavaju sva prava koja im nisu zakonito oduzeta odgovarajućom odlukom nadležnih organa (član 1. i 2.). Osim toga, propisano je da ograničenja za

lica lišena slobode treba da budu minimalna neophodna, te da moraju biti srazmerna legitimnom cilju zbog kojeg su im nametnuta (član 3).

Određena pravila od značaja za privatnost sadržana su i u delu EZP-a koji se odnosi na regulisanje uslova za zatvaranje. Tako je članom 18.1. propisano da uslovi smeštaja zatvorenika, a naročito prostorije za spavanje moraju biti takvi da ne ugrožavaju ljudsko dostojanstvo, kao i da, koliko god je to moguće, uvažavaju privatnost. Privatnost se uzima u obzir i u kontekstu pristupa sanitarnim prostorijama, te je tako članom 19.3. predviđeno da zatvorenici moraju imati pristup sanitarnim prostorijama, koje su higijenski ispravne i koje poštuju njihovu privatnost. Pravo zatvorenika na privatnost zajemčeno je odredbama EZP-a i u kontekstu garantovanja njihovog prava na konsultacije i drugu vrstu komunikacije, uključujući i prepisku između zatvorenika i njegovog pravnog savetnika, koje, prema članu 23.4. EZP-a mora biti poverljiva. Međutim, već je narednom odredbom (član 23.5.) predviđena mogućnost da sudski organ u izuzetnim okolnostima odobri ograničenje poverljivosti ovog oblika komunikacije, kako bi se sprečilo teže krivično delo ili teže narušavanje sigurnosti i bezbednosti zatvora.

Privatnost se uzima u obzir i u pravilima koja se odnose na komunikaciju zatvorenika sa "spoljnim svetom" te je tako propisano da oni imaju pravo da komuniciraju bez ograničenja, pismima, telefonom ili na drugi način, sa svojim porodicama, drugim licima i predstavnicima spoljašnjih organizacija i da primaju njihove posete (član 24. 1.). Ipak, postoji mogućnost da komunikacija i posete podležu ograničenjima i nadzoru ako to nalažu zahtevi nastavka krivične istrage, održavanja reda, sigurnosti i bezbednosti, sprečavanja krivičnih dela i zaštita žrtava, s tim što je naglašeno da takva ograničenja, uključujući konkretna ograničenja koja naloži sudski organ, moraju omogućavati minimalni nivo kontakta (član 24.2.). Osim toga, ostavljen je prostor da se nacionalnim zakonodavstvima odrede domaći i međunarodni organi i funkcioneri sa kojima zatvorenici imaju pravo da komuniciraju bez ograničenja (član 24. 3.).

I odredbe koje se odnose na održavanje reda u zatvoru naglašavaju da se tom prilikom moraju imati u vidu kako potrebe bezbednosti, sigurnosti i discipline, tako i potreba da se zatvorenicima omoguće životni uslovi koji podrazumevaju poštovanje ljudskog dostojanstva (član 49.). U skladu sa tim, EZP propisuje da se bezbednost osigurava fizičkim preprekama i drugim tehničkim sredstvima, a dopunjuje dinamičkom bezbednošću koju sprovodi osoblje spremno da reaguje i koje poznaje zatvorenike pod svojom kontrolom (član 51.2.), te da mere bezbednosti koje se primenjuju na pojedine zatvorenike moraju biti na nivou minimuma koji je neophodan da se obezbedi njihovo čuvanje (član 51.1.). Iako se među merama bezbednosti ne govori izričito o video nadzoru, on bi se mogao svrstati u "druga tehnička sredstva", te nema prepreke da se ova pravila primene upravo i na njega.

Direktiva o o zaštiti podataka o ličnosti u odnosu na policijske vlasti i u krivičnom postupku (Policijska direktiva EU) usvojena je 2016. godine, a primenjuje se od 25. maja 2018. godine (Pejić, 2019: 3). Policijska direktiva EU utvrđuje pravila relevantna za zaštitu pojedinaca u vezi sa obradom podataka o ličnosti od strane nadležnih organa u specifičnom kontekstu - u svrhu sprečavanja, istrage, otkrivanja

ili krivičnog gonjenja učinilaca krivičnih dela ili izvršenja krivičnih sankcija, uključujući zaštitu od pretnji javnoj bezbednosti i njihovo sprečavanje (član 1. stav 1.). Policijska direktiva obavezuje države članice EU da štite osnovna prava i slobode pojedinaca, a posebno pravo na zaštitu podataka o ličnosti, kao i da osiguraju da se razmena podataka o ličnosti između nadležnih organa unutar EU ne ograniči niti zabrani iz razloga povezanih sa zaštitom pojedinaca u vezi sa obradom ličnih podataka, onda kada se takva razmena zahteva u skladu sa pravom EU ili pravom države članice (član 1. stav 2.). Standardi postavljeni ovom direktivom predstavljaju minimalne standarde zaštite podataka o ličnosti u tom kontekstu, a države članice su slobodne da svojim nacionalnim zakonodavstvima predvide i snažnije mere zaštite (član 1. stav 3.).

Policijska direktiva EU se primenjuje na obradu podataka o ličnosti u prethodno pomenute svrhe (član 2. stav 1.) i to na obradu ličnih podataka koja se u celosti ili delimično obavlja automatizovano, ali i na neautomatizovanu obradu podataka koji čine ili su namenjeni da budu deo sistema čuvanja tih podataka (član 2. stav 2.). Policijska direktiva EU se ne primenjuje u Srbiji, ali je poznavanje njenih odredbi od strane relevantnih domaćih subjekata važno kako zbog nastojanja da se nacionalno zakonodavstvo naše zemlje u potpunosti uskladi sa *acquis*-om, tako i zbog činjenice da domaći organi sprovođenja zakona moraju da garantuju jednak stepen zaštite podataka o ličnosti kao i organi EU, kako bi već u ovom trenutku mogli nesmetano da ih razmenjuju sa njima za potrebe suzbijanja prekograničnog kriminaliteta (Pejić, 2019: 4).

Policijska direktiva EU definiše pojam "podataka o ličnosti" tako da obuhvata sve podatke koji se odnose na pojedinca čiji je identitet utvrđen ili se može utvrditi, odnosno koji se može identifikovati posredno ili neposredno, posebno uz pomoć idetifikatora kao što su: ime, matični broj, podaci o lokaciji mrežni idetifikator ili uz pomoć jednog ili više faktora koji su svojstveni za fizički, fiziološki, genetski, mentalni, ekonomski, kulturni ili socijalni identitet tog pojedinca (član 3. stav 1. tačka 1.). U kontekstu zaštite prava u vezi sa podacima o ličnosti onih lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora poseban značaj ima definicija pojma "izrada profila" data u Direktivi (član 3. stav 1. tačka 4), a prema kojoj "izrada profila" označava svaki oblik automatizovane obrade podataka o ličnosti koji se sastoji od upotrebe podataka o ličnosti za ocenu određenih ličnih aspekata povezanih sa pojedincem, a posebno za analizu ili predviđanje aspekata u vezi sa: radnim učinkom, ekonomskim stanjem, zdravljem, ličnim sklonostima, interesima, pouzdanošću, ponašanjem, lokacijom ili kretanjem tog pojedinca.

Policijska direktiva EU definiše povredu podataka o ličnosti kao kršenje sigurnosti koje dovodi do slučajnog ili do nezakonitog uništenja, gubitka, izmene, neovlašćenog otkrivanja ili pristupa ličnim podacima koji su preneseni, sačuvani ili na drugi način obrađivani (član 3. stav 1. tačka 11.). Lice čiji su podaci o ličnosti predmet obrade ima niz prava zagaranovanih Policijskom direktivom EU, čije su sadržina, realizacija, ali i ograničenja uređeni u njenom 3. poglavlju. Tako, ukoliko su za to ispunjeni uslovi propisani ovom Direktivom, ispitanik ima pravo: 1) da bude informisan o obradi podataka o ličnosti, 2) da traži i ostvari pristup ličnim podacima koje obrađivač o njemu poseduje, 3) da traži i dobije ispravku i/ili dopunu podataka, 4) na brisanje

podataka čijom se obradom krše pravila Direktive ili podataka koje je rukovalac dužan da izbriše, kao i 5) pravo na ograničenje obrade u pojedinim situacijama.

Na kraju, treba istaći da se i *Preporuka Komiteta ministara državama članicama o tretmanu od strane zatvorske administracije zatvorenika koji izdržavaju doživotne i druge dugogodišnje kazne iz 2003. godine*¹⁵, takođe dotiče problematike video nadzora u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, ističući da video nadzor u takvim ustanovama treba da se upotrebljava kao dodatno sredstvo koje spada u takozvane metode dinamičke sigurnosti i kojim se doprinosi razvoju pozitivnih odnosa između osuđenih lica sa jedne i zatvorskog osoblja sa druge strane.

ZAKLJUČAK

S obzirom na to da video materijal koji prikupljaju nadzorne kamere sadrži podatke o ličnosti, video nadzor potencijalno ugrožava pravo na privatnost, zbog čega je neophodno razmotriti mogućnosti stvaranja adekvatnog balansa između bezbednosti i privatnosti u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. Koncept bezbednosti, koji se decenijama unazad stavlja u prvi plan u okviru jedne šire "ideologije bezbednosti", u zapadnim liberalnim društvima ima značajan uticaj na kreiranje javnih politika u oblasti izvršenja krivičnih sankcija, koje, kako neki autori ističu, mogu voditi ka "totalitarizmu" u demokratskim i slobodnim društvima (Drake, 2012: 109). Zbog toga je pitanje odnosa prema konceptu zaštite ljudskih prava i sloboda osuđenika, a posebno njihovog prava na privatnost, deo mnogo šireg problema razgraničavanja i pomirenja individualnih i kolektivnih interesa.

Uprkos određenim prednostima na planu očuvanja bezbednosti, koje, međutim, još uvek nisu u dovoljnoj meri empirijski potvrđene, primena video nadzora u osobenim zatvorenim sistemima, u kakve spadaju upravo ustanove za izvršenje krivičnih sankcija, može proizvesti i brojne negativne posledice, među kojima se izdvajaju: pojava psiholoških problema usled pojačane kontrole, smanjenje interakcije između zatvorenika i zatvorskog osoblja, pojačanje osećaja izolovanosti, otuđenja i ugrožene bezbednosti (Kovačević-Lepojević, Žunić-Pavlović, 2012: 337). Video nadzor koji omogućava veću kontrolu i intenzivniju zaštitu bezbednosti doprinosi ograničavanju prava i sloboda osuđenika pa je zbog toga veoma važno ovu oblast detaljno pravno regulisati, ali i obezbediti doslednu primenu postojećih međunarodnih i nacionalnih pravnih izvora u praksi, kako bi se smanjile mogućnosti zloupotrebe i osiguralo poštovanje prava na privatnost, kao jednog od osnovnih ljudskih prava.

U Republici Srbiji video nadzor nije regulisan posebnim zakonom ili propisima, što otežava zaštitu prava na privatnost ne samo u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija (gde se o načinu primene ovih tehnologija odlučuje na nivou

---

¹⁵ Recommendation Rec(2003)23 of the Committee of Ministers to member states on the management by prison administrations of life sentence and other long-term prisoners, https://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/ochrana_osob/Umluvy/vezenstvi/R_2003_23_management_of_life_sentence_and_long-term_prisoners.pdf, 30.06.2020.

pojedinačnih ustanova), već i u svim drugim ustanovama, kao i u svim javnim i privatnim prostorima. Takođe treba istaći i da Republika Srbija nije formalno obezbedna da poštuje odredbe Policijske direktive EU, ali da obaveze proistekle iz Evropskih integracija upravo nalažu detaljno upoznavanje relevantnih subjekata sa njenim odredbama, kao i njihovu doslednu i potpunu primenu u praksi.

Postojeća situacija u oblasti pravnog regulisanja video nadzora u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u kontekstu poštovanja prava osuđenih lica na privatnost ukazuje na neophodnost preduzimanja nekoliko koraka, kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom planu. Pre svega, potrebno je formulisati jednu opšteprihvaćenu definiciju prava na privatnost, kao i posebnu definiciju prava na privatnost osuđenih lica koja bi bila prilagođena osobenostima uslova života u zatvorima. Zatim, potrebno je preciznije odrediti kriterijume za poštovanje privatnosti "u skladu sa mogućnostima", budući da se oni mogu značajno razlikovati od jednog sistema izvršenja krivičnih sankcija do drugog, što otvara veoma širok prostor za nejasnoće, nedoslednosti i zloupotrebe. Konačno, imajući u vidu osobenosti, ali i sve veću rasprostranjenost video nadzora, potrebno je detaljnije regulisati tu oblast, kako na međunarodnom tako i na nacionalnom nivou. To se može sprovesti bilo kroz unošenje novih odredbi u postojeće pravne izvore, bilo usvajanjem novih zakonskih ili podzakonskih akata posvećenih isključivo propisivanju: načela, uslova sprovođenja, i ograničenja video nadzora, kako uopšte tako i u zatvorima, sa posebnim akcentom na očuvanju ljudskog dostojanstva i prava na privatnost. Osim preventivnih mehanizama, potrebno je pomenutim odredbama propisati i adekvatne sankcije za nepostupanje u skladu sa osnovnim principima sprovođenja video nadzora na način kojim se osigurava poštovanje ljudskog dostojanstva, a pre svega prava na privatnost.

LITERATURA

- (1) Allard, T., Wortley, R., & Stewart, A. (2006) The purposes of CCTV in prison. *Security Journal*, 19(1), 58–70. <https://doi.org/10.1057/Palgrave.sj.8350009>
- (2) Allard, T. J., Wortley, R. K., & Stewart, A. L. (2008). The effect of CCTV on prisoner misbehavior. *The Prison Journal*, 88(3), 404–422. <https://doi.org/10.1177/0032885508322492>
- (3) Batrićević, A. (2011). Zaštitnik građana i poštovanje prava zatvorenika u Republici Srbiji. *Branich*, 124(1-2), 135–156.
- (4) Batrićević, A. & Ilijić, Lj. (2014). Health Care of Prisoners as A Crime Prevention Factor – General Standards and Conditions in Serbia. In Milašinović, S., Simović, D., Simeunović Patić, B. (Eds.), *Thematic Conference Proceedings of International Significance, Vol 1, International Scientific Conference „Archibald Reiss Days“*, pp. 441–450, Belgrade: Academy of Criminalistics and Police Science.
- (5) Batrićević, A., Želeskov Đorić, J., Petrović, B. & Knežić, B. (2020). Through Offenders' Eyes: A Pilot Study on Experiencing Supervision in Serbian Criminal Justice System. *Teme*, 44(2), 587–605. <https://doi.org/10.22190/TEME180913041B>
- (6) Bauman, Z. (2010). Privacy, Secrecy, Intimacy, Human Bonds, Utopia and Other Collateral Casualties of Liquid Modernity. In H. Blatterer, P. Johnson, M.R. Markus

- (Eds.), *Modern Privacy: Shifting Boundaries, New Forms* (pp. 7–22). Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230290679_2
- (7) Bauman, Z. & Lyon, D. (2013). *Liquid Surveillance*. Cambridge: Polity Press. <https://doi.org/10.1111/j.1749-5687.2010.00109.x>
- (8) Bentham, J. (1995). *The Panopticon Writings*. London and New York: Verso.
- (9) Boston, J. (2006). Excessive Force in the New York City Jails: Litigation and its Lessons. *Washington University Journal of Law and Policy*, 22(1–13), 155–173. https://openscholarship.wustl.edu/law_journal_law_policy/vol22/iss1/13
- (10) Brunon-Ernst, A. & Tusseau, G. (2012). The Panopticon as a Contemporary Icon. In A. Brunon-Ernst (Ed.) *Beyond Foucault: New Perspectives on Bentham's Panopticon*. Farnham: Ashgate.
- (11) Council of Europe: Committee of Ministers, *Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to Member States on the European Prison Rules*, 11 January 2006, Rec(2006)2, dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/43f3134810.html>, stranici pristupljeno 22.06.2020.
- (12) Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council Framework Decision 2008/977/JHA, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0680&from=EN>, stranici pristupljeno 24.06.2020.
- (13) Dimovski, D. & Kostić, M. (2015). Penološki pristup prevelikom broju osuđenih lica u penitencijarnom sistemu Republike Srbije. *NBP Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 20(2), 167–178.
- (14) Džunić, B. & Dragojlović, J. (2019). Pravni okvir održavanja bezbednosti u zatvorima u Srbiji i praktični izazovi. *Vojno delo*, 71(4), 197–208. <https://doi.org/10.5937/vojdela1904197D>
- (15) European Data Protection Board. (2019). Guidelines 3/2019 on processing of personal data through video devices, dostupno na: https://edpb.europa.eu/sites/edpb/files/files/file1/edpb_guidelines_201903_video_devices.pdf, stranici pristupljeno: 03.07.2020.
- (16) European Data Protection Supervisor, Video-surveillance, dostupno na: https://edps.europa.eu/data-protection/data-protection/reference-library/video-surveillance_en, stranici pristupljeno 03.07.2020.
- (17) Fairweather, L. & McConville, S. (2013). *Prison Architecture*. London: Routledge.
- (18) Fajf, N. & Banister, Dž. (2002). Oči uprte u ulicu, CCTV nadzor i grad. U Fajf, N. (ur.), *Prizori ulice*. Beograd: Clio, 351–368.
- (19) Foucault, M. (2020). *Discipline and Punish: The Birth of Prison*. London: Penguin Books.
- (20) Gibbons, J. & De B. Katzenbach, N. (2006). *Confronting Confinement – A Report of the Commission on Safety and Abuse in America's Prisons*. New York: Vera Institute of Justice.
- (21) Glass, A. (2010). Privacy and Law. In H. Blatterer, P. Johnson & M. R. Markus (Eds.), *Modern Privacy: Shifting Boundaries, New Forms*. London: Palgrave MacMillan.
- (22) Grujić, Z. & Milić, I. (2016). Prison Overcrowding – Mitigating the Consequences, *Archibald Reiss Days, Tematski zbornik radova* (str. 268–296). Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- (23) Henriquez, M. (2019). On the Inside and Out: How Video Surveillance is Essential to Prison Security, 23.09.2019., dostupno na:

- <https://www.securitymagazine.com/articles/90974-on-the-inside-and-out-how-video-surveillance-is-essential-to-prison-security>, stranici pristupljeno 07.07.2020.
- (24) Ingles v. Toro, 438 F. Supp. 2d 203 (S.D.N.Y.) (2006), dostupno na: <https://www.clearinghouse.net/detail.php?id=5483>, stranici pristupljeno 02.07.2020.
- (25) Jewkes, Y., Crewe, B. & Bennett, J. (2016). *Handbook on Prisons*. London: Routledge.
- (26) Joković, J. (2018). Socijalna kontrola u zavodskim uslovima. *Putokazi*, 6(2), 305–318.
- (27) Lugo, M. A. & Wooldredge, J. (2017). Overcrowding in Prisons. In K. R. Kerley (Ed.), *The Encyclopedia of Corrections*. Wiley-Blackwell.
- (28) Kovačević-Lepojević, M. & Žunić-Pavlović, V. (2012). Primena video nadzora u kontroli kriminala. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11(2), 325–345.
- (29) Krivokapić, D., Adamović, J., Tasić, D., Petrovski, A., Kalezić, P. & Krivokapić, Đ. (2019) *Vodič kroz Zakon o zaštiti podataka o ličnosti i GDPR - tumačenje novog pravnog okvira*. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji i Share fondacija, dostupno na: https://www.sharefoundation.info/Documents/vodic_zzpl_gdpr_share_2019.pdf, stranici pristupljeno 03.07.2020.
- (30) MacDonald, M. (2018). Overcrowding and its impact on prison conditions and health. *International Journal of Prisoner Health*, 14(2), 65–68. <https://doi.org/10.1108/IJPH-04-2018-0014>
- (31) Mai, J. E. (2020). Three models of privacy: New perspectives on informational privacy. *Nordicom review*, 37(s1), 171–175. <https://doi.org/10.1515/nor-2016-0031>
- (32) Maple, C. (2017). Security and Privacy in the Internet of Things. *Journal of Cyber Policy*, 2(2), 155–184. <https://doi.org/10.1080/23738871.2017.1366536>
- (33) Marković, Ž. (2010) *Postupanje prema licima lišenim slobode*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- (34) Marshall, D. & Thomas, T. (2017). Punishment and Privacy. *Privacy and Criminal Justice*. Palgrave Macmillan, Cham.
- (35) Moore, A. D. (2011). Privacy, Security and Government Surveillance: Wikileaks and the New Accountability. *Public Affairs Quarterly*, 25(2), 141–156.
- (36) Morris, R. & Worrall, J. (2010) Prison Architecture and Inmate Misconduct: A Multilevel Assessment. *Crime and Delinquency*, 60(7), 1083–1109. <https://doi.org/10.1177/0011128710386204>
- (37) Paunović, M., Krivokapić, B. & Krstić, I. (2013). *Međunarodna ljudska prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (38) Pavone, V., Santiago Gomez, E. & Jaquet-Chiffelle, D.O. (2016). A Systemic Approach to Security: Between the Tradeoff Between Security and Liberty. *Democracy and Security*, 12(4), 225–246. <https://doi.org/10.1080/17419166.2016.1217776>
- (39) Pejić, J. (2019) *Šta je policijska direktiva Evropske unije? Kako organi sprovođenja zakona (treba da) štite lične podatke*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- (40) Recommendation Rec(2003)23 of the Committee of Ministers to member states on the management by prison administrations of life sentence and other long-term prisoners, dostupno na: https://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/ochrana_osob/Umluvy/vezenstvi/R_2003_23_management_of_life_sentence_and_long-term_prisoners.pdf, stranici pristupljeno 30.06.2020.
- (41) Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), OJ L 119, 4.5.2016, str. 1–88,

dostupno na: <http://data.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>, stranici pristupljeno 22.06.2020.

- (42) Sajfert, J. & Quintel, T. (2019). Data Protection Directive (EU) 2016/680 for Police and Criminal Justice Authorities. In: Cole, M. & Boehm, F. (Eds.) *GDPR Commentary* (forthcoming, Edward Elgar Publishing 2019), dostupno na: https://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm/SSRN_ID3285873_code2727491.pdf?abstractid=3285873&mirid=1&type=2, stranici pristupljeno 26.06.2020.
- (43) Snouden, E. (2020). *Trajno zabeleženo (drugo izdanje)*. Beograd: Vulkan izdavaštvo.
- (44) Stepanović, I. (2020). *Život na internetu: pravo na privatnost i online komunikacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (45) Stepanović, I. (2019). Privacy and Digital Literacy: Who is Responsible for the Protection of Personal Data in Serbia? *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(3), 45–56.
- (46) Stepanović, I. (2018). Redefining Privacy in Serbia: A Challenge for Public Policy. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 37(1), 103–115.
- (47) Stepanović, I. (2015). Control of the Private Life and Crime Prevention in Serbia. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 36(1), 77–93.
- (48) Stepanović, I. (2014). Modern Technology and Challenges to Protection of the Right to Privacy, *Annals FLB – Belgrade Law Review*, 62(3), 167–178.
- (49) Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji do 2020. godine, Službeni glasnik RS, br. 43/2017.
- (50) UN General Assembly, Universal Declaration of Human Rights, 10 December 1948, 217 A (III), dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3712c.html>, stranici pristupljeno 22.06.2020.
- (51) Waldron, J. (2010). *Torture, Terror and Trade-Offs*. Oxford: Oxford University Press.
- (52) Yu, S. (2016). Big Privacy: Challenges and Opportunities of Privacy Study in the Age of Big Data. *IEEE ACCESS The Multidisciplinary Open Access Journal*, 4, 2751–2763. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2016.2577036>
- (53) Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka, Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 1/1992, Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 11/2005 i Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 98/2008 i 12/2010.
- (54) Zakon o potvrđivanju Protokola o izmenama i dopunama Konvencije o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka, Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 4/2020.
- (55) Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, Službeni list SFRJ, br. 7/1971-73.
- (56) Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 i Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 12/2010 i 10/2015.
- (57) Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, Službeni glasnik RS, br. 87/2018.
- (58) Želeskov Đorić, J. & Batrićević, A. (2014). Offender Supervision in Europe – General Trends and Serbian Experience. *Nauka Bezbednost Policija*, 19(2), 75–94.
- (59) Želeskov Đorić, J. & Batrićević, A. (2013). *Offender Supervision in Europe – Country Report for Serbia – 2013*, COST Action IS 1106: Offender Supervision in Europe, dostupno na: <http://www.offendersupervision.eu/wp-content/uploads/2013/10/Offender-supervision-in-Serbia.pdf>, stranici pristupljeno 07.09.2020.

VIDEO SURVEILLANCE, SECURITY AND THE RIGHT TO PRIVACY IN PRISONS

The ever-changing technology landscape keeps posing new challenges to privacy protection as smart devices and surveillance mechanisms have the capacity to create large databases of personal information. From public places and private homes to penitentiaries, video surveillance may jeopardize the right to privacy, and it needs to be thoroughly regulated in order to create and maintain a balance between privacy and security. However, video surveillance is not regulated by a specific law in Serbia, which opens a series of disputable issues, especially in the context of prisons where the decision on the actual manner in which these technologies are applied is made within a particular penitentiary institution. The aim of this paper is to analyse how the right to privacy of prisoners has been conceptualised in international law, to highlight the question of the necessity, advantages and disadvantages of video surveillance in prisons, as well as to raise awareness about the problems that may emerge in this under-regulated field.

KEYWORDS: video surveillance / the right to privacy / security / prisons / human rights

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Pregledni naučni rad
Priljučeno: 17. novembra 2020. godine
Prihvaćeno: 21. decembra 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi2020233
UDK:

ORGANIZACIONI PRISTUP PREVENCIJI STRESA NA RADU I OČUVANJU MENTALNOG ZDRAVLJA ZAPOSLENIH*

Hajdana Glomazić*

Stres na radu može biti snažan faktor ugrožavanja mentalnog zdravlja zaposlenih, što rezultira njihovom nižom radnom motivacijom, nezadovoljstvom poslom, smanjenom produktivnošću, uz pripadajući apsentizam ili prezentizam. Efekti ovakvog stanja su finansijski gubici organizacije i društva u celini. Pred menadžere se postavlja zadatak da osmisle funkcionalni organizacioni pristup prevenciji stresa na radu kako bi se šteta redukovala na minimum. Predmet rada predstavlja utvrđivanje odnosa između posledica stresa na radnom mestu i organizacionih sposobnosti da se one prepoznaju i na njih preventivno deluje. Cilj rada je ispitati koje su strategije za prevenciju i prepoznavanje stresa na radu dostupne organizacijama radi očuvanja mentalnog zdravlja zaposlenih. Rezultati su pokazali da organizacije u dovoljnoj meri ne prepoznaju značaj preventivnog delovanja u cilju redukovanja stresa na radu ni na ličnom planu, u smislu brige za mentalno zdravlje zaposlenih, a ni u organizacionom i društvenom, u smislu finansijskih gubitaka po tom osnovu. To se naročito odnosi na mala i srednja preduzeća.

---

* Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije“ (broj 47011) finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* Naučni saradnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. E-mail: hajdana.ng@gmail.com

*KLJUČNE REČI: stres na radnom mestu / mobing / mentalno
zdravlje zaposlenih / upravljanje stresom u organizaciji / upravljanje
ljudskim resursima*

UVOD

Stres na radu može biti snažan faktor ugrožavanja mentalnog zdravlja zaposlenih, što može rezultirati njihovom nižom radnom motivacijom, nezadovoljstvom poslom, smanjenom produktivnošću, uz pripadajući apsentizam (izostanak s posla) ili prezantizam (zaposlen, ali slabo radno funkcionalan). Efekti ovakvog stanja su finansijski gubici organizacije i društva u celini. Osim materijalnih, posledice po organizaciju mogu biti i nematerijalne u smislu smanjene kreativnosti i ispoljene inovativnosti zaposlenih (Hampson, Jacob, 2020). Pred menadžere postavlja ozbiljan zadatak koji podrazumeva osmišljavanje funkcionalnog organizacionog pristupa prevenciji stresa na radu, kako bi se šteta redukovala na minimum. To, pored sistemskih i strateških rešenja podrazumeva kreiranje podržavajuće organizacione kulture koja će podsticati lični i profesionalni razvoj zaposlenih i blagotvorno uticati na očuvanje njihovog mentalnog zdravlja.

Kako autori navode, stres povezan s poslom je karakteristična reakcija zaposlenih na situaciju u kojoj im se, uz prisutne pritiske, ispostavlja radni zahtevi koji prevazilaze njihova znanja i sposobnosti da se sa njima nose (Leka, Jain, Iavicoli, Di Tecco, 2015). Svetska zdravstvena organizacija na sličan način definiše stres u vezi sa poslom i smatra ga odgovorom ljudi na radne zadatke i pritiske koji prevazilaze njihove sposobnosti da na njih na adekvatan način odgovore, što dovodi do nemogućnosti snalaženja, posebno kada zaposleni osećaju da imaju malu podršku supervizora i malu kontrolu procesa rada (WHO, 2003). Evropska komisija (EK), u pojmovnom smislu, pod stresom na radu podrazumeva „obrazac emocionalnih, kognitivnih, biheioralnih i fizioloških reakcija na negativne i štetne aspekte radnog sadržaja, organizacije rada i radnog okruženja. U okvirnom sporazumu o stresu vezanom za posao, stres se definiše kao stanje koje prati fizička, psihološka ili socijalna nezadovoljstva ili disfunkcije i koji je rezultat toga što pojedinci osećaju nesposobnost da premoste jaz sa postavljenim zahtevima ili očekivanjima na njih“ (Leka, Jain, Iavicoli, Di Tecco, 2015: 2).

Izvori stresa u radnom okruženju su različiti i mogu biti usmereni na diskriminaciju, povredu dostojanstva, časti, ugleda ili prava zaposlenih (Gulin, 2012). Oni se u organizaciji javljaju u formi mobinga, maltretiranja na radu, zlostavljanja, uznemiravanja ili ostrakizma.

Mobing, koji je snažan izvor stresa, se opisuje kao „specifičan oblik ponašanja na radnom mestu kojim jedna osoba ili grupa njih sistemski psihički (moralno) ponižava drugu osobu, s ciljem ugrožavanja njenog ugleda, časti, ljudskog dostojanstva i integriteta sve do eliminacije s radnog mesta“ (Zavalić, 2014: 326). U našem zakonodavstvu izjednačen je sa pojmom zlostavljanja na radu i u Zakonu o

sprečavanju zlostavljanja na radu, u članu 6, određen je kao „aktivno ili pasivno ponašanje prema zaposlenom ili grupi zaposlenih kod poslodavca koje se ponavlja, a koje za cilj ima ili predstavlja povredu dostojanstva, ugleda, ličnog i profesionalnog integriteta, zdravlja, položaja zaposlenog i koje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje, pogoršava uslove rada ili dovodi do toga da se zaposleni izoluje ili navede da na sopstvenu inicijativu raskine radni odnos ili otkáže ugovor o radu ili drugi ugovor“ (Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, 2010). Sem toga, u zakonu se kaže da se podsticanje i navođenje ostalih na ovakvo ponašanje može smatrati zlostavljanjem.

Istraživačke evidencije sugerišu da je i zlostavljanje na radnom mestu, kao još jedan izvor stresa na radu, rasprostranjena pojava koja ostavlja štetne posledice na zaposlene i mora se, pre svega, posmatrati u kontekstu ugrožavanja njihovog mentalnog i opšteg zdravlja. U literaturi se zlostavljanje na radu definiše kao perzistirajuće, neopravdano ponašanje koje je usmereno ka jednoj ili više osoba na radnom mestu i koje predstavlja rizik za zdravlje i sigurnost zaposlenih (Gulin, 2012) ili situacija u kojoj je jedna osoba u dužem vremenskom periodu izložena negativnom ponašanju jedne ili više osoba, pri čemu osoba izložena nasilju nema kapacitet da se odbrani od takvog tretmana (Branch, Ramsay, Barker, 2013).

Američka komisija za jednake mogućnosti zapošljavanja (EEOC, 2016) koja je odgovorna za sprovođenje saveznih zakona koji zabranjuju diskriminaciju kandidata za posao po različitim osnovama, u svojoj studiji o zlostavljanju na radu, predlaže širu definiciju kojom su obuhvaćene sve kategorije koje mogu biti izvori stresa i predmet diskriminacije, istovremeno ukazujući na prirodu štetnosti takvog ponašanja. Naime, pod zlostavljanjem na radnom mestu podrazumevaju sva nepoželjna i uvredljiva ponašanja koja se zasnivaju na polu (uključujući seksualnu orijentaciju, trudnoću i rodni identitet), rasi, boji kože, nacionalnom poreklu, religiji, starosti, invaliditetu i/ili genetskim informacijama, a koja istovremeno štete radnom učinku zaposlenog, profesionalnom napredovanju i/ili mentalnom zdravlju. Repertoar negativnih ponašanja koja mogu imati štetne posledice po mentalno zdravlje zaposlenih se proširuju i na ona suptilnija, manje vidljiva, kao što su: uvredljive šale, psovke, epiteti ili uvredljivo imenovanje, nepotrebna pažnja, fizički napadi ili pretnje, neželjeno dodirivanje ili kontakt, zastrašivanje, ismevanje ili izrugivanje, uvrede ili padovi, stalna ili neželjena pitanja identiteta pojedinca i uvredljivi predmeti ili slike. Važno je napomenuti da se, kako bi se isključile moguće zloupotrebe, napominje da zlostavljanje na radu ne uključuje svako „bezobrazno“, „neljubazno“ ili „ponašanje bez poštovanja“ na radnom mestu (EEOC, 2016). Autori smatraju da je potrebno odrediti ključne karakteristike negativnog ponašanja na osnovu kojih bismo mogli tvrditi da se radi o zlostavljanju, maltretiranju ili uznemiravanju na radu. Neke od njih su: upornost, ponavljanje obrasca ponašanja koje razlikuje nasilništvo od incidentnog ponašanja (što u dužem vremenskom periodu dovodi do eskalacije problema) i pravljenje razlike između značajnih negativnih, neprimerenih ili nerazumnih ponašanja od trivijalnih (Branch, Ramsay, Barker, 2013).

Kao što smo napomenuli, za izvore stresa koriste se različiti termini kojima se opisuju relativno slične pojave. Autori navode da je u akademskoj literaturi maltretiranje najčešće dosledno korišćen termin, uz tvrdnje da se ono, uznemiravanje na radnom mestu i mobing mogu koristiti naizmenično (ibid.). Takođe, iako još uvek nedovoljno ispitano, budući da je fenomen novijeg datuma, u literaturi se sve češće spominje i *cyberbullying* na radnom mestu.

Bez obzira na terminologiju kojom se pojmovno, u teorijskom smislu, prave razlike među izvorima stresa na radu, svima im je zajednički imenitelj negativno ponašanje prema zaposlenom koje rezultira njegovim negativnim ličnim i profesionalnim rezultatima, ugrožavanjem njegovog mentalnog zdravlja, a razlikuje se u odnosu na to sa kog nivoa se vrši maltretiranje zaposlenog – vertikalno, od nadređenog ili horizontalno, od saradnika (Towler, 2020; O'Reilly, Robinson, Berdahl, Banki, 2015).

U ovom radu ćemo pod stresom na radnom mestu podrazumevati sve pojave koje predstavljaju izvore stresa (kao što su mobing, zlostavljanje, uznemiravanje, ostrakizam, povreda zdravlja, dostojanstva, ugleda, prava i slično) i odnose se kako na direktne, tako i na suptilne, manje vidljive, forme negativnog, nepoželjnog ili uvredljivog ponašanja u organizaciji, koje ostavljaju posledice po mentalno zdravlje zaposlenog, njegov profesionalni razvoj i čine štetu organizaciji i društvu u celini.

Predmet rada predstavlja utvrđivanje odnosa između posledica stresa na radnom mestu i organizacionih sposobnosti da se one prepoznaju i na njih preventivno deluje u cilju očuvanja mentalnog zdravlja zaposlenih. Cilj rada je ispitati koje su strategije za prevenciju i prepoznavanje zlostavljanja na radu dostupne organizacijama radi očuvanja mentalnog zdravlja zaposlenih.

1. POSLEDICE STRESA NA RADU PO MENTALNO ZDRAVLJE ZAPOSLENIH

Stres na radnom mestu doprinosi narušavanju zdravlja zaposlenih, smanjenju njihove radne sposobnosti i produktivnosti, pojavi apsentizma i prezentizma, kao i fluktuaciji zaposlenih. Preopterećenost poslom, neadekvatni uslovi za rad, delegiranje zadataka zaposlenima na neadekvatan način, problemi u komunikaciji sa kolegama i nadređenima, su samo neki od stresora koji se odražavaju na zdravlje zaposlenih, neretko ispoljeni kroz mentalne i psihosomatske tegobe. Izvori stresa su nekada direktni, mada kako navode autori, često znaju da budu skriveni i izraženi u prikrivenim formama, tako da ih većina zaposlenih ne prepoznaje. Nije retkost i da se žrtva označi kao osnovni problem u funkcionisanju sistema (Gulin, 2012), što dodatno usložnjava situaciju.

Posledice nedovoljno jasnog organizacionog pristupa prevenciji stresa na radu ne odnosi se samo na poremećaj mentalnog zdravlja koje je dijagnostifikovano kao takvo, već na psihološko zdravlje vezano za radno mesto koje podrazumeva stepen stresa kojem je zaposleni izložen tokom rada, što zajedno još nije dovelo do poremećaja mentalnog zdravlja, ali može veoma uticati na njegovo ispoljavanje i

dijagnostifikovanje (Leka, Jain, Iavicoli, Di Tecco, 2015). Posledice stresa na radu, kako se u literaturi navodi, su višestruke i variraju u rasponu od fizičkih tegoba koje se odnose na probleme sa umorom, probavnim smetnjama i kilažom, do psihičkih koje se odražavaju na poremećaj sna, zloupotrebu alkohola, cigareta i sedativa; depresiju, anksioznost, emocionalnu prazninu, apatiju i poremećaj prilagođavanja. U pogledu problema u ponašanju simptomi stresa izazvanog maltretiranjem na radu mogu se javiti kao: iritabilnost, zaboravnost, slabija koncentracija, porodični problemi, eksplozivnost, grubost ili preterana osetljivost na spoljne podsticaje (Zavalić, 2014: 327). Takođe, mnogi istraživački podaci govore u prilog tome da su depresija i anksioznost bolesti koje su povezane sa stresom na radu (Hampson, Jacob, 2020; Hennekam, Richard, Grima, 2020; Leka, Jain, Iavicoli, Di Tecco, 2015; O'Reilly, Robinson, Berdahl, Banki, 2015).

U radnim sredinama u kojima su izvori stresa maltretiranje i zlostavljanje i/ili ostrakizam, koji se smatra drugačijim konstruktom od zlostavljanja, manje opasnim po zdravlje radnika, uprkos studijama koje pokazuju da su njegovi efekti nekada i snažniji od onih koje proizvodi zlostavljanje na poslu, pokazalo se da zaposleni ukazuju da takvo, suptilnije negativno ponašanje ugrožava njihovo mentalno zdravlje, dovodi do smanjenja zadovoljstva poslom i povećava depresiju (O'Reilly, Robinson, Berdahl, Banki, 2015). Ostavljajući po strani diskusiju koja se vodi u akademskoj zajednici po pitanju razlika između izvora stresa - ostrakizma i zlostavljanja, budući da ona prevazilazi potrebe ovog rada, moramo konstatovati da i takve oblike neadekvatnog ponašanja u organizaciji, koji se suprotno od zlostavljanja zasnivaju na socijalnom isključivanju, smatramo stresogenim faktorima koji kontekstualno pripadaju temi koja je predmet naše pažnje. Naime, studija je zabeležila da postoji jasan obrazac negativnog ponašanja prema zaposlenima koji dovodi do intenzivnog stresa koji se manifestuje kroz više zdravstvenih problema, nižu afektivnu posvećenost i zadovoljstvo poslom, veće psihološko povlačenje i nameru da se odustane od posla, kao i da su efekti socijalnog isključivanja na radnom mestu jači od onih izazvanih uznemiravanjem (ibid). Ovaj nalaz govori da i jedan i drugi oblik ponašanja, otvorenog ili prikrivenog zlostavljanja ili odbacivanja, na zaposlene može da ima zabrinjavajuće posledice po njihovo mentalno zdravlje i funkcionisanje. Istraživanja pokazuju da je u Evropi i u Severnoj Americi izloženost zaposlenih nasilju na radu između 10 i 15%, s tim da u zavisnosti od kriterijuma i usvojene metodologije koja se koristi u proceni, taj postotak može značajno da varira (Branch, Ramsay, Barker, 2013). Istraživači upućuju na nalaz da se stres usled maltretiranja na poslu može dogoditi u većini organizacija i to na svim nivoima, iako se najčešće odnosi na nasilje „odozgo prema dole“, od nadređenih prema zaposlenima.

Svetska zdravstvena organizacija veruje da je potrebno da organizacije preduzmu odgovarajuće mere za promociju i prevenciju zdravlja, što se najbolje može učiniti putem kreiranja programa zdravlja na radnom mestu – samim tim što se smatra da „rad ima snažan terapijski učinak, a radna su mesta savršeno okruženje gde se zdravlje može nadzirati i upravljati njime“ (Mustajbegović, 2019: 172). Postoji nekoliko važnih principa za očuvanje mentalnog zdravlja, za koje autori smatraju da

se često zaboravljaju, a odnose se na sledeće: „da su zdravlje pojedinca i organizacije međuzavisni; da su rukovodioci odgovorni za zdravlje pojedinca i organizacije; narušavanje zdravlja pojedinca i organizacije nije neizbežno i da pojedinac i organizacija reaguju na narušeno zdravlje na sebi svojstven način“ (Sušan, 2012: 256).

2. ORGANIZACIONE I DRUŠTVENE POSLEDICE STRESA NA RADU

Kada govorimo o podizanju svesti menadžera i poslodavaca o prisustvu problema koji se odnosi na stres na radu i psihosocijalnim posledicama koje takva situacija prouzrokuje, istraživanje Evropske agencije za bezbednost i zdravlje na radu iz 2019. godine pokazuje da svest poslodavaca o psihosocijalnim rizicima na nivou zemalja članica EU, još uvek nije na visokom nivou (ESENER, 2019). U ovom izveštaju, u kome se izražava zabrinutost za mentalno zdravlje radnika u uslovima krize izazvane Covid 19, kao i novim izvorima stresa na radu koji sa sobom donosi digitalizacija i povećanje trenda rada na daljinu, je konstatovano da će morati da se udvostruče napori kako bi se odgovorilo na izazove vezane za brigu o mentalnom zdravlju zaposlenih. Takođe, u izveštaju je iznet nalaz da velike kompanije, s obzirom da bolje registruju psihosocijalne rizike, samim tim i kreiraju bolje strategije za prevladavanje psihosocijalnih posledica od manjih i srednjih preduzeća. Pokazalo se da je velika verovatnoća da se na manjim radnim mestima neće izveštavati o psihosocijalnim faktorima rizika, što ne znači da taj rizik ne postoji već da nema dovoljno svesti o tome šta predstavlja rizik za zdravlje i bezbednost radnika (ibid.). Istraživači navode da je veća verovatnoća poslodavci iz nordijskih zemalja, kao što su Danska, Švedska i Finska neće izbeći prijavljivanje psihosocijalnih faktora rizika upravo zbog veće prevalencije rizika ili veće svesti o psihosocijalnim rizicima. S druge strane, Italija, Slovačka, Litvanija i Bugarska, među zemljama članicama EU, su one u kojima se procentualno najmanje prijavljuju psihosocijalni faktori rizika. Za Srbiju u ovom izveštaju nema podataka, s obzirom da su ispitivanjem obuhvaćene samo zemlje članice EU.

Druga skorašnja istraživanja potvrđuju da je potreba za brigom o mentalnom zdravlju zaposlenih jednako važna za mala i srednja preduzeća, kao i za velike kompanije, kao i da je podjednako važno podići svest svih menadžera i vlasnika preduzeća i kompanija o značaju kreiranja strategije i plana za prevenciju stresa na radu i očuvanju mentalnog zdravlja zaposlenih. Za sada, podaci govore da su se mala i srednja preduzeća pojavila kao manje vidljiva u smislu organizovanog pristupa prevenciji i promociji mentalnog zdravlja zaposlenih, ali zato su više rizična za pojavu ponašanja koja povećavaju stres na radu i negativno utiču na mentalno zdravlje zaposlenih (Hampson, Jacob, 2020). Novija istraživanja pokazuju da u organizacijama, ni na jednom nivou, ne postoji dovoljno razvijena svest na koji način se treba odnositi prema zaposlenima kod kojih su već registrovane mentalne poteškoće, što potvrđuje podatak da nema nikakvih, strategija, procedura ili pravila koja bi u organizacionom smislu ukazala menadžmentu koji pristup da izabere u

takvim situacijama (Hennekam, Richard, Grima, 2020). Kako su podaci pokazali, čak 60% neposrednih rukovodilaca loše procenjuje postotak svojih radnika sa mentalnim poteškoćama u odnosu na ukupan broj zaposlenih u svojoj organizaciji, samo 13% njih je obučavano s ciljem podizanja svesti o mentalnom zdravlju, a njih nekoliko misli da ima mogućnost da se obrati lekaru koji bi se pobrinuo za zdravlje radnika. Takođe, evidencije pokazuju da rukovodioci, uprkos tome što smatraju da mogu da se obrate lekaru u vezi mentalnih poteškoća svojih zaposlenih, lekarima ne veruju, naročito ako je u pitanju stres (Employers Forum on Disability, 2008). Nadalje, podaci govore da je, u ovom momentu, većina organizacija i kada prepozna probleme koji su povezani sa radom i radnim mestom, uglavnom orijentisana na bezbednosne i donekle zdravstvene aspekte, dok su problemi povezani sa stresom na radu, psihosocijalni rizici i dobrobit na radu vrlo često van pažnje organizacije i sistema (Zwetsloot, Leka, Kines, Jain, 2020). Takav pristup prevenciji stresa na radu i očuvanju mentalnog zdravlja, može negativno da utiče na radni učinak zaposlenih. Okruženje u kome ljudi rade je jedno od ključnih faktora za razvoj funkcionalnog ili nefunkcionalnog ponašanja, odnosno radne produktivnosti. Upravo ispitanici u istraživanju koje su sproveli autori Hennekam, Richard i Grima (2020), navode da su radno okruženje koje nije prijateljsko, kao i nedostatak znanja i svesti organizacije o mentalnom zdravlju uticali na njihov radni učinak. Takođe se konstatuje da menadžeri nemaju izgrađen pristup prema zaposlenima koji imaju problema sa mentalnim zdravljem i da bez odgovarajuće obuke mogu na potpuno pogrešan način da tumače radne učinke zaposlenih ili fluktuaciju (Hennekam, Richard, Grima, 2020).

Pokazalo se da unutar EU veliku zabrinutost izaziva problem stresa koji je povezan sa radom o čemu svedoči podatak da je u skoro 80% organizacija izražena takva bojazan. Istovremeno, kako podaci pokazuju, manje od 30% organizacija u Evropi ima procedure za rešavanje stresa na radnom mestu (Leka, Jain, 2017). Nedavna istraživanja o radnoj snazi pokazala su da je prevalencija mentalnih problema povezanih sa radom, kao što su stres, depresija i anksioznost, počela da se povećava nakon 2015. godine, do kada je bila relativno stabilna. Predviđanja su da će na nivou EU procentualno, od ukupnog broja slučajeva lošeg zdravlja na radu, problemi sa mentalnim zdravljem nadmašiti sve druge bolesti povezane sa radom. Zbog izmenjenog radnog okruženja, najranjivija demografska kategorija su mladi profesionalci. Verovatnoća da će patiti od depresije je dvostruko veća od radnika prosečne starosti. Oni su rizičnija grupa od starijih, svih kategorija i od njih su podložniji apsentizmu i finansijskim problemima. Istraživanja pokazuju da je mladim zaposlenim ljudima potrebna veća podrška od menadžmenta i kolega nego što je sada dobijaju. Čini se da se mentalno zdravlje više pogoršava u većim organizacijama, pa je tako 7 od 10 poslodavaca tokom prošle godine doživelo porast prijavljenih stanja ugroženog mentalnog zdravlja svojih zaposlenih. (Hampson, Jacob, 2020).

Menadžeri treba da prihvate činjenicu da dugoročna izloženost stresu zaposlenih doprinosi urušavanju mentalnog zdravlja pojedinaca, što smanjuje njihovu produktivnost i zadovoljstvo, a posledično tome im pravi probleme u finansijskom

smislu stvarajući veće troškove organizaciji i društvu (Leka, Jain, Iavicoli, Di Tecco, 2015). Evidentno je da izloženost stresu dovodi do češćih izostanaka i bolovanja; povećava mogućnost češće pojave incidentnog ponašanja i povreda na radu izazvanih ljudskim greškama; neplaniranih događaja; povećane fluktuacije zaposlenih (Gulin, 2012), uzrokuje pojavu apsentizma i prezentizma, što sve povećava troškove organizacije. Novi podaci o mentalnom zdravlju zaposlenih iz ugla poslodavca koje je sproveo Deloitte (Hampson, Jacob, 2020) u saradnji sa dobrotvornom organizacijom za mentalno zdravlje „Mind“, pokazala je da poslodavci nisu u dovoljnoj meri prepoznali štetu koju im nanosi neadekvatan organizacioni pristup prevenciji stresa na radu sa kojim se na poslu suočavaju njihovi zaposleni. O tome govori činjenica iz istraživanja da poslodavci, u meri u kojoj je to potrebno, nisu ulagali u podršku za svoje ljude. U istom istraživanju je pokazano da je ekonomski isplativo ulagati u očuvanje mentalnog zdravlja zaposlenih, jer je analiza povrata ulaganja na intervencijama suzbijanja stresa na radu i očuvanju mentalnog zdravlja zaposlenih pokazala da je za svaku uloženu 1 funtu na poboljšanje mentalnog zdravlja, povraćaj 5 funti. Ovo istraživanje koje je sprovedeno u Velikoj Britaniji pokazalo je da svake godine poslodavci zbog lošeg mentalnog zdravlja zaposlenih troše između 42 milijarde i 45 milijardi funti. U odnosu na 2017. godinu, zabeležen je porast tih troškova od 16%, a razlog tome je pre svega porast prezentizma – dolazak na posao uprkos lošem zdravstvenom stanju i lošim rezultatima. Prezentizam, kako se pokazuje, uvećava troškove poslodavcima, jer prema podacima, u proseku je broj zaposlenih koji kažu da obično ili uvek dolaze na posao - uprkos tome što imaju problem sa mentalnim zdravljem i misle da bi im odmor koristio, 14 puta veći od onih koji kažu da obično ili uvek u tim situacijama uzimaju odmor. Pokazano je da se ovi direktni troškovi odnose na prezentizam, apsentizam i odsustvovanje s posla, fluktuaciju osoblja, dok se indirektni reflektuju na negativan uticaj na kreativnost, inovativnost i na druge zaposlene (Hampson, Jacob, 2020). I ranije studije su ukazivale na povezanost organizacionog pristupa prevenciji stresa na radu i ekonomskih performansi organizacije i društva. Naime, od početka 2000. godine su istraživački nalazi pokazivali da između 50 i 60% svih izgubljenih radnih dana ima veze sa pojavom stresa na radu, što je negativno uticalo na ekonomske performanse kompanija i preduzeća. Troškovi stresa na radu, i s tim u vezi povezanih problema mentalnog zdravlja pre 2004. godine, na nivou 15 zemalja EU, iznosili su u proseku između 3 i 4% bruto nacionalnog proizvoda. U Francuskoj je, prema izveštaju EU-OSHA iz 2009. godine pokazano da su troškovi društva povezanih sa stresom na radu iznosili između 830 miliona i 1,656 miliona eura; u Nemačkoj iz istog razloga 3 milijarde eura, dok su troškovi u Velikoj Britaniji u tom periodu iznosili 571 miliona za poslodavce, a društvo u celini 5,7 milijardi eura (Leka, Jain, 2017; Leka, Jain, Iavicoli, Di Tecco, 2015). Prema izveštaju EEOC iz 2016. godine, 164,5 miliona dolara je samo ta organizacija vratila radnicima zbog stresa na radu. Kako se navodi u dokumentu, taj finansijski gubitak je samo vrh ledenog brega jer su najveći troškovi za one koji ga trpe u smislu mentalne, fizičke i ekonomske štete, dok ekonomski trošak uključuje smanjenu produktivnost u organizaciji, što utiče na njene krajnje performanse i šteti njenoj reputaciji (EEOC, 2016).

Nadalje, iz navedenih podataka jasno se vidi da je briga o finansijskim i psihosocijalnim rizicima u organizaciji, pre svega, u nadležnostima i odgovornostima poslodavaca i da vlasnici i viši menadžment ne smeju ignorisati problem (Towler, 2020; Leka, Jain, Iavicoli, Di Tecco, 2015). U skladu sa tim su uređene i donesene direktive o bezbednosti i zdravlju radnika, propisi, razne preporuke i smernice, pravno obavezujući i neobavezujući instrumenti koje su razvile različite referentne međunarodne organizacije kao što su: MOR, EU Komisija, EU Savet, EU Parlament i ostali (Leka, Jain, Iavicoli, Di Tecco, 2015).

3. PREVENTIVNE MERE U CILJU REDUKOVANJA IZVORA STRESA I OČUVANJA MENTALNOG ZDRAVLJA ZAPOSLENIH

Budući da radno aktivni ljudi provode skoro trećinu vremena na poslu, potrebno je obezbediti dobre radne uslove koji će ih štititi od fizičkih i psihosocijalnih opasnosti, jer u krajnjoj liniji od kvaliteta zdravlja radnika zavise i prihodi domaćinstva, produktivnost i ekonomski razvoj (WHO, 2017). Zato je Svetska zdravstvena organizacija definisala šta čini *zdravo radno mesto*. Zdravo radno mesto, prema toj definiciji, smatra se onim koje obezbeđuje saradnju rukovodilaca i radnika s ciljem postizanja kontinuiranog poboljšanja procesa rada kako bi se obezbedila zaštita i promovisanje zdravlja, sigurnosti i dobrobiti svih radnika, uz brigu o održivosti radnog mesta. Ono se, nadalje, bazira na četiri ključna područja: „brigu o zdravlju i bezbednosti u fizičkom radnom okruženju; brigu o zdravlju, sigurnosti i blagostanju u psihosocijalnom radnom okruženju, uključujući organizaciju rada i kulturu na radnom mestu; ličnim zdravstvenim resursima na radnom mestu (podrška i podsticanje zdravih stilova života od strane poslodavca) i načinima učešća u zajednici za poboljšanje zdravlja radnika, njihovih porodica i članova zajednice“ (WHO, 2011: 4).

Za dobar pristup prevenciji stresa na radu radi brige o mentalnom zdravlju zaposlenih i stvaranju zdravog radnog mesta, ključnu ulogu imaju menadžeri - na svim nivoima. U tom smislu, organizacioni pristup prevenciji treba usmeriti na aktivnosti podrške razvoju njihovih kompetencija putem savetovanja, odnosno supervizijskog nadzora, kako bi se moglo definisati koja menadžerska znanja, veštine i stavove (kompetencije) je potrebno razvijati (Gulin, 2012). Kompetencije rukovodilaca, kako navode autori, treba da se unaprede u domenu „razumevanja svih aspekata funkcionisanja čoveka u radnom i organizacionom okruženju“ (Gulin, 2012: 267), kao i domenu svih takozvanih *mekih veština* – komunikacije, rešavanja konflikata, prepoznavanja problema i načina reagovanja na problem, donošenja odluka i slično. Takođe, istraživači u ovoj oblasti preporučuju pružanje obuke menadžerima za sticanje potrebnih znanja o ugroženosti mentalnog zdravlja na radnom mestu kako bi bili u mogućnosti da prepoznaju znakove upozorenja, preduzmu odgovarajuće mere i eventualno upute na postupak pružanja stručne pomoći zaposlenom, ukoliko se proceni da mu je potrebna (Hennekam, Richard, Grima, 2020; Gulin, 2012).

Autori preporučuju poslodavcima da preventivno deluju i učine više za svoje zaposlene dajući im podršku kroz kreiranje organizacione kulture bazirane na otvorenosti, poverenju i saradnji. Potrebno je da organizacije primene dugoročnu strategiju i politiku za organizacionu kulturu koja ne toleriše negativna ponašanja (Towler, 2020). Tako definisana organizaciona kultura, u čijem kreiranju učestvuju zaposleni i podržavaju je; koja se trudi da izgradi mehanizme koji će pomoći da zaposleni povećaju otpornost na stres i razvije tehnike prepoznavanja rizičnih situacija u kojima zaposleni mogu doživeti stres na radu – najbolji je način organizacionog preventivnog pristupa. Sem toga, budući da se smatra se da postoji prostor za više ulaganja u razvoj zaposlenih za borbu protiv stigme, povećanje svesti o pitanjima mentalnog zdravlja i pružanje obuke zaposlenima, taj prostor treba iskoristiti (Hampson, Jacob, 2020).

Iz pozicije zaposlenog, koji nije na rukovodećem položaju, Institut za nasilje na radnom mestu (The Workplace Bullying Institute)¹ daje preporuke za korišćenje strategija za suprotstavljanje maltretiranju na radnom mestu (Towler, 2020) kako bi organizacija mogla da uvidi problem i ubuduće preventivno reaguje. To može biti imenovanje ponašanja i identifikovanje osobe koja vrši nasilje nad zaposlenim; asertivnost u izjavi da je zaposleni žrtva nasilja na radu, što mora primorati poslodavca na akciju; reagovanje na prve znakove nasilničkog ponašanja u smislu jasnog davanja do znanja da se takvo ponašanje neće tolerisati. Suprotstavljanje nasilju je važan način da se ono zaustavi, jer u suprotnom ono ima tendenciju da raste. Takođe, smatra se da rizične kategorije zaposlenih, manje vidljive, mogu imati više koristi od jasne i nedvosmislene formalne podrške u organizaciji. Ne umanjujući značaj datih preporuka smatramo da, zbog svoje kompleksnosti, problemi vezani za stres zaposlenih na radu moraju biti rešeni sistemski, kroz programe prevencije i promocije mentalnog zdravlja na radu.

Meta-analiza programa sistemske prevencije stresa na radu i promocije mentalnog zdravlja na radnom mestu je dala preliminarne dokaze o njihovim pozitivnim efektima (Leka, Jain, 2017). Podaci su pokazali da su individualni programi imali veće pozitivne efekte u poređenju sa drugim intervencijama. Iz 14 prihvaćenih studija se videlo da su dobri programi organizacione prevencije stresa na radu bili orijentisani na: podržavajuću organizacionu kulturu, uspešno vođstvo, skrining zdravstvenog rizika i individualno prilagođene programe. Individualni kognitivno-bihejvioralni programi su se pokazali uspešnim.

Rezultati vezani za organizacioni pristup su pokazali da mu je potrebno posvetiti više istraživačke pažnje, kako bi se dobila čvršća uveravanja o njegovoj efikasnosti i kako bi se u budućnosti povećao broj uspešnih intervencija na organizacionom nivou. Najveće zamerke na ovaj pristup su nedostatak organizacione posvećenosti i obuke. U nekim istraživanjima je pronađeno da su multimodalni pristupi koji koriste više različitih aktivnosti dali bolje rezultate. Ali, generalno, ne ulazeći temeljno u raspravu o detaljima sprovedenih studija, može se reći da su individualne,

---

¹ <https://workplacebullying.org/individuals/solutions/wbi-action-plan/>

organizacione i mešovite intervencije rezultirale pozitivnim ishodima i to u odnosu na mentalno zdravlje i izostajanje s posla (ibid.).

Na osnovu rečenog, smatramo da se može reći da dobro uređene organizacije imaju izgrađen set preventivnih mera s ciljem redukovanja stresa na radu i očuvanja mentalnog zdravlja zaposlenih. Takođe, takve organizacije imaju nedvosmisleno pozitivan uticaj na unapređenje ličnog zdravlja i blagostanja, pa „organizacione karakteristike povezane sa zdravim načinom rada i uslovima rada sa niskim nivoom stresa, a s visokom produktivnošću radne organizacije, nedvosmisleno počivaju na produktivnosti svakog zaposlenog pojedinca u njoj“ (Mustajbegović, 2012: 29).

ZAKLJUČAK

Kako smo mogli da vidimo, postoji zabrinutost oko povećanja problema vezanih za stres na radu u smislu negativnih efekata koji se reflektuju na ličnom, organizacionom i društvenom planu. Iako je odgovornost za upravljanje stresom i psihosocijalnim rizicima na poslodavcu, što je regulisano različitim dokumentima, još uvek nema dovoljno svesti menadžera o sopstvenoj odgovornosti za kreiranje organizacione kulture koja će biti usmerena na prevenciju i očuvanje mentalnog zdravlja zaposlenih. Na takav zaključak nas, između ostalog, upućuje i podatak koji kaže da manje od 30% organizacija u Evropi ima procedure za rešavanje stresa na radnom mestu, a one su jedan od uslova stvaranja zdrave radne atmosfere. U tom smislu, može se reći da organizacije u dovoljnoj meri ne prepoznaju značaj preventivnog delovanja u cilju redukovanja stresa na radu i brige za mentalno zdravlje zaposlenih, kao i finansijskih gubitaka ostvarenih po tom osnovu. Konstatacija se naročito odnosi na mala i srednja preduzeća.

S druge strane, studije i meta-analize su pokazale da programi prevencije stresa na radu daju pozitivne rezultate, bilo da su realizovani na individualnom nivou, organizacionom ili mešovitom. Iako su najbolji rezultati postignuti kada su se sprovodile individualne intervencije, naročito one koja su orijentisane na kognitivno-bihejvioralni pristup, mora se istaći da su sva tri pristupa rezultirala pozitivnim ishodima i to u odnosu na mentalno zdravlje i izostajanje s posla.

Iako u teorijskom i istraživačkom smislu, u vezi sa našom temom, postoje mnogobrojna otvorena pitanja koja traže odgovor, važno je napomenuti da je potrebno posvetiti još više dubinske istraživačke pažnje ovoj temi kako bi se detektovali uzroci slabog organizacionog pristupa prevenciji stresa na radu. To bi pomoglo da se dobiju jasniji i sveobuhvatniji podaci koji bi bili osnov za uspešno kreiranje programa prevencije i delovanja u praksi.

Takođe, treba ohrabriti napore istraživača, referentnih međunarodnih i civilnih organizacija da se ukaže na rastući problem stresa povezanog sa radom koji će, kako se predviđa, zbog krize izazvane Covid 19 i prelaskom na rad od kuće, u narednom periodu biti još složeniji. Veoma su značajne smernice, preporuke i vodiči za organizacije, menadžere i zaposlene koji im mogu pomoći u procesu saniranja ovih problema.

LITERATURA

- (1) Branch, S., Ramsay, S. & Barker, M. (2013) Workplace Bullying, Mobbing and General Harassment: A Review. *International Journal of Management Reviews*, 15(3), pp. 280–299. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2012.00339>.
- (2) EEOC - U.S. Equal Employment Opportunity Commission. (2016) *Select Task Force on the Study of Harassment in the Workplace*. Dostupno na: https://www.eeoc.gov/select-task-force-study-harassment-workplace#_Toc453686299 stranici pristupljeno 12.11.2020.
- (3) Employers Forum on Disability. (2008) Dostupno na: www.employers-forum.co.uk stranici pristupljeno 17.11.2020.
- (4) ESENER - European Agency for Safety and Health at Work. (2019) What does it tell us about safety and health in Europe`s workplaces? Dostupno na: <https://osha.europa.eu/en/about-eu-osha/press-room/esener-2019-reveals-biggest-concerns-european-workplaces-musculoskeletal> ESENER_2019_Policy_brief_EN.pdf stranici pristupljeno 11.11.2020.
- (5) Gulin, M. (2012) Upravljanje stresom na radnom mjestu. U: Božićević V, Brals S. & Gulin, M. (ur.): *Psihologija u zaštiti mentalnog zdravlja – Priručnik za psihološku djelatnost u zaštiti i promicanju mentalnog zdravlja*. Virovitica: Zavod za Javno zdravstvo Seti Rok, str. 264-270.
- (6) Hampson, E. & Jacob, A. (2020) *Mental health and employers - Refreshing the case for investment*-Deloitte. Dostupno na: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/consultancy/deloitte-uk-mental-health-and-employers.pdf> stranici pristupljeno 14.11.2020.
- (7) Hennekam, S., Richard, S. & Grima, F. (2020) Coping with mental health conditions at work and its impact on self-perceived job performance. *Employee Relations: The International Journal*, 42(3), pp. 626–645. <https://doi.org/10.1108/ER-05-2019-0211>.
- (8) Leka, S., Jain, A., Iavicoli, S. & Di Tecco, C. (2015) An Evaluation of the Policy Context on Psychosocial Risks and Mental Health in the Workplace in the European Union: Achievements, Challenges, and the Future. *BioMed Research International*. <https://doi.org/10.1155/2015/213089>
- (9) Leka, S. & Jain, A. (2017) Mental Health In The Workplace In Europe. Centre for Organizational Health & Development, School of Medicine, University of Nottingham. Dostupno na: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/mental_health/docs/compass_2017_workplace_en.pdf stranici pristupljeno 14.11.2020.
- (10) Mustajbegović, J. (2012) Mentalno zdravlje i radno mjesto: cilj i put. U: Božićević V, Brals S. & Gulin, M. (ur.): *Psihologija u zaštiti mentalnog zdravlja – Priručnik za psihološku djelatnost u zaštiti i promicanju mentalnog zdravlja*. Virovitica: Zavod za Javno zdravstvo Seti Rok, str.27-30.
- (11) Mustajbegović, J. (2019) Promjena paradigme očuvanja zdravlja na radu u 21. stoljeću. *Zbornik Sveučilišta Libertas*, 4, str. 167-177.
- (12) O'Reilly, J, Robinson, S.L., Berdahl, J.L. & Banki, S. (2015) Is Negative Attention Better Than No Attention? The Comparative Effects of Ostracism and Harassment at Work. *Organization Science*, 26(3), pp. 774–793. <https://doi.org/10.1287/orsc.2014.0900>.
- (13) Sušanj, Z. (2012) Organizacijske intervencije u procesima upravljanja ljudskim resursima: uloga rukovoditelja u očuvanju mentalnog zdravlja. U: Božićević V, Brals S. & Gulin, M. (ur.): *Psihologija u zaštiti mentalnog zdravlja – Priručnik za*

psihološku djelatnost u zaštiti i promicanju mentalnog zdravlja. Virovitica: Zavod za Javno zdravstvo Seti Rok, str. 246-264.

- (14) Towler, A. (2020) Workplace bullying, mobbing and harassment: What it is, why it matters and how to deal with it. Dostupno na <https://www.ckju.net/en/dossier/mobbing-bullying-and-harassment-workplace-what-it-why-it-matters-and-how-deal-it>, stranici pristupljeno 11.11.2020.
- (15) Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, „Službeni glasnik RS“, br. 36/2010. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sprecavanju_zlostavljanja_na_radu.html stranici pristupljeno 15.11.2020.
- (16) Zavalić, M. (2014). Svjetski trendovi u zaštiti zdravlja na radu. *Sigurnost*. 56(4), str. 323 – 329.
- (17) Zwetsloot, G., Leka, S., Kines, P., & Jain, A. (2020) Vision zero: Developing proactive leading indicators for safety, health and wellbeing at work. *Safety Science*. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2020.104890>
- (18) WHO - World Health Organization (2003) *Work Organization and Stress*, Protecting Workers' Health Series, No. 3, Geneva: World Health Organization Switzerland, Dostupno na: https://www.who.int/occupational_health/publications/stress/en/ stranici pristupljeno 17.11.2020.
- (19) WHO - World Health Organisation (2011) *5 Keys to Healthy Workplaces*. *WHO global model for action*. Dostupno na: https://www.who.int/occupational_health/publications/healthy_workplaces_model_action.pdf. stranici pristupljeno 11.11.2020.
- (20) WHO - World Health Organisation (2017) *Protecting workers' health*. Dostupno na: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/protecting-workers'-health.pdf>. stranici stranici pristupljeno 11.11.2020.

ORGANIZATIONAL APPROACH TO PREVENTION OF STRESS AT WORK AND PRESERVATION OF EMPLOYEES' MENTAL HEALTH

Stress at work can be a strong factor endangering the mental health of employees, resulting in lower work motivation, job dissatisfaction, reduced productivity, with associated absenteeism or presentism. In turn, common effects are financial losses of both the organization and society as a whole. Managers are tasked with devising a functional organizational approach to prevent stress at work, in order to reduce damage to a minimum. The subject of this paper is to determine the relationship between the consequences of stress in the workplace and organizational skills needed to recognize them and act preventively on them. The aim of this paper is to examine which strategies for prevention and recognition of stress at work are available to organizations in order to preserve employees' mental health. The results have shown that organizations do not sufficiently recognize the importance of preventive action in order to reduce stress at work, either personally, in terms of employees' mental health care and wellbeing, or in organizational and societal terms, in terms of financial losses on that basis. This is especially true for small and medium enterprises.

KEYWORDS: stress at workplace / mobbing / employees' mental health / organizational stress management / human resource management

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Pregledni naučni rad
Priljučeno: 11. novembra 2020. godine
Prihvaćeno:
DOI: 10.47152/ziksi2020234
UDK:

KRIMINALIZACIJA MARGINALIZOVANIH ŽENA*

Olivera Pavićević*

Kriminalizacija siromaštva žena se u radu analizira iz perspektive procesa feminizacije siromaštva i višestruke diskriminacije unutar i izvan normativne ženskosti. Marginalizacija siromašnih žena predstavlja utiranje puta ka njihovoj kriminalizaciji koja se u novoj neoliberalnoj penologiji ispoljava kao percepcija povećanog rizika od kriminala koji se pripisuje siromašnim, neobrazovanim, ne belim i socijalno isključenim ženama. Ukrštanje klasne, rodne i krivičnopravne nejednakosti otvara pitanja socijalne pravde i mogućnosti njenog dostizanja kada su u pitanju marginalizovane žene. Kritička analiza društvene prakse koja pogoduje kriminalizaciji marginalizovanih žena treba da pođe od dekonstrukcije neoliberalnih diskursa i socijalne dekontekstualizacije kojoj oni teže. U tom smislu, otvorene i skrivene prakse diskriminacije, deprofesionalizacije, dehumanizacije, stigmatizacije, isključivanja i konačno kriminalizacije marginalizovanih žena treba otkrivati u činjenicama sumorne stvarnosti u kojoj te žene žive, pre, za vreme i nakon ulaska u kriminal ili njegovog sankcionisanja.

KLJUČNE REČI: marginalizacija / kriminalizacija / žene / kriminal / neoliberalizam

---

* Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije“ (broj 47011) finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* Naučni saradnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. E-mail: oliverapavicevic4@gmail.com

1. FEMINIZACIJA SIROMAŠTVA

Kriminalizacija siromaštva, generalno, zahteva sveobuhvatnu analizu i posvećenost pitanjima socijalne nepravde, kao i različitim vidovima ugnjetavanja koji uključuju rodne, rasne, klasne, seksualne i druge nejednakosti. Povezivanje siromaštva i kršenja zakona nije nikako nova teza u kriminologiji. Na osnovu ukrštanja ekonomskih i rodnih odrednica nejednakosti osamdesetih godina prošlog veka, uspostavljena je teza o „feminizaciji siromaštva“ (Pearce, 1978). Feminizacija siromaštva, i pored različitih vidova ograničenja i neusklađenosti koje postoje u dostupnim podacima (UN, 2015), dokumentovana je izveštajima koji pokazuju da gotovo u svim društvima žene imaju veće stope siromaštva od muškaraca (Casper i sar., 1994). U populaciji od 1.5 milijarde ljudi koji žive sa 1 dolarom ili još manje dnevno, većina su žene i deca. Dajana Pirs je pokazala da su u SAD dve trećine siromašnih starijih od 16 godina bile žene (Pearce, 1978). Iako je ukupna stopa siromaštva od tada smanjena (McLanahan i sar., 1989) i žene ostvarile značajno poboljšanje u visini plata i učešća radne snage (Gaddis, Klasen, 2014), žene i deca su i dalje u većoj verovatnoći od muškaraca da žive ispod granice siromaštva (Svetska Banka, 2018, prema: MacKenzie, 2019).

Siromaštvo se pojavljuje kao zajednički faktor koji stoji iza mnogih slučajeva zatvaranja žena, a biti siromašan i biti žena stvara dvostruki teret (Solomon, 2005: 7). Poređenje rodnih razlika u globalnom i nacionalnom siromaštvu (Boudet i sar., 2018) ukazalo je na to da deca, posebno devojčice, čine 44% pojedinaca koji žive u ekstremnom siromaštvu, a rodni jaz nastavlja sa povećavanjem sa godinama (MacKenzie, 2019). Do 25 i 34 godine 120 žena živi u siromašnim domaćinstvima na svakih 100 muškaraca iste starosti (Svetska banka, 2018). Ovaj jaz se ponovo javlja u starijim godinama podvlačeći značaj demografskih podataka u analizi feminizacije siromaštva (Istraživanje o položaju starijih žena u Srbiji, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2019). Procesi koji stoje iza feminizacije siromaštva su politički i kulturološki povezani i ne mogu se razumeti odvojeno od specifičnih demografskih i socijalnih lokacija žena širom sveta (MacKenzie, 2019).

Srbija pripada zemljama sa visokim stepenom rodne neravnopravnosti na tržištu rada, kada se podaci porede sa stanjem u zemljama u okruženju, a posebno sa zemljama Evropske unije. Prema sumarnim istraživanjima o rodnoj nejednakosti iz 2009. godine, žene u Srbiji su, slično kao i žene u drugim postsocijalističkim zemljama, gubitnice u tranziciji, a posebno ako su starije, nisko obrazovane, žive u seoskim područjima ili pripadaju marginalnim grupama. Statistički podaci, i relevantna istraživanja govore o njihovom nepovoljnom socijalnom i ekonomskom položaju u Srbiji, odnosno o visokom udelu žena bez redovnih ličnih prihoda i nižim zaradama onih koje su zaposlene (Žene i muškarci u Republici Srbiji, 2014). Žene duže čekaju na posao, žensku populaciju karakteriše izraženiji stepen nezaposlenosti, niska stopa aktivnosti, veći rizik od siromaštva, a podaci svedoče o posebno ugroženim kategorijama žena, kao što su žene koje žive na selu, samohrane majke, domaćice, Romkinje, izbeglice, neobrazovane i nezaposlene žene, bolesne, sa invaliditetom i žene žrtve nasilja (Kolin, 2009; Babović, Ginić, Vuković, 2010; Čeriman, Pavić Zentner, 2016; Babović, Cvejić, Stefanović, 2017).

2. KRIMINALIZACIJA ŽENSKOG SIROMAŠTVA

Teške socio-ekonomske okolnosti i smanjene mogućnosti za prevazilaženje tih okolnosti čine jedan od četiri faktora (stambeni problemi, zavisnost od droga ili alkohola, želja za uzbuđenjem i siromaštvo) koji su identifikovani kao konstitutivne prekretnice u okretanju kriminalu i kriminalnoj karijeri prestupnica (Carlen, 1988). Siromaštvo se pokazalo kao podsticajni faktor za ulazak u kriminal, što posebno važi za žene koje su pretežno učinioci nenasilnih krivičnih dela i koje, prema istraživanju američkog Vera instituta, u trenutku hapšenja u 60% slučajeva nisu imale redovna primanja (Swavola, Riley, Subramanian, 2014). Takođe, siromaštvo je dvostruko povezano sa nasiljem, materijalna deprivacija povećava šanse od svih oblika porodičnog nasilja nad ženama (ekonomskog, psihičkog, fizičkog i seksualnog) (Babović, Ginić, Vuković, 2010). Sa druge strane, žene izložene nasilju u porodici i pre svega partnerskom nasilju, pod većim su rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti, jer imaju ograničen pristup novcu u domaćinstvu, izložene su uskraćivanju novca za lične potrebe ili zabrani da se zaposle. U Centralnoj Srbiji je 2010. godine 11% žena bilo izloženo ovim oblicima zlostavljanja u godini koja je prethodila istraživanju, dok je 16% imalo ovakva iskustva od navršenih 15 godina (Babović, Ginić, Vuković, 2010).

Nasilje nad ženama, njegovi uzroci i posledice imaju snažnu korelaciju sa kriminalitetom žena. Prethodno iskustvo nasilja i zlostavljanja, prinuda na zločin od strane nasilnika ili osobe od uticaja, abortus u zemljama u kojima je nezakonit ili legalan samo pod ograničenim okolnostima, kažnjavanje “moralnih” prestupa kao što je preljuba, smeštanje u zatvor da bi se izbeglo nasilje (zaštitni pritvor), dugi periodi predkrivičnog procesa, imigracija/pritvor izbeglica i trgovina ljudima, sve su to posebni faktori koji podstiču ili direktno uvode žene u kriminalne aktivnosti (Manjoo, 2013).

Višestruki nivoi diskriminacije čine žene posebno ranjivim, a siromaštvo i nezaposlenost čine i uzrok i posledicu marginalizacije. Tržište rada i sfera zapošljavanja izazivaju različite rodne efekte jer izražavaju različito polazište koje žene imaju u rodnoj konstrukciji društvenog identiteta (Walker, 2012). Međutim, takozvana “jedinствена pripadnost” u kojoj se osoba identitetski određuje pripadnošću jednom kolektivitetu (Sen, 2006) ne odražava stvarnost društvenog, kao ni rodnog identiteta. Razumevanje preklapajuće prirode i fluidnosti društvenih grupa kao prepoznavanje važnosti “razlika unutar razlika” (Harrison, Davis, 2001) čini rod društvenim odnosom koji stvara diskurse o muškosti i ženskosti. Kao takav, on kreira mogućnosti ili otežavajuće okolnosti za različite grupe žena i muškaraca (u zavisnosti od toga kako se uklapaju, ne uklapaju ili aktivno protivureče tim normama) (Walker, Apsan Frediani, Trani, 2012). Ženski identitet nije monolitan i neizdiferenciran pojam koji stoji nasuprot drugim grupnim identitetima, već je dinamična interakcija između individualnog doživljaja sebe i grupnih, društvenih dominantnih i marginalnih identitetskih formacija.

Ekonomski položaj i siromaštvo žena balansiraju između različitih rodnih uloga uključujući reprodukciju, proizvodnju i angažman na nivou zajednice koji zamagljuju granice između privatnog i javnog. One su u situaciji povećane tenzije između

“uspešne socijalne reprodukcije (adekvatna visina zarada, dovoljni prihodi i nizak stepen nezaposlenosti) i profitabilnosti ekonomskih aktivnosti (niske zarade, nizak nivo socijalnih naknada i visoka stopa nezaposlenosti)” (Perišić, Vidojević, 2018: 211). Izloženost tržišnom pritisku u okolnostima visokog stepena rodne konvergencije smanjuje mogućnost održavanja tradicionalnih patrijahalnih rodni odnosa. Međutim, detradicionalizacija rodni odnosa nije umanjila diskriminatorske prakse prema ženama, kao deo “skrivenih povreda neoliberalizma” (Bridger, Kay, 1996). Ekonomske nevolje žena normalizuju prakse koje se graniče ili ulaze u sferu kriminalni aktivnosti. Obim ovog rada ne može obuhvatiti višestruke, raznorodne oblike ovih praksi koje su heterogene u meri u kojoj se razlikuju ekonomske, kulturne i socijalne karakteristike različiti društava i društveni zajednica. Rad je usmeren na razmatranje specifičnosti ženskog kriminaliteta koji je povezan sa višestrukom depriviranošću i višestrukom diskriminacijom – pre svega rodnom i ekonomskom, pri čemu se polazi od teze da siromaštvo, socijalna isključenost i marginalizacija žena često vode u njihovu privremenu ili trajnu kriminalizaciju.

3. MARGINALIZOVANA ŽENA KAO KRIMINALIZOVANA ŽENA

Broj zatvorenih žena na globalnom nivou raste brže nego muška zatvorska populacija (zatvorska populacija je porasla približno za 21% od 2000. do 2016. godine, a broj zatvorenih žena i devojaka je porastao za 53% u istom periodu (Walmsley, 2017). Takav dramatičan porast nameće različita pitanja, a uticaj socijalno-ekonomskih faktora je neosporno jedan od njih. Povećana stopa kriminaliteta žena se, prema nekim tumačenjima, pripisuje njegovoj povećanoj vidljivosti, gubitku skrivenog karaktera kao posledice povećane rodne ravnopravnosti, a sa druge strane se polazi od teze da je reč o stvarnom porastu broja žena koje učestvuju u kriminalitetu. Reč je i o promeni percepcije kriminaliteta kao “muške stvari” u kojoj žene imaju marginalno ili incidentno učešće (Kron, Pavićević, 2013).

Treba reći, da je izbor “kriminalnog puta” uglavnom određen ograničenim mogućnostima izbora (Nuytiens, Christianes, 2012). U tom smislu, treba postaviti istraživačko pitanje da li su ilegalne aktivnosti ekonomski marginalizovanih žena sredstvo koje one koriste kao način da se oslobode ugnjetavanja i siromaštva? Kanadsko istraživanje bazirano na ovom istraživačkom zadatku, podržava tezu da je marginalizovana žena nije negativac zastrašujući za društvo, već je to uglavnom siromašna, neobrazovana, nekvalifikovana majka koja čini sitne imovinske delikte (Shubert, 2003). Kriminalizacija marginalizovanih žena podrazumeva višestruku diskriminaciju koja je čini različitom u odnosu na homogenu kategoriju ženskosti koja je inherentno zasnovana na standardima bele srednje klase. Ona je potlačena na različite načine, preko pola, rase, etničke pripadnosti, siromaštva, nedostatka obrazovanja, kao majka i najčešće kao žrtva nasilja. Ova ugnjetavanja su povezana i vode jedno ka drugom. Marginalizacija i strukturno ugnjetavanje čine socijalni okvir u koji se ove žene mogu smestiti. Marginalizacija žena, u velikoj meri, određuje put u njihovu kriminalizaciju jer se trauma, nasilje i porodična disfunkcionalnost tretiraju kao “normalno” stanje u kome one funkcionišu. Gubljenje ličnog identiteta, tačnije

njegova zamena marginalizovanim i stigmatizovanim identitetom koji se doživljava kao izvor kriminalnog ponašanja, načina života i životnih izbora dovodi do izostanka stvarne društvene podrške, kako u zatvoru, tako i nakon njega. Marginalizovane žene su siromašne, pripadaju kategoriji “najsromašnijih od siromašnih”, njima je potrebna pomoć u različitim i najosnovnijim potrebama, kao što su sklonište, hrana, identifikacija i prevoz (Nelud, 2015). Međutim, ovaj opis ne podrazumeva tumačenja u kojima se žene svode na pasivne žrtve životnih okolnosti koje su ih “prisilile na zločin” (Richie, 1996, prema: Nuytiens, Christianes, 2012: 17). Takođe, nije reč o pokušaju da se jedna kompleksna pojava kao što je porast žena u krivično-pravnom sistemu objasni jednim faktorom ili jednom teorijom. To pre govori, da su izbori marginalizovanih žena posledica sadejstva “podrazumevajućih” ranjivosti koje se na širem društvenom nivou, u manjoj meri doživljavaju kao egzistencijalna drama, a u znatno većoj kao, gotovo, svojevolsjni izbor ili sklonost ka kriminalizovanom životnom stilu. Odnos između kriminala i siromaštva je složen. Nizak ekonomski status i povećana kriminalizacija žena sugerise odnos povratne sprege, gde ove dve sile, siromaštvo i kriminal, podstiču jedno drugo (Shubert, 2003).

Akumulacija ranjivosti koja je prepoznatljiva u životnim istorijama marginalizovanih žena dovela je do teze o žrtvi / prestupnici (Comack, 2006). Pretrpljeno nasilje i trauma vode u proces samoobezvređivanja, čine marginalizovanu ženu podložnom eksploataciji, kriminalnom načinu života i odustajanju od sebe. Međutim, iako se viktimizacija prepoznaje kao snažna komponenta “žene u nevolji” (Comack, Brickey, 2007), strukturni položaj marginalizovane žene i konceptualizacija kriminalizovane žene čine da njena krivična dela izgledaju kao “prirodno” prepuštanje oskudnim i problematičnim životnim opcijama. Aspekt socijalne nejednakosti koji opisuje određenu grupu žena (veoma mlade, ne bele, siromašne) ukazuje na, ne toliko otvoren, ali sistematični problem suptilne i složene diskriminacije između različitih grupa žena (Worrall, 1998). Takvi vidovi diskriminacije su utkani u koncept kriminalizacije u čijoj osnovi je identifikovanje “podesnih” prestupnica (npr. etnički marginalizovane žene). Mnogi pristupi ženskom kriminalitetu zanemaruju činjenicu da rasa i klasa značajno utiču na ženska iskustva u kući, na tržištu rada i krivično-pravnom sistemu. Nedovoljna preciznost u prepoznavanju i rešavanju “razlika” koje se očituju u rodnoj diskriminaciji žena onemogućava identifikovanje drugih faktora koji se odnose na ženski socijalni identitet. Njih čine, klasa, rasa, etnička pripadnost, religija, nacionalno poreklo i svaka od ovih razlika određuje složenost i težinu diskriminacije kojoj će određena grupa žena biti izložena. Višestrukost faktora stvara višestrukost ranjivosti i razlike unutar roda. Žrtve višestrukih oblika diskriminacije – složene diskriminacije mogu imati značajno teže ishode, kao i otežane mogućnosti u ostvarivanju društvene podrške i pomoći. Sagledavanje strukturnih faktora diskriminacije kroz povezanost različitih sistema nejednakosti ukazuje da se rodne relacije ne odvijaju u vakuumu, već u socijalnom prostoru u kome su muškarci i žene situirani u skladu sa međusobnim razlikama (rasa, klasa, pol, ekonomski položaj) (Baca Zinn, Thornton Dill, 1996). Obrasci povezivanja različitih faktora diskriminacije se odvijaju kroz preseke uspostavljenih hijerarhija stvarajući “matricu dominacije” (Collins, 2000). Različite matrice dominacije se presecaju uspostavljajući određeni status u široj društvenoj strukturi – određenu društvenu lokaciju (Anderesen, Collins, 2004). Interseksijski pristup prepoznaje da

su rasa, klasa, pol, seksualnost i druge lokacije nejednakosti dinamični, istorijski utemeljeni, društveno izgrađeni odnosi moći koji istovremeno funkcionišu i na mikrostrukturnom i na makrostrukturnom nivou (Andersen, Collins, 2004).

Govoriti uopšteno o ženama je opravdano samo ako se stalno imaju u vidu one grupe žena koje se zbog nekih specifičnih društvenih situacija nalaze u pozicijama dvostruke ili višestruke diskriminisanosti. Prakse kriminalizacije uključuju stigmatizaciju, nadzor i regulaciju siromašnih, pretpostavku o latentnom kriminalitetu siromašnih i ukrštanje sistema socijalne zaštite sa sistemom krivičnog pravosuđa (Gustafson, 2009). Ovakve prakse nisu zaokupljene rešavanjem društvenih slabosti, već smanjenjem rizika koji su povezani sa njima. Rezultat ovih praksi i politika je porast krivičnih evidencija i plaćanja krivičnih kazni u populaciji najsiromašnijih. Kao takvi, oni dovode do premeštanja socijalnih konflikata i tenzija na teren kriminala. Shodno tome, važno je razumeti da okolnosti siromaštva, niskog stepena obrazovanja i smanjenih životnih šansi žene vode u veći rizik uključivanja u kriminalne aktivnosti. Međutim, socijalna i krivično-pravna percepcija, posebno u neoliberalnoj novoj penologiji, siromaštvu pripisuje povećan rizik za kriminal, pa se diskriminatorna ukrštanja odvijaju na relaciji rod, klasa, etnička ili rasna pripadnost i pravosuđe. Rasni i rodni odnosi na važne načine struktuiraju krivično pravo i pravosudni sistem (Baca Zinn, Thornton Dill, 1996: 327). Društvena klasa utiče na kontakt odraslih žena sa sistemom, ostavljajući marginalizovane žene u neposrednoj blizini nasilja, droge, kriminala i viktimizacije (van Wormer, Bartollas, 2000). Marginalizovane žene pretežno vrše imovinske prekršaje koji služe poboljšanju njihovog finansijskog stanja. Učešće žena u imovinskim prekršajima je u skladu sa njihovom tradicionalnom ulogom potrošača, ali sve više polukvalifikovanih, samohranih majki opterećenih stresovima izazvanim siromaštvom biva optužen za krađu, falsifikovanje i prevare u sferi socijalne zaštite (Report on the Literacy Needs of Women in Conflict with the Law, 1980, prema: Shubert, 2003; Incarcerated Women and Girls, The Sentencing Project, 2018). Ženski kriminalitet, kao pretežno sitni imovinski kriminalitet, predstavlja odgovor na siromaštvo i ekonomsku nesigurnost (Simon, Landis, 1991). Siromašne žene imaju potrebu za obrazovanjem i obukom koji im mogu obezbediti smislen i bolje plaćeni posao. Žene sa nižim obrazovanjem, posebno one koje su napustile srednju školu, ostaju u domenu niskih, i sve nižih zarada, a nivo učešća na tržištu rada raste mnogo sporijim tempom nego što je to slučaj sa visokoobrazovanim ženama (Adelberg, Currie, 1993). U tom smislu, emancipacija i jednakost za koje je potrebno samo više truda predstavlja mit o jednakim mogućnostima. Ekonomska zavisnost od muškog hranitelja ili države postaje potreba, a ne izbor (Harman, 1992). Povećano učešće žena na tržištu rada nije rezultiralo dobitkom za sve žene, većina zaposlenih žena ostaje i dalje na slabo plaćenim poslovima sa niskim statusima (Hagan, 1990). Nesigurni, slabo plaćeni poslovi, porodične obaveze, pre svega, one povezane sa majčinstvom, čine da žene imaju manje kontrole nad svojim životom. Siromašne, neobrazovane, nekvalifikovane i privremeno zaposlene žene predstavljaju najzastupljeniji deo populacije u kaznenim institucijama (Shubert, 2003).

4. KRIMINALIZACIJA MARGINALIZOVANIH ŽENA U SRBIJI

Najveći deo kriminaliteta žena u Srbiji vrše neobrazovane žene koje su se nalazile u odnosu zavisnosti prema drugima i koje pokret za emancipaciju žena nije ni dotakao (Nikolić-Ristanović, 1995). Ignorisanje socijalnih i psiholoških deprivacija koje su često u osnovi ženskog prestupa uključuju visoku stopu dugotrajne izloženosti kumulativnoj traumi; fizičku i seksualnu viktimizaciju; neležene mentalne bolesti; upotrebu supstanci kao način za prevazilaženje teškoća i druge bihejvioralne izbore koji nastaju paralelno sa ukupnim ekonomskim disparitetima (Bloom, Covington, 2008).

Realnost zatvora za žene dovršava proces kriminalizacije marginalizovanih žena. Po izlasku iz zatvora, žene sa nekoliko razreda osnovne škole, bez ikakve kvalifikacije, koja je uz to i samohrana majka dvoje dece (profil tipične osuđenice u Srbiji koja je u zatvor dospela zbog izvršene krađe) (Nikolić-Ristanović, 1995), po pravilu, ostaje u domenu sive zone, između zakonitog i nezakonitog, jer su pretpostavke za poboljšanje njenog materijalnog i društvenog statusa svedene na minimum. Kontinuitet življenja između kriminala i stradanja (viktimizacije) ne mogu da izmene oskudne socijalne pomoći i podrške, te se one vrlo lako regrutuju za dalje učešće u kriminalnim aktivnostima. Ishod dalje izolacije marginalizacije i diskriminacije podržan je socio-kulturnim stavovima o ženama osuđenicama, tako da su za izlazak iz zatvorenog kruga potrebni društvena podrška i programi namenjeni osnaživanju žena unutar i izvan zatvorske ustanove. Ono što posebno razlikuje osuđene žene od osuđenih muškaraca su faktori vezani za fizičko, seksualno i psihološko nasilje, uključujući nasilje u porodici, specifične potrebe za zdravstvenom zaštitom, odgovornost za brigu o deci/ili porodicama, te verovatnoća viktimizacije nakon otpusta iz zatvora i napuštanje od strane porodice i srodnika (Petrović, Jovanić, 2019: 70).

Društvena marginalizacija, pravna i faktička diskriminacija i nedostatak resursa, povećavaju rizik od neobrazovanosti, nezaposlenosti i siromaštva uzrokujući pojavu višestruko diskriminiranih i marginalizovanih grupa žena u Srbiji. Podaci pokazuju da u odnosu na žensku populaciju, postoji značajan procenat razlike u nezaposlenosti žena iz ovih grupa (npr. u odnosu na prosek nezaposlenosti žena, žene izbeglice su za 15% više nezaposlene, raseljena lica za 32%, a Romkinje 39%) (Mršević, 2011: 129). Broj žena u zatvoru u Republici Srbiji varira, ali okvirno se kreće od 50 do 250 (Ilijić, 2012). Ono što je karakteristično je da su žene u znatno manjem procentu recidivirale, u poređu sa muškarcima (28,9% žene u odnosu na 56,8% muškaraca). U pogledu strukture krivičnih dela, najveći procenat čine osuđenice koje su počinile imovinska krivična dela, 27%, dok je 18,8% počinilo krivična dela u vezi sa drogom. Analiza ženske zatvorske populacije, pokazuje da je veliki procenat žena žrtvi porodičnog nasilja, i one su po pravilu, počinile teška krivična dela ubistva bračnih / vanbračnih partnera i osuđene na dugogodišnje zatvorske kazne, što kaznenu politiku naše zemlje svrstava u red neadekvatnih (Ilijić, Pavićević, 2019). Istraživanja ženske zatvorske populacije u Srbiji pokazuju da zatvorenice karakteriše nizak obrazovni status. U pogledu obrazovne strukture,

dobijeni podaci pokazuju da su, od ukupno 115 osuđenica, 42 (36,5%) imale završenu srednju školu ili zanat, a 31 (27,0%) završenu osnovnu školu. U uzorku je bilo i žena koje su prekinule pohađanje škole pre navršenih osam razreda osnovne škole – njih 15 (13,0%), a 8 žena (7,0%) nije uopšte pohađalo školu. S druge strane, 10 žena (8,7%) iz uzorka ima fakultetsku diplomu, a 9 (7,8%) ima završenu višu ili visoku školu (Čopić, Šaćiri, 2012: 28). Više od polovine osuđenica su domaćice (34 ili 66,7%) (Nikolić-Ristanović, 1995).

Razumevanje konteksta posttranzicionih društva, iz perspektive svakodnevnog života žene upućuje na razumevanje lokalne rekonstrukcije globalnih procesa koji podupiru raspodelu plaćenog i neplaćenog rada u kojoj su žene smeštene u sferu niskih plata i niskih statusa (Kron, Pavićević, 2015). Reforme, su imale šansu da uspostave pozitivne trendove koji bi vodili ka većoj jednakosti, ali potencijali otvorenog društva nisu iskorišćeni. Preovladali su negativni aspekti eliminisanja veze između žena i države kakva je postojala u socijalizmu, a to znači smanjivanje širokog spektra društvenih usluga i servisa kakvi su postojali - kolaps sistema društvene zaštite. Privatizovan kapital je koncentrisan u rukama muškaraca, a masovni ulazak žena u neformalnu ekonomiju je povezan sa njihovom despicijalizacijom i deprofesionalizacijom. Uspostavljene su nove nejednakosti i hijerarhije u kojima umesto intezivne emancipacije žene dobijaju pojačanu marginalizaciju. Život žene je postao rizičan sa naglaskom na nesigurnosti u svakodnevnoj borbi za opstanak, jer ženama više niko garantuje ličnu i finansijsku sigurnost. Realnost marginalizacije ispunjena je različitim vidovima nejednakosti i ograničenja.

5. NEOLIBERALNA DEKONTEKSTUALIZACIJA KRIMINALIZOVANIH ŽENA

Kontekstualizacija kriminalnog ponašanja žena podrazumeva uvažavanje specifičnih društveno-ekonomskih okolnosti, siromaštva, nejednakih mogućnosti, isključenosti iz formalnih društvenih mreža i uključenosti u neformalne društvene mreže (gangovi i neformalna crna i siva ekonomija). Takođe, obimna feministička literatura ukazuje da krivično-pravni sistem već dugo reaguje na žene na osnovu društvenih normi u koje su utkani patrijahalni konstrukti roda, rase i klase (Faith, 1993; Minaker, 2014; Sangster, 2001). Međutim, ono što je karakteristično za neoliberalno upravljanje jeste dekontekstualizacija kriminalizovanih žena - dosledno ignorisanje društvene, pa čak i rodne nejednakosti, ali ne pobijanjem, već priznavanjem njihovog postojanja. Strategija neoliberalizma “rešava problem” upostavljanjem diskurzivnih praksi koje pomeraju fokus sa klasnih, rodnih i drugih nejednakosti koncipiranjem figure aktivnog, odgovornog, samoupravljačkog aktera / akterke i njihove sposobnosti da donose dobre odluke i prave izbore (Rose, Miller, 1992). U pogledu kriminalizovanih žena, ovo je značajan pomak u odnosu na ranije maternalističke i feminističke ideje koje su se zasnivale na državnoj odgovornosti da rehabilituju i podržavaju žene. Prestupnice se sada pojavljuju kao neko ko upravlja sobom, minimizira i upravlja svojim potrebama i rizikom koji predstavlja za javnost i sebe samu (Hannah-Moffat, 2001). Reč je o radikalno-individualističkom premeštanju

odgovornosti na lični plan koji zahteva od individue prevazilaženje štete izazvane rizicima nestabilnog, neizvesnog i inicijalno nejednakog ekonomskog i društvenog okruženja (Pavićević, Bulatović, 2018). Označavanje individue kao nosioca odgovornosti i traženje rešenja za (nepredvidivi kaos) je fokusiran na samogenerišuće kontekste i sposobnosti, a ne na kolektivne poretke na koje pojedinci imaju ograničen ili nikakav uticaj (Hall, Lamont, 2013).

Neoliberalni diskurs traži razrešenje uticaja kulture nesigurnosti na pojedince i društvene grupe u automatskom sagledavanju pojedinih grupa kao ranjivih i ugroženih (žene, adolescenti, imigranti, ljudi sa invaliditetom itd.). Njihova ranjivost dobija različiti tretman u neoliberalnom diskursu osnaživanja i otpornosti, pri čemu se, identitetska politika ne prevazilazi već se dereguliše prema strateškim zahtevima tržišta i ispoljava u politikama koje diferenciraju otporne i neotporne. Ispravno je oceniti polazišta i ishode identitetskih politika u neoliberalnom diskursu otpornosti kao marginalizaciju neotpornih (Pavićević, Bulatović, 2018: 131). Međutim, deregulisani faktori tržišta deluju u svim varijablama, jer otpornost nema koristi od starih binarnih podela, više ne postoji jasna linija razgraničenja, već se pozicije potlačenosti i privilegija raspoređuju u skladu sa tom deregulisanošću.

Neoliberalizam je kao način upravljanja složeniji od samo ekonomskog ili političkog projekta jer neoliberalno upravljanje reguliše razmišljanje, delovanje i ponašanje građana/ki, prebacujući socijalne obaveze države na porodice, škole, dobrovoljna udruženja i, konačno, subjekte koji dobijaju aktivnu ulogu u upravljanju. (Rose, Miller, 1992; Rose, 1996). Kao rezultat takvog upravljanja, smanjena je javna sfera, a regulisanje se odvija preko odgovornih, samoupravljujućih i autonomnih agenata i zajednica. Ova odgovornost je trajni proces kojim “subjekt prvo mora biti oblikovan, vođen i moduliran u čoveka sposobnog za odgovornost (Dean, 1999: 165). Neoliberalna vladavina “sa daljine” (Rose, 1996; Rose, Miller, 1992) karakteriše i upravljanje i regulisanje kriminala. Garland identifikuje vladavinu na daljinu kroz strategiju odgovornosti koja uključuje “centralnu vlast koja nastoji da deluje na kriminal, ne na direktan način, kroz državne agencije (policija, sudovi, zatvori, socijalni rad i dr.) već indirektnim delovanjem – zahtevom da se aktiviraju akcije nedržavnih agencija i organizacija (Garland, 1996).

Marginalizacija i kriminalizacija predstavljaju udružene procese koji regulišu neslaganje sa nametnutim pristajanjem, a povezani su sa strukturnim odnosima moći, autoriteta i legitimiteta, a posebno društvenim nejednakostima. One deluju kroz uspostavljanje determinišućih konteksta svakodnevnog života, socijalne interakcije i individualnih prilika (Scruton, 2007). Ne samo što postaju odgovorne i osumnjičene za višestruko nasilje koje trpe, potencijalne žrtve su odgovorne za sprečavanje sopstvene viktimizacije i marginalizacije. Kriminalizacija marginalizovanih žena dovodi do povlačenja granica između “autsajederki” i ostalih, kao završen proces “rada” diskriminatorskih mreža nasilnih moći. Društvena stvarnost u kojoj institucionalizovane strukture nejednakosti deluju na pojedince i grupe stavlja pojedince/jedinke u nejednake pozicije rizika. Neoliberalna dekontekstualizacija marginalizovanih žena zaobilazi društvene okolnosti njihove faktičke nemogućnosti da ličnom odgovornošću i samoregulacijom prevaziđu nejednaku raspodelu moći (rodnu, ekonomsku i druge), prevodeći ih na teren

“privatne borbe” u kojoj pobeđuju samosvesne, aktivne (depasivizirane) i samoosnažene žene. Ukoliko se takav scenario ne ostvari u stvarnom životu, marginalizacija je neminovni ishod za one koje se kvalifikuju kao “ljudski otpad” (James, 2013). Neoliberalno upravljanje dereguliše dejstvo i sadejstvo rasizma, roditeljstva, seksualizacije, telesne normalizacije, itd., tretirajući ih kao deregulisano tržište (Talpade-Mohanty, 2013). Lične materijalne okolnosti postaju centralno identitetsko mesto, a vezivanje rodnog statusa direktno ili indirektno za vidljive performanse roda neoliberalizam razobličuje i uokviruje, pa one deluju kao efekat ili ishod osnovnih životnih okolnosti. Zato se čini da status pojedinca deluje kao da je rezultat njenih ili njegovih individualnih izbora, istinske meritokratije u kojoj oni koji su vredni prevladavaju svoju štetu, a lenji i bolesni to odbijaju iako imaju potreban kapacitet (James, 2013). “Dobri” subjekti su u stanju da prevaziđu negativna iskustva i okolnosti i oni će “preživeti” i uspeti u svakoj situaciji, iako je ničim nisu izazvali jer su teške situacije zapravo izazvane skraćanjem plaćenog radnog vremena, smanjivanjem radnih mesta, zamrzavanjem i smanjivanjem plata, suočavanjem sa starosnim dobom u situaciji izgubljenih penzijskih fondova. Ovakva argumentacija upućuje na zaključak da je marginalizacija rezultat neotpornosti (Pavićević; Bulatović, 2018).

Novi beli multirasni i multikulturalni supermačistički patrijarhat ne zanima toliko ko je neko ili šta mu se događa, već da li taj ljudski kapital, pa makar i kroz štetu i traumu, može da se stavi u funkciju generisanja profita (James, 2013). Novi materijalni i ideološki uslovi deregulisano tržišta istovremeno deregulišu i identitetske formacije i njihovu vezu sa biološkim ili grupnim pripadnostima. Međutim, u centru ostaju heteropatrijarhat, kapitalizam, eurocentrizam, a sve su manji materijalni i ideološki kompromisi sa onima koji nisu u društvenom centru (buržoazija, sposobna i rođena u adekvatnom identitetu).

ZAKLJUČAK

U zaključnom razmatranju ćemo se osvrnuti na značaj Milsove „sociološke imaginacije“ kao blistav napad na „inhibicije, nejasnoće i trivijalnosti“ uobičajenih društveno-naučnih istraživanja (Mills, 1959: 20, prema: Scraton, 2007: 6). Milsova analiza je razotkrila službeno i uslužno udruživanje akademskog znanja sa državnim institucijama i gigantskim korporacijama. (Scraton, 2007: 6-7). Društvene nauke su mapiranjem socijalnih, ekonomskih i krivičnopравnih intervencija suzbijale socijalni i politički sukob jer je identifikovanje i prilagođavanje programa socijalne zaštite potrebama marginalizovanih i siromašnih u stvarnosti bilo upravljanje izazvanim posledicama u zajednicama slomljenim ekonomskim iskoršćavanjem, endemskom nezaposlenošću, neodgovarajućim stanovanjem i hroničnim problemima sa zdravljem (*Ibid.*). Kritička društvena misao mora da proдре do relevantnih pitanja, da dekonstruiše vladajuće ideološke diskurse i sačuva kritički potencijal. To je posebno izazovan zadatak u vremenu složene, kontradiktorne i diskurzivne prakse neoliberalizma koja prerađuje posledice povećanih ekonomskih i socijalnih nejednakosti kroz diskurse otpornosti i veštine preživljavanja. Preživljavanje postaje poželjna veština, a oni koji je ne poseduju ostaju na društvenoj margini koja konačno

biva kriminalizovana, dehumanizovana i odbačena. U tom smislu, kriminalizacija marginalizovanih žena možda predstavlja najkarakterističniji primer delovanja neoliberalnih isprepletenih i često kontradiktornih diskursa u kojima se socijalno najnemoćnije i sveobuhvatno defavorizovane društvene grupe, poput marginalizovanih žena, pojavljuju kao vinovnice sopstvenih nesreća i kao jedine koje su odgovorne za njeno razrešenje.

REFERENCE

- (1) Adelberg, E., & Currie, C. (eds.) (1993) *In conflict with the Law; Women and the Canadian Justice System*, Toronto: Press Gang Publishers.
- (2) Andersen, M., & Collins, P. H. (2004) *Race, class, and gender*. Belmont, CA: Wadsworth.
- (3) Babović, M., Cvejić, S., & Stefanović, S. (2017) *Oprez, siromaštvo! – Praćenje siromaštva u okviru razvojne agende UN do 2030. Godine*. Beograd: SeConS grupa za razvojnu inicijativu
- (4) Babović, M., Ginić, K., & Vuković, O. (2010) Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji, Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike- Uprava za rodnu ravnopravnost – Projekat Borba protiv seksualnog i rodno zasnovanog nasilja.
- (5) Baca Zinn, M., & Thornton Dill, B. (1996) Theorizing difference from multiracial feminism. *Feminist Studies*, 22: 321-331
- (6) Bloom, B., & Covington, S. (2008) Addressing the mental health needs of women offenders. In: R. Gido and L. Dalley (Eds.). *Women's mental health issues across the criminal justice system*. Columbus, OH: Prentice Hall.
- (7) Bridger, S. Kay, R., & Pinnick, K. (1996) *No More Heroines?* London: Routledge.
- (8) Carlen, P. (1988) *Women, Crime and Poverty*. Milton Keynes: Open University Press.
- (9) Casper, L. M., McLanahan, S. S., & Garfinkel, I. (1994) The gender poverty gap: what we can learn from other countries. *American Sociology Review*, 59: 594–605
- (10) Čeriman, J., & Pavić Zentner, V. (2016) Metodološki okvir istraživanja u: Siromaštvo, ruralnost, rod: Istraživanje funkcionisanja socijalne zaštite u ruralnim oblastima Srbije. (Ur.) Milutinović Bojanić, S., Čeriman, J., Pavić Zentner, V. str: 47-65.
- (11) Collins, P. H. (2000) *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge
- (12) Comack, E. (2006) Making Connections: Class/race/gender intersections – Introduction. In G. Balfour and E. Comack (Eds.), *Criminalizing women: Gender and (in)justice in neoliberal times* (pp. 58-78). Halifax, Nova Scotia: Fernwood Publishing.
- (13) Comack, E., & Brickey, S. (2007) Constituting the Violence of Criminalized Women, *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 49(1): 1-36.
- (14) Čopić, S., & Šaćiri, D. (2012) Žene u zatvoru u Srbiji: uslovi za život osuđenica u Kazneno-popravnim zavodu za žene u Požarevcu, *Temida*, 15(4):23-44.
- (15) Dean, M. (1996) Foucault, Government and the Enfolding of Authority, In: *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*, (ed.) Barry, A., Osborne, T. & Rose, N. pp: 209-230. Chicago: University of Chicago Press.
- (16) Faith, K. (1993) *Unruly Women: The Politics of Confinement and Resistance*. Vancouver: Press Gang Publishers.

- (17) Gaddis, I., & Klasen, S. (2014) Economic development, structural change, and women's labor force participation: a reexamination of the feminization, *Journal of Population Economics*, 27(3): 639–681
- (18) Garland, D. (1996) The limits of the Sovereign State: Strategies of Crime Control in Contemporary Society. *British Journal of Criminology*, 36(4): 445-471
- (19) Gustafson, K. (2009) Criminal Law. The Criminalization of Poverty. *The Journal of Criminal Law & Criminology*, 99(3):643-716
- (20) Hagan, J. (1990) The Structuration of Gender and Deviance: A Power-Control Theory of Vulnerability to Crime and the Search for Deviant Role Exits. *The Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 27(2): 137-156.
- (21) Hall, P., & Lamont, M. (2013) *Social Resilience in the Neoliberal Era*. Cambridge University Press.
- (22) Hannah-Moffat, K. (2001) *Punishment in Disguise: Penal Governance and Federal Imprisonment of Women in Canada*. Toronto: U of T Press.
- (23) Harman, L. (1992) *The Feminization of Poverty: An Old Problem with a New Name, Women in Poverty*, Canadian Woman Studies
- (24) Harrison, M., & Davis, C. (2001) Housing, Social Policy and Difference: Disability, Ethnicity, Gender and Housing, Chapter 2: Difference within Difference, The Policy Press: Bristol.
- (25) Ilijić, Lj. (2012) *Osuđeni i deprivacije: uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (26) Ilijić, Lj., & Pavićević, O. (2019) Žene u zatvoru U Srbiji: o antagonizmu između proklamovanog položaja i stvarnog stanja. Zbornik radova: *Pravo u funkciji razvoja društva*. Tom. II Pravni fakultet Univerziteta u Prištini. str: 137-157
- (27) Incarcerated Women and Girls, The Sentencing Project (2018) Available on: <https://www.sentencingproject.org/wp-content/uploads/2016/02/Incarcerated-Women-and-Girls.pdf>
- (28) Istraživanje o položaju starijih žena u Srbiji, (2019) Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, UN Women.
- (29) James, R. (2013) Look, I Overcame!: Feminine Subjectivity Resilience & Multi-Racial White Supremacist Patriarchy. *Its Her Factory*. www.its-herfactory.com/2013/03/look-i-overcame-feminine-subjectivity-resilience-multi-racial-white-supremacist-patriarchy/
- (30) Kolin, M. (ur.) (2009) *Rodne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji i podsticaji evropskih integracija*. Evropski pokret u Srbiji: Beograd.
- (31) Kron, L., & Pavićević, O. (2013) *Smrt Lolite, rađanje Lilit: Ogled o adolescentskoj ženskoj seksualnosti*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: Beograd
- (32) MacKenzie, C. A. (2019) "Feminization of Poverty: Causes and Implications." In: Leal Filho, W., Azul, A., Brandli, L., Özuyar, P., Wall, T. (Eds) *Gender Equality. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Springer, Cham.
- (33) Manjoo, R. (2013) State Responsibility to act with Due Diligence in the Elimination of Violence against Women, *International Human Rights Law Review*, 2(2):240-265
- (34) McLanahan, S. S., Sorensen, A., Watson, D. (1989) Sex differences in poverty, 1950–1980. *Signs*, 15:102–122
- (35) Minaker, J. (2014) Sluts and Slags: The Censuring of the Erring Female. In *Criminalizing Women: Gender and (In)Justice in Neo-Liberal Times*, 2nd , (ed.) Balfour, G. & Comack, E. pp: 73-91. Halifax: Fernwood Publishing.
- (36) Mršević, Z. (2011) *Ka demokratskom društvu: rodna ravnopravnost*. Institut društvenih nauka: Beograd.

- (37) Nelud, A. (2015) *Engendering Alternative Justice: Criminalized Women, Alternative Justice, and Neoliberalism*, A Thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies of The University of Manitoba, Winnipeg.
- (38) Nikolić-Ristanović, V. (1995) (Bez)smisao kazne zatvora ili ka feminističkoj analizi kazne. *Ženske studije*, 2(3):245- 258
- (39) Nuytiens, A., & Christianes, J. (2012) Put žena izvršiteljki krivičnih dela do zatvora u Belgiji, *Temida*, 15(4):7-23.
- (40) Pavićević, O., & Bulatović, A. (2018) Feminist criticism of the concept of resilience: Transformation of the subversive into the normative. *Sociologija*, 60(1):127.
- (41) Pearce, D. (1978) The Feminization of Poverty: Women, Work, and Welfare. *Urban and Social Change Review*, 11(1):28-36
- (42) Perišić, N., & Vidojević, J. (2018) Feministička dekonstrukcija i rekonstrukcija države blagostavnija, U: Zaharijević, A., & Lončarević, K., *Feministička teorija je za sve: Zbornik radova sa konferencije “Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas”* str: 203-221.
- (43) Petrović, V., & Jovanić, G. (2019) Legalni i faktički aspekti zatvorske kazne prema ženama. Zbornik radova: *Pravo u funkciji razvoja društva*. Tom. II Pravni fakultet Univerziteta u Prištini. str: 69-91.
- (44) Rose, N. & Miller, P. (1992) Political Power Beyond the State: Problematics of Government. *The British Journal of Sociology*, 43(2): 173-205.
- (45) Rose, N. (1996) Governing "advanced" liberal democracies. In: *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*, (ed.) Barry, A. Osborne, T. & Rose, N. pp: 37-64. Chicago: University of Chicago Press.
- (46) Sangster, J. (2001) *Regulating Girls and Women: Sexuality, the Family and the Law*. Oxford: Oxford University Press.
- (47) Scraton, P. (2007) *Power, Conflict and Criminalization*. London:Rutledge
- (48) Sen, A. (2006) *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. New York: Norton & Co.
- (49) Shubert, C. (2003) *Female Crime and Poverty: Stolen opportunities*, MAIS 701 Project, University of Athabasca
- (50) Simon, R. & Landis J. (1991) *The Crimes Women Commit, The punishments They Receive*, Lexington Books Toronto: p.9.
- (51) Swavola, E., Riley, K. & Subramanian, R. (2014) *Overlooked: Women in Jail in Era of Reform*. Vera Institute of Justice. Mc Artur Foundation.
- (52) Talpade-Mohanty, C. (2003) *Feminism without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham & London: Duke. University Press
- (53) United Nations (2015) The world's women 2015: trends and statistics. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, New York, Statistics Division. Sales No. E.15.XVII.8
- (54) Van Wormer, K., Bartollas, C. (2000) *Women and the Criminal Justice System*, Allyn & Bacon: Boston
- (55) Walker, C. (2012) Re-inventing themselves? Gender, employment and subjective well-being amongst working-class young Russians', from Salmenniemi, S. (ed) *Rethinking Class in Russia*, Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies
- (56) Walker, J, Apsan Frediani, A, & Trani, J. F. (2012) Gender, difference and urban change: implications for the promotion of well-being? *Environment and Urbanization*, 25(1):111-124
- (57) Walmsley, R. (2017) World Female Imprisonment List: Women and Girls In Penal Institutions, Including Pre-Trial Detainees/Remand Prisoners. International Centre for Prison Studies, King's College London, London
- (58) World Bank (2018) Gender difference in poverty and household composition through the life- cycle: a global perspective. Policy research working paper: 8360

- (59) Worrall, A. (1998) Real Punishment for Real Criminals? Community Sentences and the Gendering of Punishment. British Society of Criminology: The British Criminology Conferences: Selected Proceedings. Volume 1: Emerging Themes in Criminology. Papers from the British Criminology Conference, Loughborough University
- (60) Žene i muškarci u Republici Srbiji (2014) Republički zavod za statistiku

THE CRIMINALIZATION OF MARGINALIZED WOMEN

The criminalization of women's poverty is analyzed in this paper from the perspective of the process of feminization of poverty and multiple discrimination within and outside normative femininity. The marginalization of poor women paves the way for their criminalization, which in the new neoliberal penology manifests itself as a perception of the increased risk of crime attributed to poor, uneducated, non-white and socially excluded women. The intersection of class, gender and criminal inequality opens up questions of social justice and the possibilities of achieving it when it comes to marginalized women. A critical analysis of social practices conducive to the criminalization of marginalized women should proceed from the deconstruction of neoliberal discourses and the social decontextualization to which they aspire. In that sense, open and hidden practices of discrimination, deprofessionalization, dehumanization, stigmatization, exclusion and finally criminalization of marginalized women should be revealed in the facts of the gloomy reality in which these women live, before, during and after entering or sanctioning crime.

KEYWORDS: marginalization / criminalization / women / crime / neoliberalism

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Pregledni naučni rad
Priljubeno: 16. septembra 2020. godine
Prihvaćeno: 23. novembar 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi2020235
UDK:

NORMATIVNI OKVIR REPUBLIKE SRBIJE KOJIM JE REGULISANO PITANJE SUKOB A INTERESA – SA OSVRTOM NA PRAKSU AGENCIJE ZA SPREČAVANJE KORUPCIJE*

Aleksandar Stevanović*

U radu je razmotren fenomen sukoba interesa u svetlu načina na koji je on određen i regulisan u zakonodavstvu Republike Srbije, odnosno kroz analizu prakse Agencije za sprečavanje korupcije. Na početku je dat prikaz normativnog okvira, koji uređuje materiju sukoba interesa, dok su naročito razmotrene odredbe Ustava Republike Srbije koje regulišu sukob interesa, te Zakona o sprečavanju korupcije kao sistemskog zakona iz ove oblasti. Sledi, analiza relevantnih odredbi sa ciljem da se razmotre određene nejasnoće u čemu je korišćena i praksa Agencije za sprečavanje korupcije, imajući u vidu njenu „kreativnu ulogu“ naročito u konkretizaciji mnogobrojnih opštih i pravnih standarda koji su karakteristični za odnosnu materiju. U delu rada koji se odnosi na zaključna razmatranja učinjene su pojedine napomene proistekle iz prethodne analize relevantnog zakonodavstva i prakse Agencije, za koje autor rada veruje da mogu biti od koristi za poboljšanje normativnih kapaciteta i uopšte efikasnosti u nastojanjima da se sukob interesa kao izuzetno negativan društveni fenomen koji podriva fundamentalne postavke svakog demokratskog društva.

---

* Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije“ (broj 47011) finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* Istraživač pripravnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. E-mail: aleksandar.stevanovic@iksi.ac.rs.

*KLJUČNE REČI: sukob interesa / korupcija / demokratske
institucije / javna ovlašćenja/ Agencija za sprečavanje korupcije/
Zakon o sprečavanju korupcije*

UVOD

Sukobi različitih interesa sastavni su deo života u organizovanoj zajednici, te osnovano možemo tvrditi i da su neizostavni pratilac gotovo svake aktivnosti koja ima svoj cilj. Pri razmatranju fenomena sukoba interesa najčešće se i polazi od međusobnog odnosa privatnog i javnog interesa, u kojem potonji biva ugrožen i zanemaren na uštrb prethodnog. U osnovi se dakle, radi o potencijalnoj zloupotrebi javnih funkcija, odnosno postojanju opravdane bojazni da će privatni interes nosioca javne vlasti uticati na njegov rad u javnoj službi. Društvo svojim normama, bez obzira na njihovu pravnu kvalifikaciju i snagu, određuje koje su to situacije i okolnosti koje narušavaju princip nepristranosti, a koji smatramo fundamentalnim uslovom za poverenja građana u institucije vlasti, bez čega ne može ni postojati „funkcionalni demokratski poredak“ (Stevanović, 2019: 308)

Dosadašnje iskustvo je pokazalo da je postojanje i snažan uticaj privatnih interesa predstavnika javne vlasti, često dijametralno suprotnih onim koje društveni konsenzus određuje kao opšti, istorijska konstanta političkog života od nastanka moderne države. Pravna istorija beleži propise poput *Lex Sillia*, *Lex Calpurnia*, *Lex Acilia*, *Lex Tullia*, koji su između ostalog, regulisali zloupotrebe od strane nosilaca javne vlasti (Vuković, 2003: 8), što ukazuje na činjenicu da su različite forme zloupotreba javne vlasti bile prisutne kroz celu pisanu istoriju društva i čovečanstva, a naročito na svest o posledicama postojanja sukoba javnih i privatnih interesa, koja je prisutna još od antičkih vremena. Ta svest oblikovana je različitim društvenim, političkim, kulturološkim i ekonomskim okolnostima, uz nemerljiv doprinos filozofske misli mnogobrojnih autora, naročito onih koji su stvarali u periodu formiranja prvih građanskih društava. Na taj način stvarana je svojevrsna pravna kultura koja ima svoj odraz u (ne)postojanju određenih propisa, kvalitetu postojećih propisa, te obimu njihove primene. U osnovi, pravo oblikuje i usmerava sve društvene tokove, a u moderno vreme ono tu svoju funkciju ostvaruje kroz pravne propise iz čega proizlazi da je pitanje sukoba interesa neraskidivo povezano sa odnosom vlasti prema pravnom propisu.

U opštem, medijskom, ali i akademskom diskursu, pojam sukoba interesa se često pored poistovećivanja sa korupcijom, pogrešno izjednačava i meša sa pojavama poput kumuliranja više javnih funkcija i dužnosti, istovremenog obavljanja političkih i državnih funkcija, neprijavlivanja imovine od strane javnih funkcionera, primanja poklona, pantoflaže, nepotizma, kronizma i tome slično. Navedene pojave su nedvosmisleno inherentne pojmu o kojem govorimo uz opasku da ne odražavaju njegovu suštinu u punom obimu te se ipak ne mogu dovesti u sinonimski odnos.

1. OSVRT NA GLAVNE KRIMINOLOŠKO-PRAVNE KARAKTERISTIKE POJMA SUKOB INTERESA

Jedan od značajnijih teoretičara države i društva u XVIII veku, čuveni francuski mislilac Šarl Monteskje (Charles Montesquieu), zapisao je u svom kapitalnom delu „O duhu zakona“ da je svaka vlast sklona zloupotrebi i kvarenju, te da ju je neophodno ograničiti drugom vlašću (Vuković, 2003: 10). Na tragu te ideje, a u cilju načelnog određivanja pojma „sukob interesa“ primećujemo da se upravo nepostojanje međusobnog i odgovarajućeg ograničenja javne vlasti može označiti kao stanje koje pogoduje razvoju situacija koje dovode u konflikt javni i privatni interes.

Fenomen sukoba interesa je u tesnoj vezi sa korupcijom i to na način da čini njenu osnovu (Rao, Marquette, 2012: 12). Takvo stanje stvari uzrokovano je bitno istovrsnim etiološkim, fenomenološkim i posledičnim aspektima, te je u doktrini često zastupljen stav da su sukob interesa i korupcija praktično dva termina koji označavaju identičnu pojavu. Ipak, sukob interesa kao poseban, pre svega normativni pojam, ima širi sadržinski domašaj, te ga je neophodno razmotriti ne samo kao glavno polazište svakog koruptivnog odnosa, već kao samostalni pojam koji u mnogome zavisi od stanja demokratije, kulturološke podloge, te pozitivnih propisa koje oblikuju prethodna dva faktora.

Sukob interesa, *grosso modo*, podrazumeva konflikt između obavljanja javne dužnosti i privatnog interesa lica koje tu dužnost obavlja (Vukadinović, Glintić, 2013: 89), odnosno situaciju u kojoj lični interes nadvladava i utiče na objektivno izvršavanje profesionalnih obaveza (Nenadić, 2003: 5). Sukob interesa nastaje onda kada postoji društveno neprihvatljiva percepcija sukoba između interesa koje javni funkcioner ima kao privatno lice i onih interesa kojima bi on morao da teži zarad obavljanja svojih dužnosti u skladu sa zakonom (Fatić, 2005: 32). Otuda, sama okolnost ili situacija postojanja potencijalnog konflikta privatnog i javnog interesa u vršenju javne službe jeste štetna po društveni poredak i to naročito u smislu odnosa građana prema institucijama vlasti, bez obzira na to da li je iz te situacije zaista proistekao konkretan delikt, odnosno da li je nosilac javne vlasti stekao određenu privilegiju ili korist, protivno javnom interesu i zakonu (Kemaghan, Langford, 1990: 139). Iz ovoga proističe da sukob interesa može biti shvaćen i kao akt (situacija) protiv poverenja u javnu vlast, a o kolikoj se društvenoj šteti radi govori i činjenica da se na pretpostavci međusobnog poverenja zasnivaju svi međuljudski odnosi (Luhman, 1979: 64), a naročito oni u kojima strane nisu jednake, kao što je to slučaj u odnosu građanin – država.

Na rasprostranjenost različitih sukoba javnog i privatnog interesa ukazuju i mnogobrojne analize empirijskih podataka prema kojima je zloupotreba javnih ovlašćenja pojava imanentna kako nerazvijenim državama u društveno-ekonomskom pogledu, tako i onim državama koje se smatraju stabilnim liberalno-demokratskim porecima (Jovanović, 2007: 29). Uzevši u obzir takvu kosmopolitsku prirodu sukoba interesa, u smislu uticaja privatnih interesa na obavljanje javnih funkcija, nameće se i potreba adekvatne zakonodavne aktivnosti, koja pak ne može

na pravi način odgovoriti zadatku ukoliko se prethodno, na teorijskom planu, jasno ne definiše etiološka i fenomenološka komponenta pojma. Tek nakon toga je moguće kreirati normativni okvir koji bi uvažio realne okolnosti i iz koga bi se jasno prepoznavale intencije javne politike kada je reč o ovoj oblasti društvenog života.

2. NORMATIVNI OKVIR U REPUBLICI SRBIJI – KONKRETIZACIJA RELEVANTNIH NORMI KROZ ANALIZU PRAKSE AGENCIJE ZA SPREČAVANJE KORUPCIJE

Zakon o sprečavanju sukoba interesa pri vršenju javnih funkcija, koji je stupio na snagu 2004. godine, bio je prvi zakonski akt koji je na sistemski način uredio oblast sukoba interesa u Republici Srbiji. Gotovo godinu dana po stupanju na snagu navedenog Zakona, formiran je Republički odbor za rešavanje o sukobu interesa, sa zadatkom da sprovodi njegove odredbe koje regulišu sukob interesa (Stevanović, 2019: 318).

Republika Srbija je 2006. godine dobila novi, tzv. „Mitrovdanski ustav“, te je njegovim izglasavanjem i stupanjem na snagu, zabrana sukoba interesa uzdignuta u rang ustavnog načela.¹ Republika Srbija spada u red država koje su pitanje sukoba interesa prepustile zakonskom uređivanju, nasuprot onim državama koje odnosnu materiju uređuju isključivo donošenjem etičkih kodeksa o ponašanju javnih funkcionera (Lubarda, 2007: 200).²

Zakon o sprečavanju sukoba interesa pri vršenju javnih funkcija zamenio je Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije koji je u primeni od 2008. godine i koji je na sistemski³ način regulisao materiju sukoba interesa u Republici Srbiji. Njegovim usvajanjem učinjene su krupne promene u oblasti borbe protiv korupcije uopšte, pa tako i sprečavanja sukoba interesa, naročito zbog osnivanja Agencije za borbu protiv korupcije.

U maju 2019. godine izglasan je novi, *sedes materiae* propis u oblasti sprečavanja sukoba interesa, Zakon o sprečavanju korupcije⁴ (dalje: ZSK) čija je primena otpočela 01. septembra 2020. godine, osim odredbi iz člana 20. stav 2. i čl. 21. do 25. koje su u primeni od stupanja na snagu navedenog Zakona.

---

¹ To proizlazi iz člana 6. Ustava RS („Sl. glasnik RS, br. 98/2006) koji određuje da: „Niko ne može vršiti državnu ili javnu funkciju koja je u sukobu sa njegovim drugim funkcijama, poslovima ili privatnim interesima.“ Stavom 2. istog člana je predviđeno da se „Postojanje sukoba interesa i odgovornost pri njegovom rešavanju određuju Ustavom i zakonom.“

² U literaturi se najčešće navodi prime Velike Britanije gde je pitanje postojanja i rešavanja o sukobu interesa uređeno pravilnikom Parlamenta – *Code of Conduct for the members of the Parliament* (Lubarda, 2007: 200).

³ To znači da on, za razliku od drugih zakonskih propisa koji shodno svojoj oblasti, utvrđuju zabrane sukoba interesa u konkretnom slučaju, predviđa i mehanizme za otkrivanje, prijavljivanje i rešavanje o sukobu interesa.

⁴ Zakon o sprečavanju korupcije (*“Sl. glasnik RS”, br. 35/2019*).

Pored navedenih propisa, materija sukoba interesa regulisana je i drugim zakonskim i podzakonskim propisima, poput Zakon o državnim službenicima,⁵ s tim da u tim slučajevima zakonsko regulisanje ima parcijalni obim primene u pogledu adresata normi i situacija na koje se ono odnosi.

Agencija za sprečavanje korupcije u skladu sa odredbom člana 6. stav 1. tačka 11. pored ostalih Zakonom uspostavljenih nadležnosti, daje mišljenja o primeni ovog Zakona na sopstvenu inicijativu ili na zahtev fizičkih ili pravnih lica i zauzima stavove od značaja za njegovu primenu. Imajući u vidu „bezobalnu“ prirodu sukoba interesa koji nije moguće predvideti sa svaku pojedinačnu situaciju i precizno ga odrediti, kreativna uloga Agencije u formiranju i tumačenju prava, od nesumnjivog je značaja za valjanu primenu odredbi koje nastoje da uredе odnosnu materiju. Agencija tu svoju „kreativnu ulogu“ ostvaruje dajući mišljenja, bez pravno obavezujućeg karaktera, koja interpretiraju ponekad nedovoljno određene norme i dopunjuju ih u situacijama u kojima se javlja tzv. „pravna praznina“.

2.1. Ustav Republike Srbije

Ustav Republike Srbije⁶ (dalje: URS) načelno određuje da: „Niko ne može vršiti državnu ili javnu funkciju koja je u sukobu sa njegovim drugim funkcijama, poslovima ili privatnim interesima.“, dok stavom 2. istog člana predviđa da se „Postojanje sukoba interesa i odgovornost pri njegovom rešavanju određuju Ustavom i zakonom.“.

U duhu prihvaćene, trodome, podele vlasti, u domaćem pravnom sistemu narodni poslanik ne može biti poslanik u skupštini autonomne pokrajine, niti funkcioner u organima izvršne vlasti i pravosuđa, niti može obavljati druge funkcije, poslove i dužnosti za koje je zakonom utvrđeno da predstavljaju sukob interesa. Na ovom mestu bi valjalo učiniti osvrt na dva važna pitanja.

Najpre, proizlazi da ne postoji ograničenje da narodni poslanik bude odbornik u skupštini jedinice lokalne samouprave, što smatramo neopravdanim rešenjem. To iz razloga što odluke Narodne skupštine, u čijim donošenjima (izglasavanjima) učestvuje i poslanik koji je ujedno i odbornik u skupštini jedinice lokalne samouprave, mogu itekako uticati na društveno-ekonomski život te jedinice lokalne samouprave, pri čemu poslanik koji se nađe u „dvostrukoj predstavničkoj“ ulozi može biti vođen isključivo privatnim interesima koji po pravilu škode opštem interesu.

Predviđen je i zabrana narodnom poslaniku da obavljanje funkcija, poslove i dužnosti za koje je zakonom utvrđeno da predstavljaju sukob interesa. Striktно posmatrano, to bi značilo da će se narodni poslanik naći u sukobu interesa samo

---

⁵ Zakon o državnim službenicima ("Sl. glasnik RS", br. 79/2005, 81/2005 - ispr., 83/2005 - ispr., 64/2007, 67/2007 - ispr., 116/2008, 104/2009, 99/2014, 94/2017 i 95/2018).

⁶ Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS, br. 98/2006).

onda kada je zakonskim aktom predviđeno da određeni status i aktivnosti narodnog poslanika predstavljaju sukob interesa. Takav pristup bi zbog svog prekomernog formalizma isključio mnogobrojne situacije (statuse i aktivnosti) u kojima se može naći narodni poslanik, a koje usled tako uskog pristupa ne bi bile tretirane kao sukob interesa, budući da nije za očekivati da zakonodavac sve potencijalne situacije koje mogu voditi ka sukobu interesa predvidi i obuhvati normom. U tom smislu, značajna je teorijska podela na sukob interesa u *užem* i *širem* (diskrecionom) smislu (Stevanović, 2019: 311). U prvom slučaju je reč o situacijama koje je društvo prepoznalo kao opasne po javni interes do te mere da ih je zakonodavac morao predvideti i pravno kvalifikovati kao sukob interesa, bez potrebe da se bilo kakvo telo izjašnjava o njegovom eventualnom postojanju u datim okolnostima. Drugim rečima, takve situacije su neprihvatljive u procesu vršenja javne vlasti da čak nije potrebno ni da iz njih nastane određena štetna posledica, tj. one deluju i suviše motivišuće na zloupotrebu javnih ovlašćenja, da društvo nije spremno da ishod prepusti etičnosti konkretnog funkcionera. Iz tog razloga, nadležno telo će samo konstatovati postojanje sukoba interesa na osnovu objektivnih okolnosti, koje su pozitivnom normom predviđene kao sukob interesa. Otuda možemo zaključiti da u takvim situacijama postoji *neoboriva pretpostavka* o postojanju sukoba interesa.⁷

U drugom slučaju, sukob interesa obuhvata i takve okolnosti u odnosu na koje se ne može sa sigurnošću, jednostavnim podvođenjem činjeničnog stanja pod pravnu normu, utvrditi postojanje sukoba interesa, niti se on može regulisati normom u svakom potencijalnom slučaju sukoba.⁸ Tu je dakle u pitanju *oboriva pretpostavka* o postojanju sukoba interesa koji se mora utvrđivati prema opštim normama koje se odnose na zabranu sukoba interesa. Takve su primera radi odredba člana 6. URS ili odredba člana 40. ZSK.

Agencija za sprečavanje korupcije (dalje: Agencija) prihvata širu koncepciju sukoba interesa, što je apsolutno u skladu sa duhom propisa koji regulišu odnosnu materiju. Tako kada je reč o sukobu interesa odbornika skupštine opštine utvrđuje da se on nalazi u sukobu interesa kada istovremeno sa tom funkcijom obavlja dužnost predsednika ili člana saveta određene mesne zajednice.⁹ Agencija je navedeno utvrdila pozivajući se na opštu odredbu koja na uopšten način zabranjuje sukob interesa, a ne iz razloga što je zakonskom odredbom izričito predviđena zabrana

---

⁷ Eklatantan primer za navedeno jeste zabrana na strani sudija da istovremeno vrše funkcije u organima izvršne vlasti. Pored toga, postoji i zabrana pripadnicima oružanih snaga da budu članovi političkih stranaka, zabrana javnim funkcionerima da istovremeno budu u organima upravljanja privrednih društava itd.

⁸ Važno je istaći da sukob interesa u širem (diskrecionom) smislu ima neograničen broj formi. Tu međutim iz praktičnih razloga valja praviti razliku u odnosu na predviđenost takvih situacija u zakonskim ili podzakonskim tekstovima. Prethodno smo istakli da postoje načini realizacije mogućnosti zloupotrebe javnog ovlašćenja (nepotizam, kronizam) koji uglavnom nisu zakonski normirani. U takvim slučajevima je posebno važno stanje svesti društva, tj. kulturološka osnova poimanja javne službe i vlasti uopšte, koja kreira društvenu toleranciju na pojave koje imaju kapacitet da ugroze nepristrasnost u donošenju javnih odluka.

⁹ Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-011-00-0189/17-11

odborniku skupštine opštine da istovremen bude predsednik ili član saveta mesne zajednice. U konkretnom slučaju, Agencija je zaključila da: „Odbornik skupštine opštine ne može istovremeno da bude predsednik, odnosno član saveta mesne zajednice koje su osnovane na teritoriji iste opštine, jer je to u suprotnosti sa obavezom funkcionera propisanom odredbama čl. 27. st. 2. i 3. Zakona o Agenciji, na osnovu kojih je funkcioner dužan da stvara i održava poverenje građana u savesno i odgovorno vršenje javne funkcije i da izbegava stvaranje odnosa zavisnosti prema licu koje bi moglo da utiče na njegovu nepristrasnost u vršenju javne funkcije.“

Obrazlažući dalje navedeno Mišljenje, Agencija se pozvala na odredbe Zakona o lokalnoj samoupravi¹⁰ navodeći da je: „Odredbama čl. 73, 75. i 77. st. 1. navedenog Zakona propisano da skupština opštine, odlučuje o obrazovanju, području za koje se obrazuje, i ukidanju mesnih zajednica, da se sredstva za rad mesne zajednice obezbeđuju, pored ostalog, iz sredstava utvrđenih odlukom o budžetu opštine, da mesna zajednica donosi finansijski plan na koji saglasnost daje nadležni organ opštine i da se odlukom skupštine opštine može svim ili pojedinim mesnim zajednicama poveriti vršenje određenih poslova iz nadležnosti opštine, uz obezbeđivanje za to potrebnih sredstava.“ iz čega zaključuje da u konkretnom slučaju postoji odnos zavisnosti između funkcije odbornika skupštine opštine i predsednika ili člana saveta mesne zajednice, koji bi mogao da utiče na nepristrasnost funkcionera.

Agencija se u svom radu osvrnula i na situaciju postojeće kumulacije funkcije narodnog poslanika – predsednika Odbora za obrazovanje, nauku, tehnološki razvoj i informatičko društvo, i predsednika privatnog Univerziteta.¹¹ Tom prilikom, najpre je istakla činjenicu da u skladu sa pozitivnim propisima, o akreditaciji univerziteta odlučuje Komisija za akreditaciju i proveru kvaliteta (dalje: Komisija) koju kao posebno telo obrazuje Nacionalni savet, čije članove bira Narodna skupština. Komisija podnosi Nacionalnom savetu izveštaj o svom radu, dok Nacionalni savet podnosi izveštaj o svom radu Narodnoj skupštini najmanje jedanput godišnje. Imajući sve navedeno u vidu, Agencija, prema našem mišljenju, propušta da konkretnu situaciju oceni kao postojeći sukob interesa, pozivajući se na činjenicu da Odbora za obrazovanje, nauku, tehnološki razvoj i informatičko društvo, na čijem je čelu narodni poslanik, nema ovlašćenje da u prvom ili drugom stepenu odlučuje i donosi pojedinačne akte u vezi sa akreditacijom ustanova i studijskih programa u oblasti visokog obrazovanja. Agencija zauzimajući takav stav očigledno nije uzela za relevantnu okolnost to da je odnosni Odbor radno telo Narodne skupštine, kojoj tela nadležna za odlučivanje o radu ustanova u oblasti visokog obrazovanja (Komisija i Nacionalni savet) podnose izveštaje i čije članove bira upravo Narodna skupština, čiji je član i predsednik Odbora za obrazovanje, nauku, tehnološki razvoj i informatičko društvo, a koji je ujedno i predsednik privatnog Univerziteta. Međutim, Agencija u konkretnom Mišljenju navodi da data situacija predstavlja potencijalni sukob

¹⁰ Zakon o lokalnoj ("Sl. glasnik RS", br. 129/2007, 83/2014 - dr. zakon, 101/2016 - dr. zakon i 47/2018)

¹¹ Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-011-00-0167/16-11

interesa iz razloga što Odbor na čijem je čelu ujedno i predsednik privatnog Univerziteta utvrđuje predlog naknade za rad članova Komisije, odnosno razmatra izveštaje koje Komisija podnosi Narodnoj skupštini preko Nacionalnog saveta.

Usled konstatovanog potencijalnog sukoba interesa, Agencija u Mišljenju navodi da će u budućem periodu, po službenoj dužnosti, pratiti konkretnu kumulaciju zbog postojanja utvrđenih okolnosti koje mogu uticati na narodnog poslanika – predsednika Odbora, da svoju funkciju obavlja pristrasno, imajući u vidu njegov privatni interes koji se reflektuje u oblasti rada i ingerencija Odbora na čijem je čelu. Na kraju, Agencija je konstatovala da bi se u konkretnom slučaju radilo o postojećem sukobu interesa, ukoliko bi konkretno lice – predsednik Odbora i narodni poslanik, svoju poslaničku funkciju vršilo na stalnom radu, što proizlazi iz odredbe člana 33. stav 2. ranijeg Zakona o agenciji za borbu protiv korupcije. Iznenadujuće je da Agencije, u predmetnom slučaju nije utvrdila da li se narodni poslanik i predsednik Odbora za obrazovanje, nauku, tehnološki razvoj i informatičko društvo zaista nalazi u stalnom radu, što je relativno lako proverljiva činjenica koja bi bila od uticaja na davanje konkretnijeg mišljenja, te kasnije i efikasnijeg suzbijanja, adekvatnim pravnim sredstvima, uočenog nedozvoljenog sukoba interesa.

Kada je reč o predsedniku Republike, URS uvažavajući činjenicu da bi on trebalo da izražava državno jedinstvo, te da bude predsednik svih građana, predviđa da on ne može obavljati drugu javnu funkciju ili profesionalnu delatnost.“

Pitanje inkompatibilnosti funkcija šefa države i predsednika političke stranke, jedno je od zanimljivijih u modernoj istoriji našeg konstitucionalizma. Iako je prethodni Ustav iz 1990. godine regulisao nespojivost predsedničke funkcije sa drugim javnim funkcijama i profesionalnim delatnostima, na način koji je izazivao obimne rasprave i nesuglasice, ustavotvorac „Mitrovdanskog ustava“ propustio je da preciznijim normiranjem ove materije otkloni nejasnoće, te da odgovori na pitanje koje se nekoliko decenija unazad iznova aktuelizuje: Može li predsednik republike istovremeno biti i predsednik političke stranke, odnosno član njenog rukovodstva ili član bez dodatnih upravljačkih prava u njoj?

Smatramo da bi na postavljeno pitanje trebalo odgovoriti pre negativno, nego pozitivno, iako se mogu pronaći argumenti i za suprotan stav. Slično mišljenje je pretežno zastupljeno i u domaćoj literaturi (Čavoški, 1995: 141; Stojanović, 1991: 92). Razloge bismo mogli potražiti u analizi pojma „javna funkcija“ i „profesionalna delatnost“, te u teleološkom i sistemskom tumačenju važećeg URS.

Prvo, u političkom diskursu, pod javnom funkcijom se podrazumeva vršenje određene izborne javne aktivnosti u političkoj organizaciji, predstavničkom organu, radnoj organizaciji ili upravi, dok se u kontekstu pravničkog diskursa, tu podrazumeva delatnost, odnosno aktivnost vršenjem određenog poziva ili službe, zadatak ili grupa zadataka, uloga ili uticaj koji neko vrši u državnoj vlasti, društvenim odnosima ili javnom životu i pravosuđu.

Pojam „javna funkcija“ definisan je u Zakonu o sprečavanju korupcije i pa je tako predviđeno da ona podrazumeva funkciju koju vrši javni funkcioner. Pojam „javni funkcioner“ definisan je tako da on predstavlja svako izabrano, postavljeno ili

imenovano lice u organu javne vlasti, osim lica koja su predstavnici privatnog kapitala u organu upravljanja privrednog društva koje je organ javne vlasti, pa se na taj način, posredno određuje i pojam javne funkcije.

Navedenu odredbu je moguće tumačiti na način da predsednik političke stranke nije javna funkcija iz razloga što istu ne vrši lice označeno kao javni funkcioner. Međutim, usled nedovoljne preciznosti novog zakonskog rešenja, moguće je i suprotno tumačenje. To iz razloga što bi se moglo isticati da ukoliko je već javna funkcija ona koju vrši javni funkcioner, onda je i mesto predsednika političke stranke funkcija, zato što se na njemu nalazi javni funkcioner, odnosno zato što je vrši javni funkcioner, primera radi, predsednik države kao izabrano lice. U tom smislu, smatramo da je rešenje prethodnog Zakona o agenciji za borbu protiv korupcije, bilo adekvatnije sa stanovišta preciznosti, budući da taj Zakon nije sadržao tako šuru odredbu koja je sadržana u važećem ZSK, a kojom se definiše pojam javne funkcije. Prethodno važeći Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije je javnu funkciju definisao kao funkciju u organima Republike Srbije, autonomne pokrajine, jedinice lokalne samouprave, organima javnih preduzeća i privrednih društava, ustanova i drugih organizacija, čiji je osnivač, odnosno član Republika Srbija, autonomna pokrajina, jedinica lokalne samouprave, kao i funkcija drugih lica koje bira Narodna skupština, što podrazumeva ovlašćenja rukovođenja, odlučivanja, odnosno donošenja opštih ili pojedinačnih akata, pri čemu usled tako definisanog pojma javne funkcije, nije moguće braniti gore izneto tumačenje, a koje je omogućeno stupanjem na snagu ZSK.

Sa druge strane, ukoliko se uzme u obzir činjenica da su političke stranke danas ključni faktor u oblikovanju političkog života, što potvrđuje i URS, tj. da služe za generisanje pojedinačnih volja građana i usmeravanje delovanja predstavnika naroda u javnim institucijama vlasti (Manojlović, 2015: 147), teško bi se sa uspehom mogla braniti teza da predsednik političke stranke ne vrši „profesionalnu delatnost“ koja je jednako zabranjena predsedniku države, kao i istovremeno vršenje druge javne funkcije (Stevanović, 2019: 319).

Pored toga, izražavanje državnog jedinstva kao propisane ustavne obaveze, zahteva odstupanje od bilo kakvih partikularnih, naročito stranačkih interesa koje bi predsednik političke stranke, ukoliko se već nalazi na njenom čelu, sasvim legitimno i trebalo da zastupa. S tim u vezi, član 50 stav 1. ZSK predviđa da: „Funkcioner može da vrši funkciju u političkoj stranci, odnosno političkom subjektu i da učestvuje u njenim aktivnostima ako to ne ugrožava vršenje javne funkcije i ako to nije zakonom zabranjeno“ treba tumačiti na način da je kumuliranje javnih i političkih funkcija dozvoljeno narodnim poslanicima i članovima vlade, pod uslovom da poštuju odredbu navedene odredbe ZSK, dok bi predsednika države iz te mogućnosti trebalo da bude izuzet iz razloga specifičnosti te funkcije (Stevanović, 2019: 319).

Agencija je dajući odgovor na pitanje inkompatibilnosti funkcije predsednika države i predsednika političke stranke, u obzir uzela ustavne garantije koje se odnose na pravo političkog udruživanja, te činjenice da politička stranka po definiciji ima ulogu

u demokratskom oblikovanju volje građana. Oslanjajući se na navedeno, Agencija je u Mišljenju¹² od 15. maja 2020. godine (za vreme važenja prethodnog Zakona o agenciji za borbu protiv korupcije) zauzela stav da predsednik države može istovremeno biti i predsednik političke stranke, budući da on pri obavljanju dužnosti predsednika političke stranke nema privatni interes, koji bi eventualno favorizovao na uštrb javnog koji je dužna da zastupa kao javni funkcioner. Sa tim stavom se izričito ne slažemo, budući da on nije u skladu sa duhom uloge predsednika države koju mu namenjuje Ustav, odnosno odredbom važećeg ZSK kojom je definisan pojam javne funkcije i konačno opštim odredbama pozitivnog normativnog okvira koji reguliše sprečavanja sukoba interesa i koji teži preveniranju zloupotrebe javnog na uštrb privatnog interesa, naročito imajući u vidu pomalo naivan stav da javni funkcioner pri vršenju dužnosti predsednika političke stranke ne može imati privatni interes.

Konačno, čini se da je Agencija dajući konkretno Mišljenje, trebalo da utvrdi makar postojanje potencijalnog sukoba interesa i obaveže se da po službenoj dužnosti prati odnosnu situaciju, baš kao i u slučaju kada je davala mišljenje o situaciji gde je narodni poslanik i predsednik Odbora za obrazovanje, nauku, tehnološki razvoj i informatičko društvo, ujedno i predsednik privatnog Univerziteta.

Kada je reč o članu vlade, URS propisuje da on ne može biti narodni poslanik u Narodnoj skupštini, poslanik u skupštini autonomne pokrajine i odbornik u skupštini jedinice lokalne samouprave, niti član izvršnog veća autonomne pokrajine ili izvršnog organa jedinice lokalne samouprave. Predviđeno je da se zakonom uređuje koje su druge funkcije, poslovi ili privatni interesi u sukobu sa položajem člana Vlade.

Agencija je u jednom od svojih mišljenja¹³ zauzela stav da ministar rudarstva i energetike „ne može istovremeno da vrši i funkciju predstavnika Republike Srbije kao akcionara u Skupštini Društva za istraživanje, proizvodnju, prerađu, distribuciju nafte i naftnih derivata i istraživanje i proizvodnju prirodnog gasa „Naftaindustrija Srbije“ a.d. Novi Sad.“ Takav stav je pravdan činjenicom da je saglasno Zakonu o ministarstvima, „Ministarstvo za rudarstvo i energetiku nadležno za poslove koji se, između ostalog, odnose na: naftnu i gasnu privredu; bezbedan cevovodni transport gasovitih i tečnih ugljovodonika; preduzimanje mera za obezbeđivanje uslova za funkcionisanje javnih preduzeća u oblastima za koje je ministarstvo obrazovano; nadzor u oblastima iz delokruga ministarstva. U nadležnost ministarstva, prema Zakonu o energetici, spada izdavanje dozvola od značaja za poslovanje privrednog društva (energetske dozvole) i sprovođenje nadzora nad radom privrednih društava u ovoj oblasti. Stoga, članstvo ministra u Skupštini ovog privrednog društva može dovesti u sumnju njegovu nepristrasno postupanje u obavljanju javne funkcije, a ujedno dovesti u sumnju ravnopravan položaj drugih, konkurentskih privrednih

---

¹² Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-011-00-0119/20-11 od 15.05.2020.

¹³ Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 011-00-102/2010-06

društava, čime se ugrožava i ustavno načelo o ravnopravnosti privrednih subjekata u tržišnoj konkurenciji (član 84. Ustava RS).“

Trebalo bi istaći da je ovakav stav Agencije opravdan, naročito ukoliko se uzme u obzir nužnost postojanja odvojenost između vlasničke funkcije i drugih funkcija države koje mogu uticati na uslove poslovanja državnih preduzeća kada je reč o regulaciji tržišta. Utvrđena nespojivost u svemu je saglasna odredbi člana 51. stav 1. važećeg Zakona o sprečavanju korupcije kojim se javnom funkcioneru zabranjuje posedovanje upravljačkih prava u privrednom subjektu.

Uređujući nespojivost sudijske funkcije, URS naročito ističe zabranu političkog delovanja sudije. Ostale zabrane, kao i kod člana vlade, prepušta zakonu da uredi. Zabrana političkog delovanja je u slučaju sudije postavljena najstrože, što je i očekivano s obzirom na apsolutnu nezavisnost kao postulat sudijske funkcije. Sa druge strane, imajući u vidu ulogu političke stranke u sadašnjem društvu, političko delovanje narodnih poslanika i članova vlade bi se moglo opravdati, naravno u granicama i duhu načela profesionalizacije i depolitizacije vlasti.

Konačno, URS propisuje da sudija Ustavnog suda ne može vršiti drugu javnu ili profesionalnu funkciju niti posao, izuzev profesure na pravnom fakultetu u Republici Srbiji, u skladu sa zakonom. Dve su stvari u vezi sa kojima bismo dali napomene kada je reč o načinu na koji je regulisan sukob interesa sudija Ustavnog suda. Prvo, postavlja se pitanje šta je to *profesionalna funkcija*? Ima li *neprofesionalnih*? Čini nam se da je ovde reč o redakcijskoj omašci, koja ne bi trebalo da bude svojstvena ustavnoj nomotehnici, te da se u konkretnom slučaju mislilo na profesionalnu delatnost, kao što je to slučaj u članu URS koji reguliše sukob interesa predsednika države (Stevanović, 2019: 320).

2.2. Zakon o sprečavanju korupcije

Zakon o sprečavanju korupcije primenjuje se od 01. Septembra 2020. godine. Za razliku od prethodnog Zakona o agenciji za borbu protiv korupcije, definicija sukoba interesa izmeštena je iz tzv. „zakonskog pojmovnika“. Ona je u osnovi ostala ista kao i ranije, te je sukob interesa u našem pozitivnom pravu definisan kao situacija u kojoj funkcioner ima privatni interes koji utiče, može da utiče ili izgleda kao da utiče na postupanje funkcionera u vršenju javne funkcije. Potrebno je napomenuti da se ovaj Zakon odnosi kako na funkcionere, tako i na državne službenike na položaju, što je utvrđeno članom 31. Zakona o državnim službenicima. Otuda je i neshvatljiva korekcija zakonodavca kojom je izmenio definiciju sukoba interesa iz prethodnog Zakona, tako što je iz njenog opsega izbacio deo koji je predviđao da se sukob interesa odnosi i na postupanje lica (službenika po položaju) u vršenju službene dužnosti. Toj konstataciji naročito ide u prilog činjenica da se u većini slučajeva u odnosu na koje je Agencija donosila odluke radilo o službenicima po položaju, a ne javnim funkcionerima.

Postoji nažalost i krug predstavnika vlasti, na koje se ovaj ZSK, kada uređuje materiju sukoba interesa uopšte ne odnosi, dok se na pojedine odnosi rezidualno, što

je čini nam se nedovoljno. Tako je članom 27. Zakona o državnoj upravi¹⁴ predviđen „poseban savetnik ministra.“ On prema zakonskom opisu posla, po nalogu ministra priprema predloge, sačinjava mišljenja i vrši druge poslove za ministra. Zahvaljujući ovako široko postavljenom delokrugu, njemu je često poveravano upravljanje krupnim projektima kakvi su privatizacijski i tome slično. Različita iskustva su pokazala da su mnogi „posebni savetnici“ bivali u centru korupcionaških afera uz postojanje sukoba interesa, koji se tu podrazumeva. Konačno, oni su „posebni“ i po tome što se njihova prava i obaveze uređuju ugovorom građanskog prava, koji isključuje primenu mnogih instituta službeničkog prava koji čine „zaštitni faktor“ javnog interesa u obavljanju službeničke dužnosti. Iz navedenih razloga smatramo da je „posebne savetnike ministra“ trebalo uključiti u moguće aktere sukoba interesa u smislu ZSK.

ZSK članom 40. načelno sublimira čitavu materiju i daje (obavezne smernice), te zapravo naredne odredbe koje ćemo ovde analizirati predstavljaju njegovu razradu i konkretizaciju. Predviđeno da je funkcioner dužan da javnu funkciju vrši tako da javni interes ne podredi privatnom, da se pridržava propisa koji uređuju njegova prava i obaveze i da stvara i održava poverenje građana u savesno i odgovorno vršenje javne funkcije. Javni funkcioner ne sme biti zavisn od lica koja bi mogla da utiču na njegovu nepristrasnost, niti da koristi javnu funkciju zarad sticanja bilo kakve koristi ili pogodnosti za sebe ili povezano lice. Javnom funkcioneru je zabranjeno da upotrebi, radi sticanja koristi ili pogodnosti sebi ili drugom ili nanošenja štete drugom, informacije do kojih dođe na javnoj funkciji, ako nisu dostupne javnosti.

Agencija je u više navrata konkretizovala lični interes funkcionera dajući polaznu osnovu za buduća postupanja u situacijama u kojima je za donošenje valjane odluke potrebno utvrditi favorizovanje ličnog interesa od strane funkcionera. Tako je u jednom slučaju utvrđena povreda Zakona od strane direktora škole koji je zaključio ugovore o radu sa ćerkom i bratom¹⁵, dok je u drugom slučaju Agencija došla do istog zaključka kada je direktor škole zaključio ugovore o radu bliskim srođnicima članova školskog odbora, uz obrazloženje da je na taj način direktor škole pogodio privatnom interesa na uštrb javnom, odnosno da nije obavestio Agenciju o potencijalnom sukobu interesa u kojem se našao.¹⁶

Član 45. ZSK reguliše pitanje nespojivosti poslova sa vršenjem javne funkcije pa tako predviđa da javni funkcioner koji u trenutku stupanja na javnu funkciju obavlja drugi posao ili delatnost dužan je da u roku od 15 dana od dana stupanja na javnu funkciju obavesti Agenciju o obavljanju tog posla ili delatnosti. Agencija, po prijemu obaveštenja, utvrđuje da li se obavljanjem posla, odnosno delatnosti ugrožava nepristrasno vršenje javne funkcije. Ako utvrdi da se obavljanjem posla, odnosno

---

¹⁴ Zakon o državnoj upravi ("Sl. glasnik RS", br. 79/2005, 101/2007, 95/2010, 99/2014, 47/2018 i 30/2018 - dr. zakon).

¹⁵ Rešenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-020-00-0140/17-11 od 25.09.2017.

¹⁶ Rešenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-020-00-0025/18-11 od 18.09.2018.

delatnosti iz stava 2. ovog člana ugrožava nepristrasno vršenje javne funkcije, Agencija donosi odluku kojom određuje rok, koji ne može biti duži od 60 dana, u kojem je javni funkcioner dužan da prestane sa obavljanjem tog posla, odnosno delatnosti. Ako javni funkcioner ne postupi u roku iz stava 3. ovog člana, Agencija sprovodi postupak za utvrđivanje povrede zakona. Ako Agencija ne obavesti javnog funkcionera u roku od 30 dana od dana prijema obaveštenja iz stava 1. ovog člana, smatra se da javni funkcioner može da nastavi da obavlja drugi posao ili delatnost.

Propisano je i da javni funkcioner ne može da obavlja drugi posao ili delatnost za vreme vršenja javne funkcije koji zahtevaju rad sa punim radnim vremenom ili stalni rad. Izuzetno, javni funkcioner može da se bavi naučnoistraživačkim radom, nastavnim, kulturno-umetničkom, humanitarnom i sportskom delatnošću, bez saglasnosti Agencije, ako time ne ugrožava nepristrasno vršenje i ugled javne funkcije. Prihode od ovih poslova, odnosno delatnosti, javni funkcioner je dužan da prijavi Agenciji.

Agencija je iznela Mišljenje¹⁷ prema kojem učešće državnog sekretara, odnosno pomoćnika ministra u naučnoistraživačkim projektima ne bi dovelo do kršenja odredaba Zakona o sprečavanju korupcije kojim je regulisana materija sukoba interesa, jer rad na naučnoistraživačkim projektima potpada pod naučnoistraživački rad u smislu člana 46. stav 2. ZSK, a ne ugrožava nepristrasno vršenje i ugled javne funkcije.

U situacijama kada javni funkcioner istovremeno obavlja i drugi posao ili delatnost, bez saglasnosti Agencije, po pravilu se utvrđuje povreda Zakona i izriče mera javnog objavljivanja povrede Zakona.¹⁸ Ista mera donosi se i u slučaju povrede odredbe Zakona kojom je javnim funkcionerima zabranjeno da za vreme trajanja funkcije budu osnivači, zastupnici pravnih lica u privatnoj svojini, odnosno da u odnosu na njih poseduju upravljačka prava. Kao olakšavajuća okolnost se naročito uzima činjenica da je lice započelo postupak prenosa ili gašenje prava prema pravnom licu kod nadležne Agencije za privredne registre, odnosno da je pre donošenje rešenja prestalo da poseduje i vrši upravljačka prava u pravnom licu sa privatnim kapitalom.¹⁹

Predmetnim Zakonom regulisano je pitanje vršenja funkcija u političkoj stranci, odnosno političkom subjektu, od strane javnog funkcionera. Načelno je predviđeno da javni funkcioner može da vrši funkciju u političkoj stranci, odnosno političkom subjektu i da učestvuje u njihovim aktivnostima, ako to ne ugrožava vršenje javne funkcije i ako to nije zakonom zabranjeno. Javni funkcioner ne može da koristi javne resurse i skupove na kojima učestvuje i susrete koje ima u svojstvu javnog funkcionera za promociju političkih stranaka, odnosno političkih subjekata. Izuzetno, javni funkcioner može da koristi javne resurse radi zaštite lične

---

¹⁷ Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 011-00-205/2010-06

¹⁸ Rešenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-020-00-0212/16-11 od 17.05.2017.

¹⁹ Rešenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-020-00-0006/2013-11 od 19.04.2013.

bezbednosti, ukoliko je takva upotreba javnih resursa uređena propisima iz te oblasti ili odlukom službi koje se staraju o bezbednosti javnih funkcionera.

Kada je reč o potencijalnom političkom diskursu i javnoj debati, javni funkcioner je dužan da uvek nedvosmisleno predoči sagovornicima i javnosti da li iznosi stav organa u kojem vrši javnu funkciju ili stav političke stranke, odnosno političkog subjekta, što se ne odnosi na javne funkcionere koji su izabrani neposredno od građana čime je ovom krugu funkcionera obezbeđena naročita predstavnička uloga.

U praksi je pregršt primera koji se nalaze na samoj granici dozvoljenog, kada je reč prethodno navedenom pravilu koje postavlja ZSK.²⁰ Fenomen „funkcionerske kampanje“²¹ koji je naročito prisutan u nestabilnim demokratskim državama, kakva je i Republika Srbija, obuhvata različite aktivnosti između kojih je teško povući jasnu liniju između dozvoljenog i nedozvoljenog.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Regulisanje sukoba interesa odraz je snažnih demokratskih tendencija u cilju obezbeđivanja fundamentalnih demokratskih principa poput principa podela vlasti, vladavine prava i pravne države. Sa druge strane, proces adekvatnog zakonskog normiranja odnosno materije neizostavno je praćen vanpravnim uticajima, naročito političke prirode, a koji su odraz društvenog, političkog, kulturološkog i ekonomskog stanja društva. Kada je reč o stanju u Republici Srbiji, potrebno je napomenuti da u njoj postoji relativno povoljan zakonski okvir uz upitnu, tj. često selektivnu primenu imperativnih normi.

Primetna je tendencija Agencije za sprečavanje korupcije da sa većim stepenom samopouzdanja i češće poseže za merama poput javnog objavljivanja povrede zakona i objavljivanja preporuka za razrešenje sa javne funkcije, onda kada se one odnose na službenike po položaju. Takvo stanje stvari se može objasniti pretpostavljeno manjim političkim uticajem tih službenika, za razliku od javnih funkcionera. Ne bi trebalo izostaviti ni činjenicu da je rad službenika po položaju često „ispod radara“ javnosti pa samim tim pojedini bivaju ohrabreni da češće nastoje da povredama

---

²⁰ Jedan od skorijih primera koji o tome govori je i situacija u kojoj je direktor preduzeća „Milan Blagojević – Namenska“ iz Lučana, neposredno pred lokalne izbore, javno i otvoreno pozvao svoje zaposlene da glasaju za stranku, učesnika na tim izborima, čiji je on pri tom član. Postupajući po podnetoj prijavi, Agencija za borbu protiv korupcije je donela je Rešenje o obustavi postupka smatrajući, prema našem mišljenju pogrešno i suprotno duhu i svrsi zakona, da u konkretnom slučaju nije povređen član 29. stav 2. tada važećeg ZABK iz razloga što je stranačko agitovanje koje ZABK eksplicitno zabranjuje, pomenuti direktor vršio na skupu koji je organizovan od strane dobrovoljnih davalac krvi iz redova zaposlenih (sindikata) i Crvenog krsta.

²¹ Vlada Republike Srbije je 23.09.2019. na osnovu preporuka Radne grupe za saradnju sa Organizacijom za evropsku bezbednost i saradnju i Kancelarijom za demokratske institucije i ljudska prava, donela Zaključak u kojem se zabranjuje funkcioneru da svoje aktivnosti u svojstvu predstavnika javne vlasti, zloupotrebljava za izbornu promociju svoje stranke, čime je usled različitih političkih zbivanja, priznala postojanje ukorenjene loše prakse koja razara demokratiju.

zakona ostvare svoj privatni interes na štetu javnog koji bi trebalo da zastupaju. U svakom slučaju, opšti je zaključak da pojedini nedovoljno definisani instituti i pojmovi, kao što je slučaj sa pojmom javne funkcije u novom Zakonu o sprečavanju korupcije, stimulišu stanje stvari koje se može opisati kao „mreža koja hvata sitnu, a propušta krupnu ribu.“ Utisak je takođe i da novi Zakon o sprečavanju korupcije nije rešio određena problematična mesta, makar kada se radi o delu Zakona kojim se uređuje sprečavanje sukoba interesa.

Konačno, pri razmatranju značaja valjanog regulisanja materije sukoba interesa za društvo, trebalo bi se složiti sa tvrdnjom da se on ne ogleda isključivo u sprečavanju materijalne ili finansijske štete koja je po pravilu, itekako velika i predstavlja važnu prepreku ka normalnom funkcionisanju i razvoju društva, naročito u nestabilnim i demokratski nekonsolidovanim državama. Normiranjem sprečavanja sukoba interesa, naročito pri vršenju javne vlasti, pre svega bi trebalo nastojati da se zaštiti poverenje građana u institucije vlasti i njihove predstavnike, te da se obezbedi integritet ekspozicija vlasti na osnovu kojeg bi oni crpeli legitimitet za vršenje svojih dužnosti. Sve to naravno zavisi od mnogih vanpravnih elemenata koje jednim imenom možemo označiti kao „politička volja“, ali i od načina na koji se ti propisi primenjuju, pri čemu tu imamo u vidu i kapacitete tela koja su nadležna da se bave pitanjem sukoba interesa.

LITERATURA

- (1) Čavoški, K. (1995) *Ustav kao jemstvo slobode*. Beograd: Filip Višnjić.
- (2) Fatić, A. (2005) Korupcija i kriminalna devijacija. U: Radovanović, D., Bulatović, A. (ur.) *Korupcija*. Beograd: Centar za menadžment i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (3) Jovanović, M. (2007) Demokratska konsolidacija i politička korupcija – slučaj Srbije. U: Ilić P.G (ur.) *Korupcija – osnovni pojmovi i mehanizmi za borbu*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (4) Kernaghan, K, Langford, JW. (1990) *The responsible public servant*. New York: The Institute for Research on Public Policy.
- (5) Lubarda, B. (2007) Zabrana sukoba interesa i prevencija korupcije. U: Ilić, P.G. (ur.) *Korupcija – osnovni pojmovi i mehanizmi za borbu*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (6) Luhmann, N. (1979) *Trust & Power*. New York: John Wiley & Sons.
- (7) Manojlović, S. (2015) Finansiranje političkih stranaka iz javnih i(li) privatnih izvora – Kolika je cena pravednog stranačkog sistema? U: Radović, M. (ur) *HARMONIUS Journal of Legal and Social Studies in South East Europe*.
- (8) Nenadić N, et al. (2016) *Praćenje napretka u oblasti sprečavanja i rešavanja sukoba javnog i privatnog interesa kod javnih funkcioner i javnih službenika u Republici Srbiji*. Beograd: Transparentnost – Srbija.
- (9) Rao S., Marquette H. (2012) *Corruption indicators in Performance Assessment Frameworks for Budget Support*. Norway: Anti-Corruption Resource Centre.
- (10) Stevanović, A. (2019) Pojam sukoba interesa u teoriji i zakonodavstvu Republike Srbije. U: Kostić, J. & Stevanović, A. (ur.) *Finansijski kriminalitet i korupcija*, Beograd: Institut za uporedno pravo i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- (11) Stojanović, D. (1991) *Ustav i političko zakonodavstvo Republike Srbije*. Niš: Institut za pravna i društvena istraživanja Pravnog fakulteta u Nišu.
- (12) Vukadinović, J., Glintić, M. (2013) Sukob interesa. U: Rabrenović, A. (ur.) *Pravnimehanizmi sprečavanja korupcije u zemljama Jugoistočne Evrope*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- (13) Vuković, S. (2003) *Korupcija i vladavina prava*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Zakon i drugi pravni izvori

- (14) Ustav Republike Srbije ("Sl. glasnik RS", br. 98/2006).
- (15) Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije ("Sl. glasnik RS", br. 97/08, 53/10, 66/11-US, 67/13-US i 8/15-US)
- (16) Zakon o državnim službenicima ("Sl. glasnik RS", br. 79/2005, 81/2005 - ispr., 83/2005 - ispr., 64/2007, 67/2007 - ispr., 116/2008, 104/2009, 99/2014, 94/2017 i 95/2018).
- (17) Zakon o državnoj upravi ("Sl. glasnik RS", br. 79/2005, 101/2007, 95/2010, 99/2014, 47/2018 i 30/2018 - dr. zakon).
- (18) Zakon o lokalnoj samoupravi ("Sl. glasnik RS", br. 129/2007, 83/2014 - dr. zakon, 101/2016 - dr. zakon i 47/2018).
- (19) Zakon o sprečavanju korupcije ("Sl. glasnik RS", br. 35/2019).
- (20) Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 011-00-205/2010-06
- (21) Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-011-00-0119/20-11 Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 011-00-102/2010-06
- (22) Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-011-00-0167/16-11
- (23) Mišljenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-011-00-0189/17-11
- (24) Rešenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-020-00-0006/2013-11 od 19.04.2013.
- (25) Rešenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-020-00-0025/18-11 od 18.09.2018.
- (26) Rešenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-020-00-0140/17-11 od 25.09.2017.
- (27) Rešenje Agencije za sprečavanje korupcije broj: 014-020-00-0212/16-11 od 17.05.2017.

**NORMATIVE FRAMEWORK OF THE REPUBLIC OF SERBIA
REGULATING THE ISSUE OF CONFLICTS OF INTEREST -
WITH REFERENCE TO THE PRACTICE OF THE AGENCY
FOR THE PREVENTION OF CORRUPTION**

This paper considers the phenomenon of conflict of interest focusing on its main characteristics and manifestations in the normative framework of the Republic of Serbia. Normative concept depends on a variety of socio-political, cultural, economic, historical, traditional and other factors, so it could be concluded that conflict of interest is a kind of social construct. This means that it is necessary to take into account all of these causes in the notional definition of conflict of interest in relation to each individual society. The conflicts of different interests are an integral part of life in an organized community, and we can reasonably argue that the quality of such life to a large extent depends on the proper definition of the concept of conflict of interest and accordingly its adequate regulation. The general conclusion is that some insufficiently defined institutes and concepts, such as the notion of public office in the new Law on Prevention of Corruption, stimulate the state of affairs, which can be described as "a net that catches small and lets big fish through." The new Law on Prevention of Corruption, which has not resolved certain problematic areas, at least when it comes to the part of the Law dedicated to the prevention of conflicts of interest.

*KEY WORDS: conflict of interest / corruption/ democratic
institutions/ public authorities/ Agency for Prevention of Corruption /
Law on Prevention of Corruption*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Pregledni naučni rad
Primljeno: 22. novembra 2020. godine
Prihvaćeno: 21. decembra 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi2020236
UDK:

PREVENCIJA KRIMINALA KAO PRISTUP UNAPREĐENJU URBANE BEZBEDNOSTI*

Ana Paraušić*

Kriminal u gradovima jedan je od najduže tematizovanih problema u kriminologiji, a savremeno proučavanje ovog fenomena povezuje se sa konceptom urbane bezbednosti. Iz ove perspektive urbani kriminal, pre svega, možemo posmatrati kao bezbednosnu pretnju, a prevenciju urbanog kriminala kao jedan od modela, politika ili bezbednosnih mera, koje provajderi bezbednosti sprovode kako bi ostvarili bezbednost u gradu. Predmet ovog rada stoga je prikaz glavnih odlika prevencije kriminala u gradovima koja je u funkciji unapređenja urbane bezbednosti. U prvom delu rada napravljen je osvrt na neke teorijske pretpostavke na kojima se zasniva savremeno proučavanje prevencije urbanog kriminala. Potom su prikazani pojedini modeli, strategije i politike prevencije kriminala u gradovima, koji su zasnovani na bogatoj istraživačkoj praksi u ovoj oblasti. Na kraju, date su neke preporuke za adekvatno planiranje programa prevencije kriminala koje bi moglo doprineti sveukupnom podizanju nivou urbane bezbednosti.

KLJUČNE REČI: urbani kriminal / prevencija kriminala / urbana bezbednost

---

*Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koj ifinansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

* Istraživač saradnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. E-mail: parausicana@gmail.com

UVOD

Urbani kriminal, ili kriminal u gradovima tradicionalno je jedan od tematizovanih fenomena u kriminologiji. Međutim, poslednje dve decenije, sve češće se urbana bezbednost spominje kao okvir za proučavanje brojnih problema u gradovima, među kojima svakako dominantno mesto zauzima kriminal, njegova prevencija i društvena kontrola. Odras velikog interesovanja kriminologa za ovu temu predstavlja i posebno izdanje „Evropskog časopisa za kriminologiju“ (*European Journal of Criminology*) iz 2013. godine, koje je u potpunosti posvećeno fenomenu bezbednosti u gradovima. U pomenutom broju razmatraju se teme vezane za konceptualizaciju i operacionalizaciju urbane bezbednosti u različitim sredinama, zatim kompartivne studije politika bezbednosti u evropskim gradovima, urbani bezbednosni menadžment, izazovi, pretnje i akteri urbane bezbednosti i sl. Očekivano, kriminolozi nastoje da pitanje bezbednosti u gradovima prevashodno povežu sa fenomenom urbanog kriminala, te se unapređnje bezbednosti u urbanim sredinama često izjednačava sa prevencijom kriminala i ostalih oblika antidruštvenog ponašanja.

O aktuelnosti pomenute teme svedoči i sve veći angažman regionalnih i međunarodnih organizacija na planu prevencije urbanog kriminala, koji se često „preliva“ na nacionalne i urbane politike bezbednosti. Uviđajući razmere i posledice urbanog kriminala u gradovima širom sveta, Svetska zdravstvena organizacija je još 1989. godine pokrenula Program za bezbednost zajednice, sa posebnim naglaskom na prevenciju. Nešto kasnije, 1996. godine, urbano nasilje je uvršteno u goruće probleme, koji zahteva ozbiljne napore na planu prevencije, u smislu sprovođenja istraživanja i objavljivanja publikacija (Danilović-Hristić, 2014:3). Uvažavajući značaj gradova kao samostalnih ekonomskih, političkih i društvenih entiteta i smatrajući da odvijanje gradskog života i dinamike podleže nadnacionalnoj regulativi, evropska tela, saveti i organizacije su postavili pitanja od značaja za bezbednost gradova na agendu evropske politike (Paraušić, 2019a: 111). Evropski savet je davne 1992. godine usvojio „Evropsku urbanu povelju“ (*European Urban Charter*) prema kojoj je prevencija kriminala, zasnovana na sedam bazičnih principa, osnova za unapređenje bezbednosti u urbanim sredinama.¹ Osim toga, osnivanjem Evropskog foruma za urbanu bezbednost (*European Forum for Urban Security*), uticajne nevladine organizacije koja je u značajnoj meri zaslužna za promovisanje koncepta urbane bezbednosti na evropskom tlu, iskazana je potreba sagledavanja uzroka kriminala i njegove prevencije u kontekstu socijalne pravde i ekonomskih politika u evropskim gradovima (Paraušić, 2019a: 107). Ovim, i sličnim inicijativama, nedvosmisleno je iskazana potreba da se bezbednost u gradu i prevencija urbanog kriminala sagledavaju kao međupovezani fenomeni.

---

¹ Ukazujući na potrebu prilagođavanja savremenim uslovima, Evropski savet je 2008. godine usvojio „Evropsku urbanu povelju II – Manifest nove urbanosti“ (*European Urban Charter II – Manifesto for New Urbanity*), gde je ponovljen imperativ prevencije kriminala kao uslov bezbednosti u gradu, uz neke osavremenje pristupe koji se tiče inkluzivnosti i održivosti.

Često se u kriminološkim diskusijama i rasprava ističe kako bezbednost u gradu trebalo da obuhvata različite dimenzije, te pojedini autori napominju da je jedan od osnovnih aspekata urbane bezbednosti, pored brige za dobrobit svih građana i kvaliteta urbane infrastrukture, upravo prevenција kriminala i antidruštvenih ponašanja (Recasens et al., 2013), ili da su politike urbane bezbednosti, zapravo politike za prevenciju kriminala i nasilja (Tulumello, 2017). Međutim, uprkos ovim nastojanjima, i dalje se nije odmaklo previše u pogledu proširivanje istraživačkog polja urbane bezbednosti mimo tradicionalnog proučavanja različitih dimenzija kriminala u urbanim sredinama, te se u istraživanjima urbane bezbednosti, zapravo ispituje kako strah od kriminala u urbanim sredinama, tako i preventivne i reaktivne strategije za sprečavanje ovog problema na nivou grada (Paraušić, 2019b: 120).

Autori iz oblasti studija bezbednosti, stava su da urbanu bezbednost treba posmatrati značajno šire, kao bezbednost koja se ostvaruje na nivou grada, i koja obuhvata nekoliko dimenzija: štíćene vrednosti, bezbednosne pretnje, provajdere (pružaoce) bezbednosti i bezbednosne mere (Параушић, Липовац, 2019). Kombinacija različitih faktora i problema sa kojima se savremeni gradovi suočavaju razlikuje ih od ruralnog, nacionalnog ili međunarodnog okruženja, te pružanje bezbednosti i reagovanje na bezbednosne pretnje zahteva posebno kreirane odgovore i koordinaciju i saradnju aktera koji deluju u urbanom prostoru. Iz ove perspektive urbani kriminal pre svega možemo posmatrati kao bezbednosnu pretnju, a prevenciju urbanog kriminala kao jedan od modela, politika ili bezbednosnih mera, koje provajderi bezbednosti sprovode kako bi ostvarili bezbednost u gradu kao vrednost koju treba zaštititi.

Predmet ovog rada stoga je prikaz glavnih odlika prevencije kriminala u gradovima koja je u funkciji unapređenja urbane bezbednosti. U prvom delu rada napravljen je osvrt na neke teorijske pretpostavke na kojima se zasniva savremeno proučavanje prevencije urbanog kriminala. Potom su prikazani pojedini modeli, strategije i politike prevencije kriminala u gradovima, koji su zasnovani na bogatoj istraživačkoj praksi u ovoj oblasti. Na kraju, date su neke preporuke za adekvatno planiranje programa prevencije kriminala koje bi moglo doprineti sveukupnom podizanju nivou urbane bezbednosti, kako objektivnih pokazatelja, tako i subjektivnog doživljaja ljudi koji svakodnevno koriste urbani prostor.

1. TEORIJSKE PRETPOSTAVKE PREVENCIJE KRIMINALA U URBANIM SREDINAMA

Etabliran je naučni zaključak da postoji kompleksna i zavisna veza između kriminala, izazvanog straha i načina na koji se ljudi ponašaju u prostoru kao njegovi korisnici. Prema nalazima sprovedenih istraživanja može se zaključiti da se kod pojedinaca i grupa smanjuje potreba za mobilnošću, usled nespremnosti da se napusti prostor doživljen kao bezbedan (Lorenc et al., 2012: 760); smanjuju se šanse za bolje zaposlenje ili prilike za školovanje (Whitzman, 2008); slabe socijalni kontakti, smanjuje se poverenje u zajednicu i institucije (Đurić, 2013). Strah od viktimizacije uličnim kriminalom, doprinosi tome da građani

izbegavaju prostore koje doživljavaju kao nebezbedne, što u krajnjem doprinosi smanjenju kvaliteta života u gradu, ali i deterioracije, odnosno gubljenja osnovne funkcije nekog prostora, što dovodi do njegove zapuštenosti. Stoga je pravilno planiranje i implemetntacija preventivnih programa usmerenih na redukciju urbanog kriminala, kako broja krivičnih dela, tako i straha građana, od velikog značaja za unapređenje urbane bezbednosti.

Bazični istraživački naponi na području povezivanja planiranja i uređenja prostora sa kvalitetom života u zajednici možemo pripisati Džejn Džejkobs (*Jane Jacobs*) koja je u svojoj knjizi *Smrt i život velikih američkih gradova* pisala o otvorenim prostorima kao sastajalištima koja povezuju zajednicu i povećavaju „broj očiju na ulici“ (*eyes on the street*), odnosno prirodni nadzor u zajednici. Nakon ove studije, razvijena su brojna kriminološka i sociološka objašnjenja koja povezuju odlike prostora i prevalenciju krivičnih dela u urbanom okruženju. Među teorijskim pristupima koji su imali značajnog uticaja na pristupe prevencije urbanog kriminala spomenućemo teoriju društvene dezorganizacije, prema kojoj su stope kriminala u direktnoj veza sa prostornim karakteristikama u zajednici. Prema glavnim pretpostavkama ove teorije mesto gde pojedinac živi može biti prediktor kriminalnog ponašanja, u većoj meri nego što su to individualne karakteristike (Shaw, McKey, 1942). Drugi srodni pristupi, posebno teorija „slomljenih prozora“, naglašavaju da zapuštanje i zanemarivanje otvorenih gradskih površina dovodi do njihove disfunkcionalnosti, te su mesta u kojima se češće vrše krivična dela (Wilson, Kelling, 1982). Prema ovom teorijskom pristupu održavanje i nadzor urbanog okruženja u cilju sprečavanja manjih prestupa, poput pijenja na javnim mestima ili vandalizma, omogućava stvaranje prostora u kojem vlada javni red, čime se sprečava nastanak težih krivičnih dela.²

Jedno od uticajnih objašnjenja prediktora straha od kriminala, koje ovaj problem povezuje sa karakteristikama životnog okruženja, jeste istraživački model nereda (*Incivilities Thesis*). Uobičajeno se misli na društveni nered koji se izražava kroz razne oblike nepristojnog ponašanja uz nepostojanje nadzora: aktivnosti bandi, beskućništvo ili život u zapuštenim objektima, alkoholizam, javno pijenje i narkomanija, prosjačenje, adolescenti bez nadzora, psi lualice itd. (Đurić, 2013: 539). Osim društvenog, ovaj model podrazumeva i znake fizičkog propadanja, koji se zbirno pripisuju tzv. fizičkom neredu: ostavljeni automobili, demolirani objekti, napuštene zgrade, đubre itd. Model nereda zasniva se na pretpostavci da manifestacije nereda u lokalnom okruženju, kao znaci propadanja, lokalne stanovnike ugrožavaju više nego realan kriminal (Worrall, 2006; Lorenc et al., 2012: 761-62). Uočeni znaci društvenog i fizičkog nereda mogu biti pokazatelj odsustva društvene kontrole, pa se može očekivati da će građani koji žive u ovakvim kvartovima pokazivati i veći stepen straha od kriminala (Swat et al., 2013).

Na tragu pomenutih teorijskih pretpostavki razumljiva su nastojanja da se bogata istraživačka praksa u ovoj oblasti pretoči u praktična rešenja urbanog planiranja u

---

² Međutim, postoje i autori koji veruju da je nemoguće potvrditi uzročno posledičnu povezanost između društvenog i fizičkog nereda u susedstvu i kriminala (v. Sampson, Raudenbush, 2004)

funkciji prevencije kriminala u gradovima. Na taj način se kreiraju efikasnije politike urbane bezbednosti, destimulativno deluje na prestupnike, a modifikovan izgled pojedinih urbanih lokacija doprinosi povećanju osećaja bezbednosti kod građana (Đurić, Paraušić, 2017). Dobro isplanirani projekti urbanog uređenja koji uvažavaju bezbednosnu dimenziju, mogu da doprinesu stvaranju pristupačnih i prijatnih javnih urbanih prostora, u kojima se građani osećaju sigurno, koji doprinose društvenoj koheziji, i smanjuju stres kod ljudi. Sigurni javni prostori predstavljaju neki vid „bafer zone“ (Chan, Lee, 2008: 253) gde se ljudi slobodno okupljaju i stupaju u razne vidove interakcija.

U nastavku ćemo stoga, predstaviti neke modele i programe prevencije urbanog kriminala, kao i eventualne preporuke i smernice za kreiranje adekvatnih i sveobuhvatnih preventivnih programa u funkciji redukcije urbanog kriminala.

2. NEKI MODELI I PRIMERI PREVENCIJE KRIMINALA U URBANIM SREDINAMA

Prevenција kriminala može se odvijati na brojnim nivoima; od međunarodnog, preko nacionalnog, pa do individualnih preventivnih ponašanja. Jedna od specifičnosti prevencije kriminala u urbanim sredinama tiče se naročito prostorne dimenzije, imajući u vidu da prostor i njegove odlike mogu uticati na to kako ljudi doživljavaju ili koriste taj prostor. Jedan od bazičnih pretpostavki je da uređeni i osvetljeni gradski prostori odvrćajuće deluje na potencijalne učinioce krivičnih dela, dok sa druge strane mračni i zapušteni prostori obično stvaraju kako strah kod ljudi koji koriste taj prostor, tako i priliku za učinioce zločina.

U ekstremnim situacijama, strah i nasilje mogu biti povezani sa određenim delovima grada u tolikoj meri da podstiču socioprostornu segregaciju i produbljivanje jaza među građanima različitih socio-ekonomskih mogućnosti. Susedstva ili kvartovi tako postaju stigmatizovane zone u koje se ne ide (*no-go-zones*), koje su davno napustili kako imućniji građani, tako i predstavnici formalne socijalne kontrole (Danilović-Hrستیć, 2014).

U literaturi i praksi prepoznati su brojni tipovi odgovora na kriminal u gradovima. Jedna od postojećih klasifikacija obuhvata šest široko postavljenih grupa pristupa (UN-Habitat, 2007: 96):

1. *Unapređenje urbane bezbednosti putem planiranja, dizajna i upravljanja.* Pomoću ove tri grupe aktivnosti moguće je manipulirati i upravljati izgrađenim okruženjem, u okviru koga može doći do krivičnog dela.
2. *Pristupi unapređenju urbane bezbednosti zasnovani u zajednici.* Aktivnosti u okviru ovih pristupa podrazumevaju da zajednica preuzme inicijativu u prevenciji kriminala. Grupe ili pojedinci se u ovom slučaju javljaju ili kao inicijatori ideja ili kao ključni akteri u njihovoj implemenciji.

3. *Jačanje kapaciteta pravosuđa i policije.* Iako se ovo posmatra kao „klasičan“ odgovor na kriminal, unapređenje kapaciteta policijskih snaga i pravosudnih organa je neophodno u prevenciji zločina.

4. *Uticaj na rizične faktore.* Uobičajeno su pristupi u okviru ove grupe usmereni ka grupama čiji su članovi u riziku da postanu učinioci ili žrtve zločina.

5. *Nenasilno rešavanje sukoba.* Uobičajeno se misli na pristupe upravljanja konfliktnim situacijama kako bi se smanjio rizik od nastanka nasilja, ili pronašli nenasilni ishodi.

6. *Jačanje društvenog kapitala.* U okviru ovih pristupa fokus je na jačanju sposobnosti ljudi, grupa i zajednica da se suoče sa problemom kriminala.

Ovako široko postavljeni pristupi često će obuhvatiti strategije koje imaju elemente koji su međusobno povezani, te ni pomenute kategorije nisu isključujuće. Često će prevencija kriminala u pojedinim urbanim susedstvima, a koja je usmerena na mlade, podrazumevati određene izmene izgrađenog okruženja u kojem mladi mogu provoditi više slobodnog vremena.

Ideja o prevenciji kriminaliteta kroz uređenje okoline i urbani dizajn (Clarke, 1982), se razvijala tokom sedamdesetih godina prošlog veka kao odgovor na snažan porast kriminaliteta i straha od kriminala u gradovima Sjedinjeni Američkih Država (Balgáč, 2013: 89). U okviru ovog opšteg okvira razvila su se tri pristupa i to: prevencija kriminala kroz uređenje okoline (*Crime prevention through environmental design*), odbranjivi prostor (*defensible space*) i situaciona prevencija kriminaliteta. Među pomenutim pristupima, CPTED i odbranjivi prostor polaze od teritorijalnosti kao ključnog načela u stvaranju bezbednih zajednica, te su u tom smislu specifičniji za urabni prostor, imajući u vdu da situaciona prevencija ima deleko opštiji karakter, u smisli da se može primeniti u bilo kom okruženju. CPTED kombinuje elemente psihologije i arhitekture fokusirajući se prvenstveno na dizajn stambenih blokova i karakteristike stambenih parcela sa namerom stvaranja „branjenih prostora“ i minimiziranja mogućnosti za kriminalno ponašanje i aktivnosti (Jeffery, 1971; Newman, 1972). Uglavnom se navodi da CPTED ima četiri karakteristike: teritorijalnost, nadzor, kontrolu pristupa i održavanje/spoljni izgled (City of Virginia Beach, 2000; National Crime Prevention Council, 2003). Prostorno planiranje i urbani dizajn sastavni su delovi mnogih inicijativa za prevenciju kriminaliteta u Kanadi³, Australiji i Novom Zelandu⁴, Holandiji⁵, Velikoj Britaniji (CSIR, 2001). Evaluacija programa prevencije sa implementiranom dimezijom CPTED u proteklih nekoliko decenija pokazuju da se ovaj pristup pozitivno odrazio na smanjenje stopa kriminaliteta u gradovima (Cozens, Saville, Hiler, 2005).

---

³ U Kanadi je CEPTD implementiran kako kroz planiranje izgradnje u gradovima, stambenih zgrada, škola i za ostvarenje interakcije stanara i društvene kohezije (Weller, 2006).

⁴ Vlade ove dve zemlje razvile su zakonodavni okvir za implementaciju CPTED te su savezne države usvojile kodekse ili smernice zasnovane na CPTED (Crime prevention Ottawa, 2009).

⁵ Policija Holandije je priredila priručnik o bezbednom stanovanju i izgradnji stanova kroz dizajn, kako bi olakšali arhitektama i urbanistima planiranje kuća koje su neprivlačne potencijalnim provalnicima. Nakon pilot projekta, zabeležen je pad kriminaliteta od čak 70% (Weller, 2006).

Osnovne ideje CPTED-a insiprisale su inicijativu Sigurni putem dizajna (*Secured by Design*) koji preporučuje integraciju prevencije kriminala u programe planiranja (Armitage, 2004). Slične ideje bile su osnov za kreiranje prvog evropskog standarda za smanjenje kriminala kao i straha od kriminala putem urbanog planiranja. Zaštita od kriminala - Urbano planiranje i dizajn zgrada (*Prevention of crime – Urban planning and building design - CEN 14383*) pruža smernice za procenu rizika od kriminala i/ili straha od kriminala i mere i procedure za njihovo smanjivanje (COST, 2014).

Jedan od aktuelnih pristupa proteklih nekoliko decenija je i ozelenjavanje urbanog gradskog prostora kao strategija prevencije kriminala. Pojedina istraživanja pokazala su da prisustvo ili odsustvo vegetacije utiče na različite tipove kriminaliteta, te, na primer, imovinska krivična dela i uznemiravanje imaju veću stopu nego nasilnički kriminal za koji se beleže stope opadanja u vezi sa prisustvom zelenih površina (Bogar, Beyer, 2015 prema Pavićević, 2019). Pored toga, brojni američki gradovi pokrenuli su kampanje ozelenjivanja u cilju poboljšanja održivosti grada, ali i unapređenja bezbednosti zajednica. Iako autori ukazuju da ne možemo doći do definitivnih zaključaka o povezanosti urbane zelene infrastrukture i kriminala u gradovima, „veći broj studija je pokazao da dobro uređeno i dobro raspoređeno gradsko zelenilo ima potencijala u smanjivanju i odvraćanju od nasilja i kriminala“ (Pavićević, 2019: 60).

Osim pomenutih, postoje brojne strategije za smanjenje stopa kriminala i straha od kriminala u kojima se prepoznaje uticaj bogate istraživačke prakse, a koje podrazumevaju implementaciju tehničkih rešenja i upotrebu savremenih tehnologija. Takvi su projekti poboljšanja uličnog osvetljenja (Welsh, Farrington, 2008a) kao i sistem zatvorene televizije (*Closed Circuite television – CCTV*) (Welsh, Farrington, 2008b), komuniciranje u kriznim situacijama, prediktivni policijski rad pomoću informaciono-komunikacionih tehnologija, monitoring društvenih mreža itd. Međutim, treba imati u vidu da uvođenje različitih oblika nadzora uvodi brojne izazove. Može se opravdano postaviti pitanje vlasništva i upravljanja sistemima zatvorene televizije i pristupa podacima o građanima koje kamere beleže, odnosno njihove zloupotrebe. Usled ovoga, građani mogu percipirati pojačan nadzor više kao pretnju svojoj privatnosti, negoli efikasno sredstvo odvrćanja potencijalnih učinilaca.

Ovde je korisno pomenuti i inicijative nastale u okviru koncepta „Pametnog grada“ (*Smart city*), čija je osnovna ideja transformacija upravljanja gradom, pružanja usluga i načina života pomoću modernih digitalnih tehnologija (Kitchin, Dodge, 2017: 1). Tehnologije razvijane u okviru inicijative Pametnog grada promovisane su kao efikasan i efektivan način pružanja usluge bezbednosti (Paraušić, 2018), među kojima je prevencija uličnog kriminala jedan od vodećih pristupa. Raste broj *online* platformi i aplikacija koje građani mogu koristiti kako bi prijavili zločin, diskutovali o bezbednosnim problemima sa kojima se suočavaju, upozorili sugrađane o

nebezbednim lokacijama.⁶ Osnovna prednost ovih digitalnih rešenja jeste što su široko dostupna građanima, sa informacijama koje se mogu pratiti u realnom vremenu, interaktivna i, uglavnom, jednostavna za korišćenje uz posedovanje *smart* uređaja. Nedostaci su svakako vezani za različiti stepen tehnološke pismenosti stanovništva, kao i socio-ekonomski status koji onemogućava svima da imaju adekvatan uređaj za instalaciju pomenutih aplikacija. Ovo je naročito važno ukoliko se uzme u obzir da su marginalizovani i najsiromašniji građani češće žrtve krivičnih dela.

Među pristupima prevencije urbanog kriminala mogu se izdvojiti i strategije koje se ne fokusiraju direktno na prevenciju zločina u gradovima, već, generalno, na unapređenje urbane bezbednosti. Među njima autori izdvajaju: pacifikaciju, projekat policije u zajednici⁷, programe fokusirane na rizične grupe, urbanu obnovu, reformu upravljanja gradom (Muggah, 2012); prevenciju prestupništva; jačanje demokratske kontrole i nadzora bezbednosnih strategija, smanjenje društvenih nejednakosti u pogledu prihoda domaćinstava i pristupa obrazovanju, zapošljavanju, zdravstvenoj zaštiti i stanovanju (Meško et al., 2013). U pojedinim zemljama formirani su i lokalni saveti za bezbednost koji funkcionišu kao konsultativna tela u oblasti kriminala i povezanim problemima bezbednosti.⁸ Većina ovih strategija i modela zasnovani su na pretpostavci da kombinovanje „tvrdih“ i „mekih“ mera bezbednosti, promocija lokalnih lidera i participacije građana, i periodično merenje efekata preventivnih programa mogu biti efikasan način redukcije kriminala u urbanom okruženju.

3. PREPORUKE ZA KREIRANJE PROGRAMA PREVENCIJE KRIMINALA U GRADOVIMA

Planiranje adekvatnih politika, programa i strategija prevencije kriminala u urbanim sredinama zahteva sagledavanje i analizu nekoliko značajnih faktora. Ukoliko urbani kriminal posmatramo u okviru šire perspektive bezbednosti u gradovima, holistički

---

⁶ Jedan od najambicioznijih programa, zasnovanog na pretpostavkama koncepta Pametnog grada, razvijen je u Dublinu pod nazivom *Dublinked*. Ova platforma na nivou celog grada predstavlja servis otvorenih podataka u realnom vremenu koji se tiču različitih dimenzija života u gradu (od saobraćaja, životne sredine do antidruštvenih ponašanja). Zvanični podaci su dostupni građanima putem *Dublin Dashboard*, interaktivne mape, grafikona i aplikacija, na raznim lokacijama u gradu. Za pregled savremenih informaciono-komunikacionih alata koje građani mogu koristiti kako bi unapredili sopstvenu bezbednost u gradu pogledati Paraušić, 2018.

⁷ Projekat policije u zajednici, primenjen sa varijabilnim uspehom i u našoj zemlji, zasnovan je na saradnji policije i građana. Policija i zajednica rade zajedno kako bi identifikovali probleme, postavili prioritete i pronašli rešenja za bezbednosne pretnje poput kriminala, zloupotrebe droga, straha od kriminala, socijalnih problema, zagađenja životne sredine i drugih vidova antidruštvenog ponašanja u radnom i životnom okruženju (Meško, Lobnikar, 2005).

⁸ Meško i Lobnikar (2005) navode kao značajne prednosti formiranja ovakvih savetodavnih tela: decentralizaciju formalne socijalne kontrole; intenzivniju saradnju među građanima i ključnim akterima u oblasti lokalne bezbednosti; negovanje mentaliteta „zajednice koja brine“. Međutim, šire zasnivanje nadležnosti lokalnih saveta bezbednosti naišlo je na brojne prepreke koje se obično tiču neregulisanih uloga, različitog razumevanja lokalnih problema bezbednosti, međusobnog nerazumevanja uključenih aktera, nezainteresovanosti građana i sl. (Meško, Lobnikar, 2005: 364).

pristup preventivnim programima, podrazumeva analizu vrednosti koje kriminal kao pretnja ugrožava, kao i provajdera, odnosno subjekta koji preduzimaju odgovarajuće bezbednosne mere kako bi ovu negativnu pojavu redukovali ili sprečili. Pored uzročnika kriminala u urbanim sredinama i njegovih posledica, potrebno je proučiti specifične uslove koji karakterišu pojedinačne urbane sredine ili delove grada, ali i konkretne trendove kriminaliteta, kao i subjektivni doživljaj ljudi koji naseljavaju određeni prostor (ispitivanja straha od kriminala). Sveobuhvatna analiza trebalo bi da ukaže kako na adekvatne pravce delovanja, tako i na aktere u urbanom okruženju koji bi trebalo da se uključe u aktivnosti na planu prevencije urbanog kriminala.

Uzroci kriminala u pojedinim gradovima mogu biti vrlo različiti, kompleksni, ali i međuzavisni, tako da bi početni korak u kreiranju adekvatnih programa prevencije svakako trebalo da bude analiza stanja sredine u kojoj treba implementirati konkretan program. Iako se među najčešće navođenim faktorima rizika nastanka urbanog kriminala navode urbanizacija, gustina naseljenosti, siromaštvo, nejednakost i velika populacija mladih (Paraušić, 2019b), prediktori kriminala u gradovima su brojni, te je temeljno sagledavanje specifičnosti pojedinačnih urbanih sredina od vitalnog značaja kako bi se aktivnosti preventivnih programa usmerile na identifikovane uzročnike zločina. Neophodno je detaljno analizirati socio-ekonomsku i političku situaciju, kulturološke uslove, obrasce urbanizacije, kao i namenu konkretnog prostora. U odnosu na pomenute faktore čak se i delovi jednog grada mogu značajno razlikovati, te bi bilo korisno planirati specijalne programe fokusirane na deprivirane društvene grupe, naročito one čiji pripadnici tradicionalno pribegavaju nasilju (nezbrinuta deca na ulici, mladi bez posla, zavisnici od narkotika). Programi reintegracije dece beskućnika koje sprovode nevladine organizacije, ili kao što je slučaj u Meksiku, kroz partnerstvo UNICEF-a i gradskih vlasti, pokazuju da ove inicijative mogu imati značajne efekte na redukciju kriminala (Vanderschueren, 1996: 107).

Osim evidentnih i najvidljivijih efekata kriminala, u vidu smrti, povrede ili individualne štete, kriminal u gradovima ima brojne i višeslojne posledice koje se reflektuju na različite dimenzije gradskog života.⁹ Urbani kriminal može imati vrlo negativne efekte na društveni kapital i koheziju, jer utiče destimulativno na strane i domaće investicije, stigmatizaciju susedstva, eroziju društvenih veza i sl. (Morenoff et al., 2001; McIlwaine, Moser, 2001; Vial et al., 2010). Posledice mogu imati i šire razmere, kada urbani kriminal dovodi do socioprostorne segregacije građana, udaljavajući društvene grupe jedne od drugih i menjajući izgled urbanog područja (United Nations Centre for Human Settlements, 1996; Brennan, 1999; UN Habitat, 2007). Imajući u vidu ove heterogene i ozbiljne posledice, adekvatni programi prevencije urbanog kriminala ne bi trebalo da budu kreirani samo na osnovu prepoznatih uzroka ovog fenomena, već usmereni na različite posledice koji krivična dela izazivaju u specifičnim urbanim sredinama.

---

⁹ Za detaljni prikaz posledica nasilja na urbanu bezbednost pogledati Muggah, 2012.

Uočljivo je da se programi prevencije kriminala u gradovima, predstavljeni u prethodnom poglavlju, prvenstveno vezuju za urbane prostore SAD i Zapadne Evrope, te su iskustva u primeni ovih pristupa evaluirana u odnosu na urbani prostor ograničenog broja zemalja. Savremeni gradovi veoma se razlikuju po pitanju prevalencije određenih bezbednosnih problema, što je svakako posledica različitih obrazaca urbanizacije i razvoja grada, socio-ekonomskih uslova, strukture stanovništva, funkcije i strukture grada i sličnih pokazatelja. Opravdano se može očekivati da će programi prevencije zasnovani na uređenju okoline imati drugačije rezultate u gradovima skromnijih ekonomskih i institucionalnih kapaciteta. Značajne razlike u trendovima kriminaliteta u različitim delovima grada upućuje na zaključak da planiranje i sprovođenje programa prevencije moraju biti fleksibilni i osetljivi na društveni kontekst.

Treba imati u vidu i da na trenutne pokazatelje stanja kriminaliteta u nekom gradu utiče stopa prijavljivanja zločina, nedostatak poverenja u institucije, neizgrađeni ili nedovoljni kapaciteta, kao i generalna klima u pogledu nasilja i zastrašivanja. Osim toga, percepcija i iskustvo u zajednici, pogotovo žrtvava nasilnih zločina ili marginalizovanih grupa mogu ostati nevidljivi, što je nekada ključno prilikom razumevanja i prepoznavanja izazova urbane bezbednosti (UNODC, 2016: 16). Adekvatno razumevanje svih izazova i pretnji sa kojima se suočavaju urbane zajednice zahteva postojanje adekvatnih tehnika i alata za prikupljanje podataka, na kojima bi se zasnivale konkretne politike, čiji bi rezultati mogli da se evaluiraju i koji bi bili dostupni zajednici.

Osim analize objektivnih pokazatelja nebezbednosti u gradu (ili delu grad ili susedstvu), neophodno je proučiti i subjektivnu dimenziju bezbednosti, tj. doživljaje stanovnika o bezbednosnim problemima. Ovde su svakako od velike koristi različita ispitivanja straha od kriminala u gradovima, ali i uzroka i pokretača osećaja nebezbednosti. Strah od kriminala obično je povezan sa tri dimenzije: afektivnom (emocionalna dimenzija), kognitivnom (procena rizika od viktimizacije) i bihevioralnom (Rountree, Land, 1996; Gabriel, Greve, 2003; Beaulieu et al., 2007; Ferguson, Mindel, 2007). Stoga bi strategije prevencije urbanog kriminala trebalo da uvažavaju saznanja i zaključke do kojih se došlo sprovođenjem mnogobrojnih studija straha od kriminala, prilagođenih specifičnostima gradskog područja gde bi ih trebalo primeniti.

Prevenција kriminala više ne može podrazumevati uključivanje pojedinačnih subjekata formalne socijalne kontrole, imajući u vidu kompleksnost i različitost savremenih gradova. Adekvatno planiranje bilo kakve inicijative neminovno zahteva participaciju brojnih aktera: od policije i gradskih vlasti, preko eksperata (urbanih planera, arhitekata, naučnika), privatnih bezbednosnih snaga, kao i građana koji neposredno koriste prostor u kom treba sprovesti planiranu intervenciju. Ovo je naročito izraženo u inicijativama koje su orijentisane na zajednice, odnosno pojedince, koje zahtevaju da participacija građana bude osnovni sadržaj preventivnih programa usmerenih ka redukciji uličnog kriminala i straha od nasilja. Često se ističe kako bi zajedničkim radom građana i drugih relevantnih aktera u urbanim sredinama, gradovi trebalo da postanu održivi, kohezivni (promovisati inkluzivnost, različitost, bolje uslove stanovanja, društvenu solidarnost) i zasnovani

na znanju, kako bi se preveniralo urbano nasilje, antisocijalno ponašanje i nesigurnost (Congress of Local and Regional Authorities, 2008). Problemi vezani za kriminal u urbanim sredinama mogu se efikasno tretirati kroz intervencije u okviru socijalnih i ekonomskih politika koje zahtevaju partnerstvo gradskih vlasti i građana (Edwards, Hughes, Lord, 2013: 263).

Osim specifičnih faktora na koje je moguće usmeriti analizu prilikom planiranja programa prevencije, moguće je izdvojiti i neke opšte preporuke koje mogu unaprediti pružanje bezbednosti u gradu, a čiji bi prevencija kriminala svakako trebalo da bude sastavni deo. Kao ilustraciju, predstavimo sažeto preduslove za razvoj efektivnih strategija unapređenja urbane bezbednosti prema Programu bezbednih gradova (*Safer Cities Programme*) koji je razvio UN-Habitat. Prvo, mora postojati adekvatan institucionalni okvir i resursi za rešavanje bezbednosnih problema. Drugo, bezbednost urbanih zajednica ne sme biti isključiva odgovornost policije ili organizacija specijalizovanih za rešavanje konkretnih problema, već šire mreže aktera. Treće, potrebno je razviti mehanizme koji omogućavaju učešće što šireg kruga građana, kroz aktivnosti kao što su konsultacije, edukacije i inicijative na nivou susedstva. Četvrto, neophodno je podsticati mere transparentnosti, kao što su inicijative protiv korpucije, redovno izveštavanje o napretku inicijativa, ali sposobnost da se odgovor na bezbednosne probleme menja u skladu sa promenljivim okolnostima i potrebama (Whitzman, 2008: 127).

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Pregled nekih od postojećih programa prevencije kriminala u urbanom okruženju ukazuje na nekoliko važnih zaključaka. Prvo, očigledan je otklon od pristupa prema kome je prevencija kriminala isključivo zadatak organa formalne socijalne kontrole, policije i pravosuđa pre svega, te se u tom smislu potencira ideja o urbanom kriminalu kao fenomenu koji zahteva sveobuhvatan odgovor. Stoga ne iznenađuje da se u programima gradskih vlasti često ističe prevencija kriminala kao jedan od ciljeva ostvarenja bezbednosti zajednice. Drugo, umesto ad hoc, jednokratnih rešenja, potrebno je kreirati dugoročna rešenja, koja su zasnovana na naučnim saznanjima i koja kombinuju više različitih pristupa. Treće, partnerstvo različitih aktera na nivou grada jedna je od ključnih pretpostavki sprovođenja programa prevencije. Dalje, neophodno je dobro analizirati i uvažiti lokalni kontekst pre bilo kakvog planiranja preventivnih aktivnosti, umesto direktnog sprovođenja rešenja koje je dalo uspeha u drugačijem urbanom okruženju. Pravilno kreiranje programa prevencije, onih koji će biti dovoljno sveobuhvatni, ali istovremeno senzitivni na specifične potrebe zasebnih delova grada ili susedstva, od presudnog je značaja za unapređenje stanja urbane bezbednosti i smanjenje straha od kriminala. Na kraju, potrebno je ustanoviti mehanizme evaluacije programa i redovnog izveštavanja javnosti o sprovedenim aktivnostima.

Postojeća iskustva u implementaciji programa prevencije upućuju na to da su gradskim vlastima, zajednici, policiji, urbanistima i građanima dostupna brojna rešenja koja dokazano smanjuju prilike i mogućnosti da se kriminal dogodi.

Smanjenje stopa kriminaliteta i straha građana od kriminala unapređuju ukupan nivo urbane bezbednosti i kvalitet života u gradu. Iskustva u programima ovakvog tipa pokazala su da zajedničke aktivnosti svih zainteresovanih strana predstavljaju osnovu za buduća partnerstva za rešavanje bezbednosnih problema i povećanje kontrole susedstva od strane građana. Partnerski odnos, odnosno potreba da u planiranju i primeni preventivnih programa učestvuju osobe i institucije sa područja na kom će se intervencija implementirati, predstavljaju jedan od ključnih faktora uspešne prevencije.

Svaki vid prevencije, manje „košta“ zajednicu, doprinosi unapređenju kvaliteta života u gradu, doprinosi koheziji i otovrenosti urbanim sredinama, i u krajnjem podiže sveukupni nivo urbane bezbednosti. Bez obzira na dugu tradiciju izučavanja i impresivan akademski opus o ovom fenomenu, imajući u vidu prevalenciju, posledice i značaj koji ima u savremenim gradovima, urbani kriminal zaslužuje neprekidnu pažnju, kako u akademskim krugovima, tako i među donosiocima odluka. Politike i programi zasnovani na naučnim saznanjima omogućavaju sveobuhvatan odgovor na problem urbanog kriminala, identifikaciju izazova dosadašnjih pristupa, kao i unapređenje kapaciteta i sposobnosti formalnih i neformalnih provajdera urbane bezbednosti uključenih u proces prevencije kriminala u gradovima.

LITERATURA

- (1) Armitage, R. (2004) Secured by Design: An Investigation of its History, Development and Future Role in Crime Reduction. Ph.D. Thesis. Huddersfield: University of Huddersfield.
- (2) Beaulieu, M., Dube, M., Bergeron, C. & Cousineau, M. (2007). Are elderly men worried about crime? *Journal of Aging Studies* 21(4), pp. 336-346. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2007.05.001>
- (3) Brennan, E. M. (1999) Population, urbanization, environment, and security: a summary of the issues. Environmental Change and Security Project Report (Issue 5). Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center.
- (4) Chan, E. & Lee, G. K. (2008) Critical factors for improving social sustainability of urban renewal projects. *Social Indicators Research*, 85(2), pp. 243-256. <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9089-3>
- (5) City of Virginia Beach. (2000) Crime Prevention through Environmental Design: General Guidelines for Designing Safer Communities. City of Virginia Beach
- (6) Clarke, R. V. (1982) Crime Prevention through Environmental Management and Design. In: Gunn, J. C., Farrington, D. P., Abnormal Offenders, Delinquency and the Criminal Justice System. London and New York: Wiley
- (7) Congress of Local and Regional Authorities. (2008) European Urban Charter II – Manifesto for a New Urbanity. Strasbourg: Congress of Local and Regional Authorities
- (8) Cozens, P., Hillier, D. & Prescott, G. (2001). Crime and the design of residential property—exploring the theoretical background-Part 1. Property management, 19(2), pp. 136-164. <https://doi.org/10.1108/02637470110388235>
- (9) Cozens, P.M., Saville, G., Hiller, D. (2005) Crime Prevention through Environmental Design (CPTED): a Review and Moder Bibliography. *Property Manager*, 23(5), pp. 328-356.

- (10) CSIR Building and Constructions Technology (2001) *Crime Prevention through Environmental Design*. Pretoria: CSIR.
- (11) Danilović-Hrستیć, N. (2014) Urbana bezbednost i prevencija uličnog kriminala kao preduslovi za razvoj zdrave zajednice. *Acta his. med. Stom. pharm. med, vet.*, 33(1), str. 16-30.
- (12) Đurić, S. (2013) Strah od kriminala, rodne razlike u percepciji rizika. *Sociološki pregled*, 47(4), str. 537-554.
- (13) Đurić, S. i Paraušić, A. (2017). Urbano planiranje kao okvir za redukovanje straha od kriminala. U: S. Stanarević i A. Đukić (Ur.) *Urbana bezbednosti i urbani razvoj (Knjiga sažetaka)*. Prva naučna konferencija „Urbana bezbednost i urbani razvoj“, 21. jun 2017. Beograd. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, str. (122-128).
- (14) Edwards, A., Hughes, G., Lord, N. (2013) Urban security in Europe: Translating a concept in public criminology. *European Journal of Criminology*, 10(3), pp. 260–283 <https://doi.org/10.1177/1477370813483386>
- (15) Ferguson, K. M. & Mindel, C. H. (2007) Modeling fear of crime in Dallas neighborhoods: A test of social capital theory. *Crime & Delinquency*, 53(2), pp. 322-349 <https://doi.org/10.1177/0011128705285039>
- (16) Gabriel, U., & Greve, W. (2003) The psychology of fear of crime. Conceptual and methodological perspectives. *British Journal of Criminology*, 43(3), 600-614. <https://doi.org/10.1093/bjc/43.3.600>
- (17) Jacobs, J. (1961) *The death and life of great American cities*. New York: Random House
- (18) Jeffery, R. C. (1971) *Crime prevention through environmental design*. Beverly Hills, CA: Sage.
- (19) Kitchen, R. & Dodge, M. (2017) The (In)Security of Smart Cities: Vulnerabilities, Risks, Mitigation and Prevention. *Journal of Urban Technology*, pp. 1-19. <https://doi.org/10.1080/10630732.2017.1408002>
- (20) Lorenc, T., Clayton, S., Neary, D., Whitehead, M., Petticrew, M., Thomson, H., ... & Renton, A. (2012). Crime, fear of crime, environment, and mental health and wellbeing: mapping review of theories and causal pathways. *Health & place*, 18(4), 757-765. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2012.04.001>
- (21) McIlwaine, C., Moser, C. O. (2001) Violence and social capital in urban poor communities: perspectives from Colombia and Guatemala. *Journal of International Development*, 13(7), pp. 965-984 <https://doi.org/10.1002/jid.815>
- (22) Meško, G., & Lobnikar, B. (2005) The contribution of local safety councils to local responsibility in crime prevention and provision of safety. *Policing: An international journal of police strategies & management*, 28(2), pp. 353-373. <https://doi.org/10.1108/13639510510597951>
- (23) Meško, G., Tominc, B., Sotlar, A. (2013) Urban security management in the capitals of the former Yugoslav republics. *European journal of criminology*, 10(3), pp. 284-296 <https://doi.org/10.1177/1477370812473537>
- (24) Morenoff, J. D., Sampson, R. J., Raudenbush, S. W. (2001) Neighborhood inequality, collective efficacy, and the spatial dynamics of urban violence. *Criminology*, 39(3), pp. 517-558. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2001.tb00932.x>
- (25) Muggah, R. (2012) *Researching the urban dilemma: Urbanization, poverty and violence*. Ottawa: International Development Research Centre.
- (26) National Crime Prevention Council (2003) *Crime Prevention through Environmental Design Guidebook*. Washington, DC.: NCP.
- (27) Newman, O. (1972) *Defensible space: Crime prevention through urban planning*. New York: Macmillan

- (28) Paraušić, A. (2018). Smart city ICT Solutions for Enhancing Human Security. In: S. Stanarević, G.J. Mandić & Lj. Katić (Eds.) *The Proceedings of Human Security and New Technologies. 4th International Academic Conference on Human Security, 2-3 November 2018, Belgrade.* Belgrade: Faculty of Security Studies, Human Security Research Center (pp. 241-247).
- (29) Paraušić, A. (2019a) Bezbednost u gradovima van granica nacionalnog i lokalnog – Politike urbane bezbednosti evropskih organizacija. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 57(2), str. 99-111.
- (30) Paraušić, A. (2019b) Nasilnički kriminal kao bezbednosni problem u gradovima. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(3), str. 119-135
- (31) Pavičević, O. (2019) Zelene urbane površine i kriminalitet. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(1), str. 51-63.
- (32) Recasens, A., Cardoso, C., Castro, J., & Nobili, G. G. (2013) Urban security in southern Europe. *European Journal of Criminology*, 10(3), pp. 368-382.
<https://doi.org/10.1177/1477370812473535>
- (33) Review of CEN 14383: The death and life of great European standards and manuals – Development and implementation of the CEN 14383 standards. 2014. COST Action TU1203 preuzeto 23.04.2017 sa <http://costtu1203.eu/wp-content/uploads/2014/10/03.-Review-of-CEN-14383-The-death-and-life-of-great-European-standards-and-manuals.pdf>
- (34) Robinson, M. B. (2013). The theoretical development of “CPTED”: Twenty-five years of responses to C. Ray Jeffery. In: W. Laufer & F. Adler (Eds.) (2013). *The criminology of criminal law*, 8. New Brunswick: Transaction Publisher, (pp. 427-462).
- (35) Rountree, P. W. & Land, K. C. (1996) Perceived risk versus fear of crime: Empirical evidence of conceptually distinct reactions in survey data. *Social Forces*, 74(4), pp. 1353-1376. <https://doi.org/10.1093/sf/74.4.1353>
- (36) Sampson, R. J., & Raudenbush, S. W. (2004). Seeing disorder: Neighborhood stigma and the social construction of “broken windows”. *Social psychology quarterly*, 67(4), 319-342. <https://doi.org/10.1177/019027250406700401>
- (37) Shaw, C. R., & McKay, H. D. (1942). *Juvenile delinquency and urban areas*. Chicago: University of Chicago Press.
- (38) Swatt, M. L., Varano, S. P., Uchida, C. D. & Solomon, S. E. (2013) Fear of crime, incivilities, and collective efficacy in four Miami neighborhoods. *Journal of Criminal Justice*, 41(1), pp. 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2012.09.004>
- (39) Tulumello, S. (2017). The multiscalar nature of urban security and public safety. *Urban Affairs Review*, 1-36. <https://doi.org/10.1177/1078087417699532>
- (40) United Nations Centre for Human Settlements (UNCHS) (1996) *An Urbanizing World: Global Report on Human Settlements*. Oxford: Oxford University Press
- (41) Un-Habitat. (2007) *Enhancing urban safety and security: Global report on human settlements 2007*. London: Routledge.
- (42) UNODC (2016) *Governing Safer Cities: Strategies for a Globalised World*. Vienna: UNODC.
- (43) Vanderschueren, F. (1996) From violence to justice and security in cities. *Environment and Urbanization*, 8(1), pp. 93-112.
<https://doi.org/10.1177/095624789600800119>
- (44) Vial, E. A., Junges, J. R., Olinto, M. T., Machado, P. S., Pattussi, M. P. (2010) Urban violence and social capital in a southern Brazilian city: a quantitative and qualitative study. *Revista panamericana de salud publica= Pan American journal of public health*, 28(4), pp. 289-297 <https://doi.org/10.1590/s1020-49892010001000008>

- (45) Waller, I. (2006) Effective Measures for the Prevention of Crime Associated with Urbanization. In: 129th International senior seminar visiting experts' papers. Tokyo: UNAFEI, (pp. 75-88).
- (46) Welsh, B. C. & Farrington, D. P. (2008a) Effects of improved street lighting on crime. Campbell Systematic Reviews, 13, pp. 1-51.
<https://doi.org/10.4073/csr.2008.13>
- (47) Welsh, B. C. & Farrington, D. P. (2008b) Effects of closed circuit television surveillance on crime. Campbell Systematic Reviews, 17, pp. 2-73.
<https://doi.org/10.4073/csr.2008.17>
- (48) Whitzman, C. (2008) The handbook of community safety, gender and violence prevention: practical planning tools. London: Earthscan
- (49) Wilson, J. Q., & Kelling, G. L. (1982) Broken windows. Atlantic monthly, 249(3), pp. 29-38.
- (50) Worrall, J. L. (2006) The discriminant validity of perceptual incivility measures. Justice Quarterly 23(3), pp. 360-383.
<https://doi.org/10.1080/07418820600869137>
- (51) Параушић, А. и Липовац, М. (2019) Карактеристике претњи урбаног безбедности. Политичка ревија, 2/2019, стр. 255-277. DOI:
<https://doi.org/10.22182/pr.6022019.12>

CRIME PREVENTION AS AN APPROACH TO URBAN SECURITY ENHANCEMENT

Urban crime is one of the traditional themes in criminology, and the contemporary research on this phenomenon is connected with the concept of urban security. From this perspective, urban crime, could be seen as a security threat, and the crime prevention as one of the models, policies or security measures that security providers implement to achieve security in the city. This paper aims at addressing the main features of crime prevention in the cities, which is in the function of improving urban security. In the first part of the paper, some theoretical assumptions on which the modern study of urban crime prevention is based are reviewed. Then, certain models, strategies and policies for crime prevention in the cities based on the rich research practice in this area are presented. Finally, some recommendations are given for adequate planning of crime prevention programs that could contribute to the overall enhancement of urban security.

KEY WORDS: urban crime / crime prevention / urban security

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Pregledni naučni rad
Priljeno: 14. oktobra 2020. godine
Prihvaćeno: 27. oktobra 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi2020237
UDK:

PREKARIJAT I NEKA PITANJA DRUŠTVENE STRUKTURE I DRUŠTVENIH NEJEDNAKOSTI*

Aleksandra Marković*

Opravanost uvođenja još uvek relativno novog pojma prekarijata u naučni fond znanja je pitanje koje zahteva posebnu analizu i argumentaciju. No, bez obzira na to sa kojih stanovišta polazimo, pripadnici prekarijata (ili pojedinaca koji se nalaze u izrazito prekarnom položaju u savremenim društvima) ne levitiraju nezavisno jedni od drugih i od ostalih društvenih grupacija. Stoga je cilj ovog rada bio pre svega da pruži čitaocima kratki prikaz kompleksnosti ispitivanja društvene strukture i sistema, pre svega kroz pregled osnovnih teorijskih pravaca proučavanja društvene stratifikacije i nejednakosti, te da otvori pitanje da li i na koji način bi prekarijat mogao biti epistemološki ali i metodološki ispitivan u proučavanjima društvene stratifikacije. Ponuđen je prikaz, kao i kritika, jednog od, za sada, najuticajnijih empirijskih istraživanja društvene strukture, u kojem je prekarijat prepoznat kao jedna od društvenih grupa koji sačinjavaju strukturu britanskog društva (BBC's Great British Class Survey, 2011).

KLJUČNE REČI: Prekarijat / Društvena struktura / Društvena stratifikacija / Društvene nejednakosti

---

* Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije“ (broj 47011) finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* Istraživač saradnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. E-mail: aleksandra.markovic1@hotmail.com

UVOD¹

Kao „pojmovni otac“ prekarijata uzima se britanski ekonomista Guy Standing, koji u globalizaciji nalazi osnov za nastajanje prekarijata. Za razliku od uobičajenog stanovišta da sa globalizacijom dolazi do deregulacije, Standing tvrdi da je na delu proces *re-regulacije*² (Standing, 2011: 26). Globalizacija nije dovela do nestanka klasa³, već je doprinela fragmentaciji nacija i klasa. Danas su nam, veli Standing, možda potrebni novi termini da bismo opisali tu novu klasnu raznovrsnost. Iako pripadnici prekarijata nisu homogena grupa, povezuje ih to što je njihov rad instrument preživljavanja, oportunitizam (da uzmu sve što mogu) i nesigurnost i to u znatno većoj meri nego što je to bilo karakteristično za proletarijat. Za ovog autora, prekarijat je „klasa u nastajanju“, on još uvek nije postao klasa za sebe (Standing, 2011).⁴ Prekarijat se sastoji od individua kojima nedostaje sedam oblika radne sigurnosti (*labour-related security*) za koje su se sindikati i radničke partije izborile nakon Drugog svetskog rata: sigurnost tržišta rada (*labour market security*), sigurnost zaposlenja (*employment security*), sigurnost posla (*job security*), sigurnost na poslu (*work security*), unapređenje veština (*skill reproduction security*), sigurnost prihoda (*income security*), sigurnost predstavljanja (*representation security*) (*Ibid.*: 10-11, v. Marković, 2018). U Standingovom određenju prekarijata, tri dimenzije određuju prekarijat: položaju na tržištu rada, karakteristični odnose (re)distribucije i odnos prema/od strane države. Prekarijat čine tri velike grupacije: jednu sačinjavaju nekadašnji pripadnici radničke klase, koji su „skliznuli“ u prekarijat, drugu mladi nezaposleni i „prekvalifikovani“, a treću tzv. nepripadajući građani⁵ (Standing, 2011, Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018).⁶ Pokušavajući još jednom da odbrani tezu da prekarijat ima klasne karakteristike, za Standinga prekarijat se „sastoji od ljudi koji imaju minimalni odnos poverenja

---

¹ Tekst koji se nalazi pred čitaocima predstavlja pripremni deo analize rezultata koja će da usledi u okviru autorkinog pisanja doktorske disertacije.

² „Neoliberalni projekat zasnovan na kompeticiji i individualizmu, liberalizaciji svetske trgovine i masovnoj privatizaciji, te fleksibilizaciji tržišta radne snage, uz redukovanje i komercijalizaciju programa države blagostanja. Regresivna redistribucija u korist bogatih, i komodifikacija, tj. pretakanje u robni status svake aktivnosti, deo su projekta koji traži institucije koje favorizuju stvaranje prekarnih poslova i redukciju uloge države da bi se povećao nesmetani obrt kapitala“ (Ružica, 2015: 31)

³ André Gorz je predviđao odumiranje radničke klase (Gorz, 1982).

⁴ Cilj i obim rada ograničavaju mogućnost prikazivanja polemike i naučne debate da li je moguće govoriti o novom fenomenu ili je pak reč samo o savremenoj prekarnosti, koja se oduvek vezivala za kapitalizam, samo sada dobija nove oblike, no ti oblici suštinski ne menjaju osnovu društvene stratifikacije (v. Betti, 2016; Breman, 2013; Frase, 2013; Kalleberg, 2009; Wright, 2016).

⁵ Pripadnici poslednje grupe imaju znatno ograničeniji opseg prava od građana, svi oni koji ne uživaju neka od osnovnih građanskih prava: jednakost pred zakonom, pravo na zadovoljenje kulturnih, socijalnih (socijalna zaštita, penzije, zdravstvena nega), ekonomskih (pravo da naplate svoj rad), političkih (pravo glasa i učešće u političkom životu zajednice) potreba. Nepripadajući građani su „preklinjući“, mole za usluge i bilo kakve pogodnosti, a posebnu grupu nepripadajućih čine migranti. U ovoj kategoriji bi se našli, pored migranata, Romi, etničke manjine, osobe sa invaliditetom, bivši osuđenici.

⁶ „Guy Standing u svojoj knjizi teorijski razlikuje sledeće klase u savremenom britanskom društvu: vladajuća elita, salarijat, *proficians* (hibridna grupa koja spaja profesionalce i tehničare), manualni radnici starog proletarijata, prekarijat i lumpenproletarijat“ (Standing, prema Marković, Jovanović-Ajzenhamer: 539).

prema kapitalu ili državi, čime se razlikuje od salarijata. Nema nijednog od društveno-ugovornih odnosa proletarijata s kojima je radna sigurnost bila pružena u zamenu za podređenost i kontingentnu lojalnost, što je bio nepisani ugovor u podlozi socijalne države. Bez pogodbe poverenja ili sigurnosti u razmenu za podređenost, prekarijat je distinktivan u klasnim terminima. Takođe ima osobitu statusnu poziciju po tome što se ne može uredno preslikati ni u zanimanja s visokim, ni u ona sa srednjim statusom. Može se reći da prekarijat ima ‚okrnjen status’. (...) njegova struktura ‚društvenog dohotka’ se ne može uredno preslikati ni u stare predstave o klasi, niti zanimanja“ (Standing prema Starčević, 2014: 49).⁷

No, da bi se o prekarijatu moglo govoriti u okvirima posebne društvene grupacije u konkretnom društvu, neophodno je najpre nešto reći i o samoj prirodi društvene strukture i sistema. Pripadnici prekarijata ne levitiraju nezavisno jedni od drugih i od ostalih društvenih grupacija, a da bismo mogli da pokušamo da proniknemo u osnovne karakteristike ove društvene grupacije, potrebno je pre svega reći nešto o samoj društvenoj strukturi i sistemu, te dosadašnjim naporima da se protumače (teorijski i empirijski) odnosi pojedinačnih elemenata koji čine jedan društveni sistem.

1. OSNOVNA POLAZIŠTA O DRUŠTVENOJ STRUKTURI I DRUŠTVENIM NEJEDNAKOSTIMA

Još od najranijih spisa o prirodi ljudskih društava prepoznato je da je u središtu društvene organizacije socijalna stratifikacija. Moglo bi se pristupiti hronološkom i istorijskom sagledavanju razlikovanja društvene strukture kod različitih mislilaca, no dovoljno je primetiti da gotovo da nema autora koji je promišljao društvo a da nije primetio podele u istom. Sam „pojam strukture pretpostavlja postojanje neke nehomogene i izdiferencirane celine, čija diferencijacija ima relativno stabilan oblik, tako da se u odnosima između delova i obeležja celine mogu utvrditi razne pravilnosti“ (Milić, 1996: 23).

Posmatrajući koren reči stratifikacija (od latinske reči *strātum*, *strata* (pl.) koja znači sloj, naslaga) razumljivo je da je reč o svojevrsnom rangiranju pojedinaca ili društvenih grupa u društvu. Nejednakosti u društvima se uzimaju bezmalo kao nešto univerzalno, ali pojam društvene stratifikacije ne podrazumeva samo nejednakosti, već pretpostavlja i „sistem sa prilično predvidljivim pravilima koja stoje iza rangiranja pojedinaca i grupa, a koje teorije društvene stratifikacije nastoje da otkriju i razumeju“ (Kerbo, 2007: 308). Da bi se obezbedilo relativno stabilno funkcionisanje takvog sistema, neophodna je i legitimacija istog, što je oličeno u

---

⁷ Dok pokušava da govori o klasnoj strukturi, Standing govori o poverenju (v. Standing, 2011: 8), koje je povezano sa legitimacijom, što su zapravo pojmovi sociologije politike i odnose se na politički podsistem, a ne na društvenu stratifikaciju. Drugim rečima, postavlja se pitanje da li je klasa za ovog autora pre politička nego ekonomska kategorija?

sistemu verovanja koji opravdavaju postojanje društvenih nejednakosti.⁸ Osnovne komponente stratifikacijskog sistema čine: 1) određivanje kriterija šta je to što u jednom društvu važi za vrednost ili dobro koje je nejednako raspoređeno⁹, 2) pravila alokacije ovih resursa i 3) mehanizmi mobilnosti koji povezuju pojedince sa pozicijama na društvenoj lestvici koje generišu određeni nivo tih vrednih resursa. Ovome bi se moglo dodati i težnja svake društvene grupe koja pripada određenom stratumu da razvije vlastitu subkulturu.

Američki sociolog David Grusky sažeo je vredna dobra koja se u literaturi javljaju, a koja čine osnovu društvene stratifikacije. Tako razlikuje sledeće resurse: ekonomske, političke, kulturne, socijalne, prestiž (*honorific*), građanske (*civil*) i ljudske (*human*). U ekonomske resurse spadaju bogatstvo (*wealth*), prihodi (*income*) i vlasništvo (*ownership*) a predstavnici onih koji veruju da na ovim resursima počiva stratifikacija su Karl Marx i Erik O. Wright; u političke spadaju politička moć, autoritet na radnom mestu i autoritet u domaćinstvu sa predstavnicima poput Webera i Dahrendorfa; kulturni podrazumevaju znanje, digitalnu pismenost (*digital culture*) i „dobre“ manire, a tipični predstavnici su Pierre Bourdieu i Paul DiMaggio. Socijalni resursi su ono što Bourdieu naziva socijalnim kapitalom, a odnose se na pristup društvenim grupama koje su više na hijerarhijskoj lestvici stratifikacije (*social clubs*), ali i generalno neformalne mreže i kontakti, kao i sindikalno članstvo – predstavnici su W. Loyd Warner i James Coleman. Prestiž počiva na „dobroj reputaciji“, slavi, poštovanju, a može počivati na zanimanju, religijskoj pripadnosti ili nekoj zasluzi, a kao predstavnici navode se Edward Shils i Donald Treiman. Građanski resursi odnose se na pravo na privatno vlasništvo, pravo glasa, slobodu udruživanja i govora (Thomas Humphrey Marshall), dok ljudski resursi podrazumevaju veštine, stručnost, formalno obrazovanje, iskustvo (predstavnik je Gary Becker) (Grusky, 2001: 14444; Grusky, Ku, 2008: 5-6).¹⁰

Funkcionalistički pristup socijalnoj stratifikaciji, u skladu sa samom teorijom, pretpostavlja da stratifikacijski sistem doprinosi održavanju reda, stabilnosti i funkcionisanju samog društva. Talcott Parsons veruje da je stratifikacija usko povezana sa vrednosnim konsenzusom u društvu, odnosno da je zajednički sistem vrednosti taj koji određuje gde će koji pojedinac biti pozicioniran u društvenoj hijerarhiji i da upravo ovaj zajednički sistem vrednosti legitimiše nejednaku raspodelu nagrada – on je neizbežan, ali i funkcionalan, jer obezbeđuje integraciju pojedinaca i društvenih grupa u društvo (Haralambos, Holborn, 2002: 48-49). Pored pojma društvene strukture, za funkcionalistički pristup od velikog su značaja i

---

⁸ Naravno, društveni sistemi se ne integrišu isključivo preko sistema vrednosti, integracija se vrši i u političkoj, ekonomskoj, sociokulturnoj (pre svega kroz procese socijalizacije), zakonskoj sferi.

⁹ Na ovom mestu moglo bi se postaviti pitanje da li to znači da je stratifikacija predstava, a ne nešto što realno postoji? Tu bi valjalo istaći da je, kako primećuje Rudi Supek, stratifikacija „pozitivna činjenica“, ona je data objektivno, nju uočava svaki društveni teoretičar bez obzira na svoju teorijsku tačku od koje polazi. Sa druge strane, za Supeka, kako u metodološkom tako i u epistemološkom pogledu, nalaze se društvene klase, koje su i objektivne, ali i subjektivne, „djelomično „pozitivna činjenica“ a djelomično „dijalektička činjenica““ (više u Supek, 1977b: 93).

¹⁰ U radu sa Manwai C. Ku dodati su i psihološki resursi, koji predstavljaju smrtnost (neki ljudi žive duže neki kraće), fizičke i mentalne smetnje (Grusky, Ku, 2008: 6).

pojmovi podele rada i društvene uloge. Društvena podela rada podrazumeva sve oblike društveno neophodne ljudske aktivnosti, razučena je kako horizontalno tako i vertikalno¹¹ (Milić, 1996: 24-28).

Najpoznatije funkcionalističko objašnjenje društvene slojevitosti jeste ono koje su Kingsley Davis i Wilbert E. Moore ponudili još 1945. godine u članku „Neki principi stratifikacije“. Osnovna ideja od koje ovi autori polaze jeste funkcionalistička nužnost stratifikacije – društvena stratifikacija ne samo da postoji u svim poznatim društvima, već je ona i neophodna ukoliko društveni sistem želi opstati i funkcionisati. Osnovna funkcija stratifikacije jeste da poveže najsposobnije pojedince sa funkcionalno najznačajnijim položajima, što se postiže podsticanjem motivacije pojedinaca da se bore za najbolje položaje koji sa sobom nose i nagrade (prestiz, visoki prihodi, slobodno vreme i sl.). Društvena nejednakost se održava motivišući članove društva koji su talentovani da prođu nužno školovanje kako bi stekli veštine koje su potrebne za obavljanje važnih zadataka, ali ih takođe motiviše i kasnije u profesionalnom životu da ispune svoje obveze i obavljaju ih savesno (Davis, Moore, 1945).

Društvena slojevitost zasnovana je na individualnom i na slojnom položaju pojedinaca ili društvenih grupa. Društveni položaj je najtešnje povezan sa društvenom ulogom, no društveni sloj, kao realan društveni oblik a ne apstraktno-analitička konstrukcija, ima tri osnovna obeležja: čine ga lica koja dele slične društvene položaje, on je okvir u kojem se dominantno odigravaju društveni odnosi pripadnika jednog sloja, odnosno pripadnici istog sloja dele sličan način života i sličnost u nizu kulturnih karakteristika. Izuzetno je važno primetiti da društveni slojevi u jednom društvu ne moraju biti raspoređeni u jedinstvenom vertikalnom nizu. Naprotiv, „društveni slojevi su vertikalno raspoređeni u društvenoj strukturi prema različitom stepenu posedovanja onih društvenih vrednosti koje su od odlučujućeg značaja za formiranje društvene slojevitosti“ (Milić, 1996: 41). Premda je prethodno izneto da društveni slojevi nisu u potpunosti homogeni, to ne znači da oni nisu relativno homogeni. Različiti tipovi međuslojnih odnosa najvidljiviji su ukoliko se sagledava borba oko slojnih interesa, dok se moralna integracija slojeva zasniva na njihovoj specifičnoj kulturi¹² (*Ibid*: 30-50).

Niz nedostataka funkcionalističke teorije može se sažeti u kritiku: funkcionalne važnosti društvenih položaja, zanemarivanje uticaja moći na nejednaku raspodelu nagrada, dekonstrukciju pojma „talenta“ pojedinca, nejednakost mogućnosti,

---

¹¹ Horizontalna razučenost ogleda se u pojmu društvene uloge, kojim se objašnjava povezivanje društvene aktivnosti pojedinca sa opštom podelom rada. Pojedinaac može (i po pravilu ima) više (simultanih) društvenih uloga tokom svog života, a sukobi između uloga, koji nastaju kao posledica obaveza i normi različitih uloga, nisu neuobičajeni. Pojam društvene uloge povezan je i sa vertikalnom razučenošću pojma podele rada. Naime, osnovne društvene uloge pojedinca su te koje određuju i njegov položaj u društvenoj strukturi (Milić, 1996).

¹² Od posebne važnosti u izučavanju moralne integracije društvenog sloja javljaju se pitanja socijalizacije (posebno tzv. „anticipativne socijalizacije“), kao i političke integracije. No, čini se da Milić na ovom mestu funkcionalistički zapostavlja partikularne interese, u smislu potencijalnog pravca akcije.

problem motivacije (v. Haralambos, Holborn, 2002: 50-52). Naime, funkcionalni značaj uloge moguće je posmatrati kao značaj uloge za razvoj celog društva ili kao značaj za očuvanje konkretne društvene organizacije. Vladajući slojevi najčešće gledaju na određenu društvenu ulogu kao značajnu za održanje postojeće društvene strukture, te koriste svoju prevlast za precenjivanje vlastitih uloga i dodeljivanje nagrada koje taj položaj nosi, a sve sa ciljem kumulativnog jačanja sopstvenih društvenih pozicija. Drugim rečima, nijedan sistem raspodele društveno vrednih dobara i nagrada ne bi smeo da se *a priori* smatra adekvatnim izrazom društvenog značaja pojedinih uloga. Takođe, pogrešno bi bilo zaključiti da se materijalne nagrade raspodeljuju u skladu sa stvarnim sposobnostima nosilaca određenih društvenih uloga, jer neretko prilikom selekcije za određenu društvenu ulogu prioritet biva konformistički stav prema postojećem tipu društvene organizacije (Milić, 1996: 28-29).

Za razliku od funkcionalističkih teorija, koje ističu značaj i ulogu konsenzusa u društvu, konfliktne teorije polaze od toga da u društvu postoje nepomirljive razlike u interesima različitih društvenih grupacija, koje rađaju sukobe u društvu. Kada je reč o društvenoj stratifikaciji iz konfliktne perspektive, Hermann Strasser razlikuje tzv. konzervativni tip konflikte teorije (čiji su predstavnici, na primer, Max Weber i Ralf Dahrendorf) od tzv. progresivne konfliktne teorije (čiji su predstavnici, na primer, Karl Marx, Erik O. Wright ili Nicos Poulantzas). Dok je funkcionalistička teorija društvene stratifikacije predstavljala strategiju za rešavanje problema motivacije (koji leži u potrebi industrijskog društva da osigura adekvatnu kvalifikaciju i učinak), konzervativna konfliktna teorija predstavlja strategiju za rešavanje problema društvene kontrole, kao posledice imperativa društva birokratske organizacije, odnosno progresivna teorija sukoba predstavlja strategiju za eliminaciju asimetričnih odnosa razmene, koji proizlaze iz kapitalističkog imperativa proizvodnje, tržišnog takmičenja i maksimizacije profita, što vodi ka alijenaciji i eksploataciji. U okviru opšte teorije društvene strukture navedene funkcionalistička teorija i konzervativna/progresivna teorija sukoba se razlikuju u pogledu normativne perspektive i usmeravanja istraživačkog interesovanja (funkcionalistička i konzervativna konfliktna teorija počivaju na konzervativnoj socijalno-tehnološkoj, dok progresivno konfliktna teorija počiva na progresivnoj, socijalno-emancipatorskoj perspektivi), vokabularu društvenog objašnjenja stratifikacije (prva počiva na redu, druge dve na sukobu), problematizovanom aspektu društvenog poretka (kod funkcionalističke perspektive to je društvena organizacija i njena sinhronijsko-homeostatska dimenzija, kod konzervativno konfliktne je to društveni razvoj i dijahronijska i dimenzija geneze, dok je kod progresivne konfliktne teorije to društvena razmena i autonomna dimenzija).¹³ U pogledu kolektivnih, društvenih problema, grupisanja i nejednakosti predstavljene perspektive razlikuju se u pogledu: rešavanja društvenih problema (socijalizacija je rešenje prve, društvena

---

¹³ Strasser ovde izostavlja to da je još Merton u svojoj „paradigmi za funkcionalnu analizu u u sociologiji“ (v. Merton, 1998) uvođenjem pojma disfunkcije otvorio put ka konfliktizaciji i uvođenju dinamike u klasičan (Parsonsov) funkcionalizam, te činjenicu da neofunkcionalizam još od Jeffrey C. Alexandera ima diferenciran stav prema konfliktima (v. Alexander, 1985).

kontrola druge, a nužnost prirodnog toka (*mastery of nature*) treće perspektive), grupa i institucija koje rešavaju probleme (porodica/škola/crkva/vršnjačke grupe/sredstva masovnog opštenja vs. političke partije/država/lideri vs. profesionalne i ekonomske skupine), slojeva koji reprezentuju društvene jednakosti (statusne grupe; elite i ne-elite; klase). Spram normativnih i konceptualnih kategorija ove grupe teorija razlikuju se po centralnom konceptualnom pojmu (profesionalna struktura odnosno struktura prema zanimanjima; struktura vlasti i autoriteta; klasna struktura) ali i po idealu društvene pravde (kod funkcionalizma i konzervativne konfliktne teorije to je meritokratski ideal jednakosti šansi, dok je kod progresivnih konfliktnih teorija to egalitarni ideal distributivne pravde). Dok funkcionalistička perspektiva počiva na nominalističkom viđenju slojne strukture društva, obe konflikte teorije počivaju na realizmu klasne strukture; dok identitet počiva na sličnosti u funkcionalizmu, dotle u konfliktnim teorijama on počiva na sukobu; dok je osnovna ljudska potreba za funkcionaliste saradnja i zajednički identitet (princip homogenosti), njihovi oponenti smatraju da je to princip heterogenosti (samoočuvanje i samoaktuelizacija). Najzad, ljudska aktivnost i društvena akcija se ispoljavaju u svom materijalnom obliku putem interakcije za funkcionaliste, odnosno kroz rad i tržište rada za konflikte teorije; povezujući element je za prve status, a za druge moć; funkcionalisti su orijentisani na društvenu reprodukciju a njihovi oponenti na društvenu produkciju tj. društvenu proizvodnju (Strasser, 1980: 105-109). Kao (istorijski i konceptualno) najpoznatiji oblici društvene slojevitosti javljaju se kasta, stalež i klasa (Milić, 1996: 50-51). Klasični funkcionalisti neće se baviti istorijskim oblicima slojevitosti, nego će upotrebiti pojam sloj.

U ovom pojmovnom razlikovanju valja se vratiti na Webera. U skladu sa analitičkom trijadom razlikujemo klase, staleže i partije, međutim, one su samo na idealnotipskom nivou međusobno odvojene; u empirijskoj realnosti te grupacije ponekad zajedno delaju, no ipak je u najvećem broju slučajeva njihovo društveno delanje poprilično difuzno (Đurić, 1964: 143; Saunders, 1990: 20). Weber klasni položaj vezuje za položaj na tržištu rada, a statusni položaj za društveni ugled koji je određen načinom života pojedinca (pri čemu iz socijalnog isključuje tržište, odnosno ekonomiju uopšte). Bogatstvo i stručnost, koji jesu pokazatelji klasnog položaja, nisu pokazatelji i statusnog položaja određenog u ovom smislu. Pokazatelj statusnog položaja je društveni ugled. Pri tom postoji tešnija veza između stručnosti (najčešće operacionalizovane preko formalnog obrazovanja) i ugleda, nego što je slučaj sa bogatstvom. Međutim, kada govorimo o savremenom društvu („vremenu prekarijata“), moglo bi se govoriti i čak o pojačanoj vezi između bogatstva i ugleda. Naime, u vremenima kada postoji sve više tehničkih, rutinskih poslova i kada neretko pojedinci rade na poslovima koji su ispod njihovog nivoa kvalifikacija (poslove za koje su „prekvalifikovani“), ugled se pre može vezati za bogatstvo nego za stručnost.

Iz navedenog već se vidi da su za Webera staleške grupe sinonim za statusne grupe. Za razliku od marksističkog stajališta koje klasama daje delatni potencijal, Weberove

klase¹⁴ se od staleža razlikuju i po nedostatku samosvesti i delatnog potencijala, dok Marks upravo ovako određuje društveni sloj, za razliku od klase.¹⁵ „Najvažniji raskid koji je Weber napravio sa Marxom tiče se istorijske determinacije razvoja klasne svesti. Weber poprilično decidirano ističe da kolektivno klasno delanje uopšte ne mora da bude karakteristika društvene realnosti, naprotiv, ona to najčešće i nije. (...) Za razliku od Marxovog viđenja, za Webera osnovna protivurečnost modernog kapitalizma nije između rada i kapitala¹⁶, nego između produktivnih i neproductivnih načina sticanja“ (Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018: 536).¹⁷ Najzad, treća strukturalna grupacija u stratifikacijskoj shemi jesu stranke, koje određuju institucionalni položaj pojedinca. Osnov grupisanja u ovom slučaju je interes, a moć koja se vezuje za ovu grupu jeste politička moć (za klase bi to bila ekonomska, a za staleže socijalna moć). Stanje privrede u jednom društvu je to koje određuje koja će od ove tri strukturalne grupacije odnosno podele preovladavati (Antonić, 2009; Wright, 2015).¹⁸

Mihailo Popović govori o tri pristupa razlikovanja klasa i slojeva: prvi bi podrazumevao da su slojevi samo deo klase, te da u okviru jedne klase možemo razlikovati više slojeva¹⁹, bilo kao realnu socijalnu grupu bilo kao samo socijalno-statističku konstrukciju; drugi pristup suprotstavlja klasu i sloj, gde prvu vidi kao analitičku i kategoriju ekonomske moći a drugu kao deskriptivnu i kategoriju društvenog ugleda, društveni položaj prvih počiva na svojini sredstava za proizvodnju a društveni položaj drugih na mestu u društvenoj podeli rada odnosno na profesionalnoj ulozi; dok se treći pristup oslanja na slojevitost kao takvu, te u okviru nje, klase vidi samo kao jedan od različitih oblika društvene slojevitosti (v. Popović, 1994: 79-96). Prema Popoviću, „proizilazi prilično jasno da su slojevi društvene grupacije koje se formiraju po nekom hijerarhijskom redosledu, da se razvrstavaju po vertikalnoj dimenziji „društvenog prostora“, dok su klase grupacije koje se nalaze jedna nasuprot drugoj, koje pripadaju više horizontalnoj dimenziji

---

¹⁴ „Interesantno je da je Weberova teorija o klasama i staležima tavorila na marginama svetske sociologije sve do pedesetih godina prošlog veka (...) kada je napokon objavljen skup Weberovih tekstova koji se tiču društvene stratifikacije počela je inflacija naučnih studija koje možemo nazvati neoveberijanskim pristupom analizi klasa” (Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018: 535).

¹⁵ „Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim uslovima egzistencije koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvajaju od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih ne prijateljski suprotstavljaju, utoliko oni čine klasu. Ukoliko među parcelnim seljacima postoji samo lokalna povezanost, ukoliko istovetnost njihovih interesa ne stvara zajednicu, ne stvara nacionalnu vezu i političku organizaciju među njima, utoliko oni ne čine klasu“ (Marks, 2011:106).

¹⁶ „Ali naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se time što je uprostila klasne suprotnosti. Celo se društvo sve više i više cepa na dva velika neprijateljska tabora, na dve velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge – buržoaziju i proletarijat” (Marks, Engels, 1945: 32)

¹⁷ „Svaka klasa može da bude nosilac nekog od bezbrojnih mogućih oblika ‘klasnog delanja’, ali ona to ne mora biti; u svakom slučaju ona sama nije zajednica” (Weber, 1976: 34).

¹⁸ Više o genezi nastanka koncepta prekarijata kroz prizmu Maxa Webera u Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018.

¹⁹ Tako Mladen Lazić, govoreći o klasnoj analizi (najpre jugoslovenskog, kasnije srpskog društva) kaže da „u istorijski datom društvenom sistemu egzistira više klasa, a one same podeljene su na veći broj podgrupa (slojeva)“ (Lazić prema Cvejić, 2006: 8).

ovog prostora²⁰. Slojevi su kontinuirane grupe koje raspolažu sa više ili manje nekom osobinom, koja je uzeta kao osnova hijerarhijskog razvrstavanja (više ili manje prihoda, više ili niže obrazovanje, veći ili manji ugled). Klase su, naprotiv, diskretne društvene grupe, koje se međusobno razlikuju po tome da li imaju nešto uopšte ili nemaju, bar kada su u pitanju osnovne klase (ima sredstava za proizvodnju, nema ova sredstva)“ (Popović, 1994: 88).

Priroda društvene strukture, hijerarhijski poredak, odnosi između društvenih grupacija, socijalna distanca i percepcija vlastitog položaja, kao i osnovni kriterijumi na osnovu kojih društveni teoretičari pokušavaju da izvedu svoje teorije društvene strukture i sistema, podelilo je sociologe u sagledavanju društvene realnosti. Do sada je akcenat bio na funkcionalističkim pristupima, uz komentare i kritike upućene iz konfliktne perspektive. O Marxu kao glavnom predstavniku konfliktnih teorija suvislo je za potrebe ovog rada iznositi detaljno njegovu čitavu teorijsku koncepciju, a čitaoci su svakako upoznati sa osnovnim pojmovima marksizma. No Marx kao osnovni kriterijum za određivanje klasa uzima odnose u proizvodnji, način sticanja dohotka i način raspodele dohotka. U osnovi klasne podele svakako stoji zakon podele rada, jer klase i nastaju i razvijaju se zajedno sa razvojem materijalnih proizvodnih snaga i radne produktivnosti. „Između klasa i načina proizvodnje postoji dijalektička interakcija. Klase su nosilac načina proizvodnje i obratno, u osnovi formiranja klasa djeluje zakonitost načina proizvodnje“ (Supek, 1977a: 100). Način sticanja dohotka za Marxa nije dovoljan za objašnjenje koji to elementi sačinjavaju osnovne klase u društvu, stoga se on okreće i načinu raspodele dohotka. Na ovaj način prevazilazi funkcionalistički, kvantitativni kriterijum u teoriji socijalne stratifikacije, gde je visina dohotka merilo za položaj pojedinca na društvenoj lestvici. Naime, najamnina, profit i renta su ti koji su kvalitativni kriterijum za određivanje *mesta klase* (podvukla A.M.) u načinu raspodele dohodaka. (*Ibid*: 101). Prema Supeku, Leninova (Vladimir Ilyich Lenin) definicija klasa²¹ korisna je dopuna Marxovog određenja jer „se može korisno upotrebiti za izučavanje *svih promjena* koje su nastale na nivou ekonomskih ili proizvodnih odnosa u toku razvitka samog kapitalizma“ (Supek, 1977b: 96), a posebno u pogledu dominacije i subordinacije tj. hijerarhije moći, tendenciji razvitka „privatnih u kolektivna“ vlasništva i javljanje akcionarskih društava, korporacija i sl., „menadžerskoj revoluciji“ i neutralizaciji

---

²⁰ Sam Popović ipak (u donekle pesimističnom tonu) priznaje da navedene horizontalna i vertikalna dimenzija posmatranja nisu isključive za klasu odnosno sloj. „Mada ima, dakle, razloga da se društveni slojevi shvate pre svega kao vertikalne, hijerarhijske grupacije, a klase kao horizontalne, suprotstavljene grupe, ostaje činjenica da i klase imaju svoju vertikalnu dimenziju. I to ne samo iz razloga što se i klase nalaze jedna „iznad“ druge usled nejednake raspodele društvene moći, nego i zato što i slojevi mogu da dođu u međusobni konflikt, ako se „sudare“ njihovi različiti interesi. Sve to pokazuje da naša sociološka imaginacija (...) ne može do kraja da predstavi i razjasni bitne sociološke razlike između društvenih klasa i društvenih slojeva, ako uopšte takve razlike između njih postoje“ (Popović, 1994: 89-90).

²¹ „Klase se zovu velike grupe ljudi koje se razlikuju po svome mestu u istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (većinom utvrđenom i izraženom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu stjecanja i po veličini onog dela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući tome što imaju različita mesta u određenom sistemu društvene privrede“ (Lenin, prema Supek, 1977b: 97-98).

klasnog pitanja zamenom teza o tehnokratiji, te u pogledu „viška rada i njegove distribucije“²² (*Ibid.*: 96-97).

Obim ovog rada ne dozvoljava prikaz konkretnih empirijskih istraživanja društvene strukture kako u domaćoj tako i u stranoj sociologiji tokom decenija unazad (v. Cvejić, 2006; Evans, 1992; Evans, Mills, 1998; Evans, Mills, 2000; Goldthorpe, Hope, 1972; Goldthorpe, 1980; Haralambos, Holborn, 2002; Lazić, 1987; Lazić, 2011; Lazić, Cvejić, 2019; Marshall et al, 1988; Milić, 1996; Popović, 1994; Rose, O'Reilly, 1997; Savage et al, 2013; Supek, 1961; Warner et al, 1949; Wright, 1988; Wright, 2005; Wright, 2015 itd.). Istraživanje i interesovanje za društvenu slojevitost u američkoj sociologiji došlo je znatno kasnije nego u evropskoj.²³ Stoga u nastavku ovog rada sledi prikaz i kritika jednog od, za sada, najuticajnijih empirijskih istraživanja društvene strukture u kojem je prekarijat prepoznat kao jedna od društvenih grupa koji sačinjavaju strukturu britanskog društva.

2. PREKARIJAT KAO KLASA (U NASTAJANJU?) – EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE U VELIKOJ BRITANIJ

Veliko empirijsko istraživanje društvenih klasa u Velikoj Britaniji (*BBC's Great British Class Survey*) iz 2011. godine jasan je pokazatelj da je Standingov pojam imao odjeka u sociološkim istraživanjima društvene stratifikacije, koje je uz saradnike izneo britanski sociolog Mike Savage (Savage et al, 2013).²⁴ Savage je sa svojim saradnicima zapravo pokušao da proširi Goldthorpeovu klasnu shemu (*Goldthorpe class schema*) Bourdieuovim konceptima kapitala²⁵, ističući da klasna shema zasnovana na zanimanju ne beleži dobro sve društvene i kulturne procese u nastajanju klasa. Posebno se oslanjajući na Bourdieuov pojam ekonomskog, socijalnog (koji se meri mrežom i prirodom društvenih kontakata) i kulturnog kapitala, kojim dopunjuju svoju operacionalizaciju i teorijsku postavku istraživanja klasne strukture britanskog društva, autori uvode dve podvrste kulturnog kapitala. Razlikovali su “prefinjeni” (*highbrow*) kulturni kapital, koji je instrumentalizovan kroz pitanja o konzumiranju klasične muzikom, posete muzeja, umetničkih galerija, džezza, pozorišta i francuskih restorana. Maksimalna ocena koju bi ispitanik mogao dobiti (ako se „često“ bavi svim ovim aktivnostima) je 30. Druga ocena odnosi se na

---

²² Supek ovde misli pre svega na „problem birokratije u socijalizmu koja raspolaže tužim viškom rada“ (Supek, 1977b: 97).

²³ Zapravo, istraživanja društvene stratifikacije u Americi bila su podstaknuta tek Velikom depresijom 1929. godine.

²⁴ Nije retko da društveni teoretičari menjaju svoja stanovišta tokom decenija rada i istraživanja. Kako Savage sam priznaje, njegov rad i intelektualna trajektorija kretali su se od interesovanja za radničku klasu, preko posebnog zanimanja za srednju klasu, pa do fokusa na celokupnu društvenu strukturu u poslednjim radovima (Savage, 2016). Rani radovi ovog autora i saradnika bili su u korenu marksistički što je vidljivo u posmatranju klase kao grupa ukorenjenih u posebnim tipovima odnosa eksploatacije. Ipak, udaljavanje od čisto marksističke pozicije je jasno vidljivo. Poseban značaj u oblikovanju klasa pridaje se životnim stilovima, a klasama (za razliku od Weber-a) Savage i saradnici ipak daju mogućnost kolektivnog delanja, posebno u kontekstu promena koje će uticati na razvoj društva.

²⁵ Koji razlikuje ekonomski, kulturni, socijalni i simbolički kapital (v. Nemanjić, Spasić, 2006)

„novi“ kulturni kapital u nastajanju (*emerging cultural capital*), koji se zasniva na opsegu angažovanja i konzumacije moderne tehnologije, video igre, društvenoj mreže i sajtove, bavljenje sportom, gledanje sporta, druženje sa prijateljima, odlazak u teretanu, odlazak na popularne koncerte i preferencije za rep i rok muziku. Maksimalna ocena koju bi ispitanik mogao dobiti (ako se „često“ bavi svim ovim aktivnostima) je 32 (Savage et al, 2013: 227).

Ovakvim pristupom, došli su do sedam klasnih kategorija: elita, tehnička srednja klasa, novi dobrostojeći radnici, tradicionalna radnička klasa, klasa uslužnih radnika u nastajanju i prekarijat. Tabela 1. daje osnovni prikaz društvenog strukturisanja, a kriterijum za svrstavanje pojedinaca biva posedovanje različite količine merenih kapitala. Autori su detaljno izložili i koja vrsta zanimanja je prezastupljena u kojoj klasi, geografsku raspodelu klasa itd, no na ovom mestu dovoljno je osvrnuti se samo na osnovne nalaze (Savage et al, 2013: 233-243).²⁶

Tabela 1. Klasna struktura britanskog društva

	% online istraživanje	% terensko istraživanje	Opis (posedovanje različitih vrsta kapitala)
Elita	6	22	Veoma visok nivo ekonomskog kapitala (posebno uštedevine), visok nivo socijalnog kapitala, vrlo visok nivo „kulturnog kapitala u nastajanju“
Etabilirana srednja klasa	25	43	Visok nivo ekonomskog kapitala, visok nivo obe vrste kulturnog kapitala, sa jakim (uglednim) socijalnim kontaktima
Tehnička srednja klasa	6	10	Visok nivo ekonomskog kapitala, relativno nizak socijalni kapital, ali sa uglednim socijalnim kontaktima, umeren kulturni kapital
Novi dobrostojeći radnici	15	6	Umereno visok ekonomski kapital, umereno loš srednji skor socijalnih kontakata (socijalnog kapitala), mada visok opseg, umereno visok nivo „prefinjenog“ kulturnog kapitala, ali dobar skor u pogledu „kulturnog kapitala u nastajanju“
Tradicionalna radnička klasa	14	2	Umereno nizak nivo ekonomskog kapitala (ali sa „pristojnom“ (<i>reasonable</i>) cenom nekretnina u kojoj stanuju), malo socijalnih kontakata, nizak nivo obe vrste kulturnog kapitala
Klasa uslužnih radnika u nastajanju	19	17	Umereno nizak nivo ekonomskog kapitala, ali „pristojnom“ (<i>reasonable</i>) prihodima domaćinstva, umerenim socijalnim kontaktima, visokim „kulturnim kapitalom u nastajanju“, a nizak nivo „prefinjenog“ kulturnog kapitala
Prekarijat	15	<1	Veoma nizak (<i>poor</i>) ekonomski kapital i najniži rezultati po svim ostalim kriterijumima

*Izvor: tabela preuzeta iz Savage et al, 2013: 230.

Savage et al. zaključuju da njihova višedimenzionalna analiza otkriva polarizaciju socijalne nejednakosti (u obliku elite i prekarijata), kao i fragmentaciju tradicionalnih socioloških podela srednje i radničke klase na više segmentirane oblike, te da su samo dve od sedam klasa u skladu sa starijim sociološkim modelima „srednje“ i „radničke“ klase, što može biti indikator „zamašnjosti“ i fragmentacije konvencionalnih granica „srednje“ i „radničke“ klase. Tradicionalna radnička klasa sve više blede i iščezava u savremenom britanskom društvu i očito je manje istaknuta od etabrirane srednje klase. Ukupno 39% populacije ovi autori vide

²⁶ U periodu od januara do jula 2011. godine prikupljeno 161.400 anketa. Međutim, ubrzo je postalo jasno da je anketa pretpela snažnu pristrasnost selekcije, pri čemu su ispitanici pretežno bili iz dobro obrazovanih socijalnih grupa i „tipična BBC-jeva publika“. Stoga je sprovedeno i terensko istraživanje tehnikom *face to face* sa identičnim pitanjima, na uzorku od 1026 ispitanika. Meren je ekonomski, socijalni i kulturni kapital ispitanika a u analizi je korišćena latentna analiza klasa (*Latent Class Analysis*). Rezultati dati u Tabeli 1. pokazuju nalaze i iz *online* i iz terenskog „lice u lice“ istraživanja.

kao deo starih stratifikacijskih modela, dok većina populacije spada u klase koje nisu registrovane konvencionalnim pristupima i zahtevaju fluidnije razumevanje prekraranja društvenih i kulturnih granica. Zbog toga u pojedinim klasama postoji prekomerna zastupljenost i tradicionalno belih i plavih okovratnika. Generalno, smatraju Savage et al, linija „okovratnika“ (plavih i belih, A.M.) je u savremenom britanskom društvu od male vrednosti u razotkrivanju novih obrazaca društvenog strukturiranja. Kao posebno zanimljive vide „klasu novih dobrostojećih radnika i klasu uslužnih radnika u nastajanju i smatraju da su ove dve klase u mnogočemu „deca“ tradicionalne radničke klase, pa bi se, prema tome, moglo reći da predstavljaju primer velikog prekida u kulturi radničke klase koji je bio očigledan kao posledica deindustrijalizacije, masovne nezaposlenosti, imigracija i restrukturiranja urbanog prostora. „Autori zaključuju da je došlo vreme za promene i da je pogrešno pokušavati da klase povežemo sa „blokovima zanimanja”, već da je sazrela jedna nova multidimenzionalna perspektiva, u kojoj se „pripadnost klasi na osnovu zanimanja“ prostire sada (i to neravnomerno) među različitim klasama“ (Marković, Jovanović-Ajzenhamer: 540; Savage et al.: 243-246).

Sociološkinja sa Bristolskog univerziteta Harriet Bradley kritikuje predstavljeno istraživanje u tri osnovne crte: 1) Pristup klasama je pre svega gradacijski i hijerarhijski, ali nije i relacioni. „Savage et al. grupišu ljude u klastere (oblake u društvenom prostoru) na osnovu njihovog posedovanja (ili ne) različitih označitelja tri oblika kapitala. To je, dakle, kategorijski ili gradacijski, a ne relacioni pristup klasama: klase nisu definisane prirodom međusobnih ekonomskih veza, već su postavljene na skali u smislu posedovanja manje ili više različitih sredstava. (...) Tvrdim da istinski sociološka teorija klase to shvata kao društveni odnos, a ne kao atribut ili skup atributa” (Bradley, 2014: 431); 2) Oznake kulturnog kapitala su visoko selektivne i stoga neprikladne za empirijsko operacionalizovanje – Bradley priznaje da postoji beskonačan niz kulturnih oblika i predmeta u društvima, a da su Savage i saradnici odabrali one koje su smatrali najvažnijima. No, smatra ova autorka, odabir je „staromodan” i podseća na stare rasprave o „visokoj” nasuprot „popularnoj” kulturi. Istraživači su srednju klasu identifikovali kao omnivore, ali u pogledu radničke klase postoji ambivalentnost: da li su oni samo jednostrani konzumenti (*one-sided consumers*) popularne kulture ili ih zapravo obeležava upravo nedostatak kulturne potrošnje? Autorka zamera dodatno što istraživači ne koriste „prepoznatljivu prirodu kulturnog života radničke klase”: kladionice, pabovi, pikado, izleti na more, veštine „uradi sam“, profesionalno igranje fudbala, čitanje sportskih novina (iako Savage i saradnike „optužuje” za staromodan odabir kulturnih dobara?). 3) Kritika latentne klasne analize - klasa postaje merilo preko kojeg se pojedinci pozicioniraju u pogledu posedovanja manje ili više elemenata tri vrste kapitala. Klase se sastoje od pojedinaca grupisanih u smislu društvenih kontakata i kulturnih aktivnosti, ali ljudi iz istih zanimanja pojavljuju se u različitim klasama: negovatelji se tako pojavljuju u tri od njih. Gledajući zanimanja koja preovlađuju u svakoj identifikovanoj klasi, postavlja se pitanje da li postoji nešto što bi ih zaista spojilo u koherentno telo. „Odnos između klasa je tada gradacijski, a

tačke preseka između klasa su relativno proizvoljne. Ovo zapravo priznaju i Savage i saradnici koji navode da oni ne „razvijaju deduktivnu shemu klasa“ (Savage et al, 2013: 229), već koriste različite indikatore za razlikovanje „parsimonistički“²⁷ statističkih grupa ljudi i odatle lociraju granice glavne klase. Ovo je njihova metoda „latentne analize klasa“ (Bradley, 2014: 433).

Ovim opravdanim kritikama moglo bi se dodati i to da insistiranje na pripadnosti klasi na osnovu zanimanja dodatno odvrća pažnju od svojinskog odnosa. Dok se izdvajaju dobrostojeći radnici, elita se mistifikuje, ne vidi se čiji materijalni položaj se zasniva na posedovanju zemlje (posebno u Velikoj Britaniji), na akcijama, ili pak drugim vrstama ekonomskog kapitala. Pritom, iako se oslanjaju na Standinga, koji jasno ističe da je podgrupa prekarijata tzv. kreativni prekarijat, a to su visokoobrazovani, Savage i saradnici isključuju visokoobrazovane iz grupe prekarijata, odnosno ono što bi za Standinga bio prekarijat (šesta i sedma klasa u Savage et al. istraživanju), kod ovih istraživača se opseg smanjuje, ali ne i toliko da zapravo ne pominju nigde pojedince koji se u ustaljenoj (marksističkoj) terminologiji javljaju kao potklasa ili lumpenproletarijat.

Bradley se ne zaustavlja samo na kritici Savage et al, već nudi i alternativnu klasnu shemu, za koju sama kaže da je mešavina marksističkog i veberijanskog pristupa. Naime, ona predlaže razlikovanje tri osnovne klase, s tim što, eventualno, dopušta razmišljanje i o postojanju četvrte (prekarijatu). Tri osnovne klase su: elita, srednja klasa i radnička klasa, svaka sa svojim frakcijama, s tim što je radnička klasa ta koja je u doba neoliberalizma doživela najveću transformaciju te i broji najviše frakcija (između ostalog i prekarijat, koji, eventualno, može biti posmatran kao zasebna klasa). Položaj na tržištu rada jeste bitna osnova za klasifikaciju klasa, ali pre svega ova autorka ističe ekonomsku dimenziju kao osnov grupisanja.

Elitu određuje prevashodno posedovanjem ekonomskog kapitala odnosno bogatstva (u smislu zemlje, imovine, akcija i ulaganja (*investments*), vlasništva u kompanijama), bez obzira što ovi pojedinci mogu ostvarivati i visok dohodak u vidu plata (kao na primer političari). Jednu frakciju unutar elite čine oni sa ekstremno visokim primanjima i bogatstvom, dok drugi deo frakcije čine „superbogati“ (*super-rich*), koji predstavljaju 0,01% svetskog stanovništva i to su pokretači globalnog neoliberalnog kapitala. Oni su globalna klasa, imaju bogatstvo, imovinu i investicije sa sedištem u velikom broju zemalja i međunarodno su mobilni. Za razliku od elite, srednju klasu, iako i oni mogu posedovati bogatstvo (u vidu nekretnina i akcija), pre svega određuje njihov dohodovni prihod. Oni su „zarađivači“ na visokom nivou, zarađuju na osnovu kvalifikacija, veština i odgovarajuće vrednovanog iskustva. Najpovoljnija frakcija srednje klase su „tradicionalni profesionalci“ (lekari, advokati, inženjeri) i menadžerska elita (odnosno Goldthorpeova uslužna klasa). U nešto lošijem položaju u okviru srednje klase nalaze se pripadnici niže srednje klase, koju čine kvalifikovane, ali slabije plaćene profesije, poput medicinskih sestara, savetnika (*council workers*) i tehničara. Takođe, moguće je identifikovati i srednju-srednju

---

²⁷ Princip parsimonije kaže da od dve teorije o tome kako nešto funkcioniše po svojoj prilici je tačnija ona koja je jednostavnija.

klasu visokoobrazovanih, manje nagrađivanih zanimanja: nastavnici, socijalni radnici i IT stručnjaci. Konačno, Bradley definiše u marksističkom tonu i radničku klasu, kao onu koja nema šta da proda osim svoje radne snage, sastavljenu od pojedinaca koji su slabo plaćeni, bez visokoobrazovanih kvalifikacija. Nju čine različite frakcije: relativno imućna (*affluent*) i ambiciozna gornja radnička klasa (kvalifikovani fizički radnici i rastući redovi tzv. *white van men* (tehnološki višak iz industrije i fabrika i “mehaničari” koji su svoje veštine iskoristili za samozapošljavanje)); feminizirana srednja frakcija radničke klase, slabo plaćenih radnika (pre svega radnica) u maloprodaji, nezi i uslugama „za slobodno vreme“ (*leisure services*); te frakcija koja zavisi od socijalnih primanja i naknada (uključujući i nezaposlene). Na ovom mestu, Bradley dopušta eventualno konceptualizaciju i prekarijata kao zasebne klase, odnosno heterogene grupacije koju čine i visokoobrazovane kao i vrlo niskokvalifikovani (čime direktno osporava stav Savage et al. da se prekarijat odlikuje nedostatkom svih vrsta kapitala). Prekarijat bi u tom slučaju sačinjavao armiju radnika na privremenim-povremenim poslovima, spremačice, asistente u učionicama i predavače koji su plaćeni po satu, radnike u call-centrima, berače voća, osoblje barova i restorana. “Prekarijat je definisan marginalnim i nesigurnim odnosom prema zaposlenju, u i izvan različitih vrsta privremenog i nepunog radnog vremena i loših ugovora; njegovi redovi sadrže mlade ljude, uključujući studente i „diplomce bez zaposlenja“, radnike migrante, radnike manjinskih etničkih grupa, žene i muškarce koji su nedavno postali tehnološki višak” (Bradley, 2014: 434-435). Sama po sebi ovo nije nova klasa, ali je njen nastanak i razvoj nov, uz dodatak kvalifikovanih i dobro obrazovanih radnika koji pate od politike štednje i globalnog neoliberalizma (*Ibid*: 433-435). Interesantno je da Bradley zapravo govori o prekarijatu kao o Standingovom prekarijatu i “klasi u nastajanju”, a da se nijednom u svom članku ne poziva na Standinga niti ga navodi u spisku korišćene literature.

UMESTO ZAKLJUČKA

U prethodno iznetim redovima čitaocima je dat (kratki i svakako nedovoljni za sveobuhvatniju sliku) prikaz složenosti ispitivanja društvene strukture i sistema, pre svega kroz pregled osnovnih teorijskih pravaca proučavanja društvene stratifikacije i nejednakosti. Ukoliko na ionako kompleksan društveni fenomen dodamo i pitanje jednog sociološkog i teorijskog *novuma* - prekarijata, bilo da ga posmatramo kao potpuno nov društveni fenomen ili transformaciju nekog od postojećih, ispitivanje i promišljanje savremene društvene stvarnosti postaje još kompleksnije. Konzistentnost i adekvatnost teorijskog aparata koji društveni teoretičari koriste mora zadovoljiti uslov i teorijske koherentnosti, a to je bezmalo veliki izazov, kako u prethodnim epohama, tako i u današnjici. Zagorka Golubović i drugi su još sedamdesetih godina minulog veka u analizi tada postojećih studija o strukturi jugoslovenskog društva isticali da je prilikom istraživanja društvene strukture važno imati sledeće na umu: 1) izgradnja i definicija konzistentnog pojmovnog aparata; 2) utvrđivanje kriterijuma i principa društvene diferencijacije; 3) refleksivnost da li se polazne pretpostavke i koliko temelje na iskustvenom saznanju; 4) analizu prirode

podele rada u konkretnom društvu; 5) analizu preraspodele društvenog proizvoda; 6) utvrđivanje osnova društvenog raslojavanja, na koje se društvene grupe vrši raslojavanje i kakav je odnos među njima; 7) analiza postojanja društvenog sukoba među grupama zbog različitih interesa; 8) ulogu države; 9) utvrđivanje da li postoje protivrečnosti društvene strukture; 10) koje se društvene grupe kristalizuju kao pokretači društvenih promena, a koje su u ulozi održanja *status-a quo* (Golubović i drugi, 1977: 8-9). Jasno je da se i ovde vidi teorijsko određenje autorke i saradnika, no njihovo zapažanje je vredno i treba ga imati na umu bez obzira sa kojih pozicija polazimo. Kako bi Popović podvukao „bitno je da svaku klasu ili sloj lociramo na njeno istorijsko mesto, da shvatimo i objasnimo njene posebnosti koje proizlaze iz prirode globalnog društvenog sistema. (..) U svakom slučaju, rezultat takvog proučavanja trebalo bi da bude isti – dublje razumevanje i sociološko objašnjenje odgovarajućih oblika klasno-slojne podele društva“ (Popović, 1994: 95). Za kraj (a zapravo početak promišljanja i bavljenja prekarijatom), ako prekarijat realno postoji, važno je da li će biti određen kao klasa ili kao sloj ili kao nešto treće. Isto važi i za situaciju ukoliko se pokaže da je prekarijat teorijski neadekvatan pojam, jer se onda javlja pitanje njegove društvenonaučne i šire društvene upotrebe (upravo kao klase, sloja ili kao nečeg trećeg).

LITERATURA

- (1) Antonić, S. (2009). Statusna analiza: dopuna ili alternativa klasne analize. *Sociološki pregled*, XLIII(4), 481–502. <https://doi.org/10.5937/socpreg0904481A>
- (2) Alexander, J. (ed.) (1985). *Neofunctionalism*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- (3) Betti, E. (2016). Precarious Work: Norm or Exception of Capitalism? Historicizing a Contemporary Debate: A Global Gendered Perspective. In E. Betti and K. Miller (Eds.), *The Power of the Norm. Fragile Rules and Significant Exceptions*, Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Junior Visiting Fellows' Conference, Vol. 35, 2016. (Published on the web, <https://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxv/precarius-work/>)
- (4) Bradley, H. (2014). Class Descriptors or Class Relations? Thoughts Towards a Critique of Savage et al.. *Sociology*, 48(3), 429–436. <https://doi.org/10.1177/0038038514520855>
- (5) Breman, J. (2013). A bogus concept? *New Left Review*, 84, 130–138. Dostupno na: <https://newleftreview.org/issues/II84/articles/jan-breman-a-bogus-concept>
- (6) Cvejić, S. (2006). *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu postsocijalističke transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Dostupno na: <http://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2019/04/Slobodan-Cvejic-Korak-u-mestu.pdf>
- (7) Davis, K. & Moore, W. (1945). Some principles of stratification. *American Sociological Review*, 10(2), 242–249. <https://doi.org/10.2307/2085643>
- (8) Đurić, M. (1964). *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Matica hrvatska.
- (9) Evans, G. (1992). Testing the Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*, 8(3), 211–232. <http://www.jstor.org/stable/522716>
- (10) Evans, G. & Mills, C. (1998). Identifying Class Structure: A Latent Class Analysis of the Criterion-Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*, 14(1), 87–106. <https://www.jstor.org/stable/522482>

- (11) Evans, G. & Mills, C. (2000). In Search of the Wage-Labour/Service Contract: New Evidence on the Validity of the Goldthorpe Class Schema. *British Journal of Sociology*, 51(4), 641–661. <https://doi.org/10.1080/00071310020015307>
- (12) Frase, P. (2013). The Precariat: A Class or a Condition? *New Labor Forum*, 22(2), 11–14. <https://doi.org/10.1177/1095796013482888>
- (13) Goldthorpe, J. H., & Hope, K. (1972). Occupational grading and occupational prestige. *Social Science Information*, 11(5), 17–73. <https://doi.org/10.1177/053901847201100502>
- (14) Goldthorpe, J. H. (1980). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon.
- (15) Golubović, Z. i drugi. (1977). Analiza studija o strukturi jugoslovenskog društva. U: Supek, Rudi (ur.). *Klase i slojevi: prilozi izučavanju društvenog sistema*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta – Odsjek za sociologiju.
- (16) Gorc, A. (1982). *Zbogom proletarijatu*. Beograd: Radnička štampa.
- (17) Grusky, D. (2001). Social Stratification. In S. Neil & B. Paul (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Pergamon, 14443–14452.
- (18) Grusky, D. & Ku, M. (2008). Gloom, Doom, and Inequality. In Grusky, David B. (Ed.) *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. 3rd edition. Stanford University: Avalon Publishing.
- (19) Haralambos, M. & Holborn, M. (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- (20) Kalleberg, A. L. (2009). Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American sociological review*, 74(1), 1–22. <https://doi.org/10.1177/000312240907400101>
- (21) Kerbo, H. R. (2007). Social stratification. In Bryant, C. D., Thomson G, & Dennis L. P. *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Gale Virtual Reference Library. Thousand Oaks, Calif: SAGE Publications.
- (22) Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- (23) Lazić, M. & Cvejić, S. (prir.) (2019). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Dostupno na: <http://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2020/01/Mladen-Lazi%C4%87-Slobodan-Cveji%C4%87-prir-Stratifikacijske-promene-u-periodu-konsolidacije-kapitalizma-u-Srbiji.pdf>
- (24) Marshall G. et al. (1988). *Social Class in Modern Britain*. London: Hutchinson.
- (25) Marković, A. (2018). Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnosti stabilnost neoliberalizma. U Z. Lutovac & S. Mrđa (Ur.) *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva*. Beograd: SSD, IDN, ISI Filozofski fakultet. Dostupno na: https://www.idn.org.rs/biblioteka/Zbornik_Migracije_Final_komplet.pdf
- (26) Marković, A. & Jovanović-Ajzenhamer, N. (2018). Klasično nasleđe savremenog fenomena: Veberovo shvatanje društvene stratifikacije i prekarijat. *Kultura polisa*, XV(37), 533–544. Dostupno na: <https://kpolisa.com/KP37/KP37-IV-5%20MarkovicJovanovic.pdf>
- (27) Marks, K. (2011). *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*. Beograd: Službeni glasnik.
- (28) Marks, K. & Engels, F. (1945). *Manifest komunističke partije*. Beograd: Biblioteka marksizma-lenjinizma, izdanje „Borbe“.
- (29) Merton, R. (1998). *O teorijskoj sociologiji*. Beograd: Plato.
- (30) Milić, V. (1996). *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Katedra za sociologiju.

- (31) Nemanjić, M. & Spasić, I. (2006). *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- (32) Popović, M. (1994). *Teorija i empirija. Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- (33) Rose, D & O'Reilly, K. (Eds.) (1997). *Constructing Classes: Towards a New Social Classification for the UK*. Swindon: ESRC/ONS.
- (34) Ružica, M. (2015). Prekarizacija i prekarijat u Evropi. U S. Mihailović (Ur.) *Od novinara do nadničara. Prekarizacija rada i života*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo, Centar za razvoj sindikalizma.
- (35) Saunders, P. (1990). *Social Class and Stratification*. London and New York: Routledge.
- (36) Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J., ... & Miles, A. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250.
<https://doi.org/10.1177/0038038513481128>
- (37) Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781849664554>
- (38) Starčević, M. (2014). Prekarni rad i nemogućnost prekarne klase. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*, 13(19), 37–57. Dostupno na: <https://hrcaak.srce.hr/129223>
- (39) Strasser, H. (1980). Stratum and Class Formation: Principles of a Theory of Social Inequality. *The Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie*, 5(2), 103–120. <https://doi.org/10.2307/3339951>
- (40) Supek, R. (1961). *Ispitivanje javnog mnjenja*. Zagreb: Naprijed.
- (41) Supek, R. (1977a). Marxovo određenje pojma društvene klase i teorijsko osporavanje tog pojma. U R. Supek (Ur.). *Klase i slojevi: prilozi izučavanju društvenog sistema*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta - Odsjek za sociologiju.
- (42) Supek, R. (1977b). Prilog diskusiji o stratifikaciji i klasama. U R. Supek (Ur.). *Klase i slojevi: prilozi izučavanju društvenog sistema*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta - Odsjek za sociologiju.
- (43) Veber, M. (1976). *Privreda i društvo, knj. 2*. Beograd: Prosveta.
- (44) Warner, W. L., Meeker, M., & Eells, K. (1949). *Social class in America; a manual of procedure for the measurement of social status*. Chicago: Science Research Associates.
- (45) Wright, E. O. (ed.) (2005). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (46) Wright, E. O. (2015). *Understanding Class*. London: Verso.
- (47) Wright, E. O. (2016). Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal*, 7(2), 123–135. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2583>

PRECARIAT AND SOME SOCIAL STRUCTURE AND SOCIAL INEQUALITIES ISSUES

The justification for introducing a still relatively new notion of precariat to scientific knowledge fund is an issue that requires special analysis and argumentation. Nevertheless, regardless of which theoretical point of view we take, members of the precariat (or individuals in a very precarious position in modern societies) do not levitate independently from each other and the other social groups. Therefore, this paper aimed primarily to provide readers with a brief overview of the complexity of probing social structure and systems, mostly through an overview of the basic theoretical ways of studying social stratification and inequality. Hence, it should open the question whether and how precariat could be epistemological and methodologically questioned in the social stratification surveys. Also, it should open the question of whether and how the precariat could be epistemological and methodologically questioned in the social stratification surveys. The article also offers an overview and a critique of one of the still most influential empirical studies of social structure, in which the precariat is recognized as one of the social groups that create the structure of British society (BBC's Great British Class Survey, 2011).

KEYWORDS: *Precariat / Social structure / Social stratification / Social inequalities*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Pregledni naučni rad
Priljeno: 12. jula 2020. godine
Prihvaćeno: 12. avgusta 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi2020238
UDK:

KOCKANJE KAO KRIMINOGENI FAKTOR

Sladana Milošević*
Višnja Milošević*

Cilj ovog rada je sagledavanje odnosa između kockanja kao već razvijene zavisnosti s jedne strane i kriminalnih ponašanja s druge strane. U radu su najpre prikazana teorijska stanovišta i shvatanja prirode odnosa kockanja i kriminaliteta kao i nekoliko modela koji pokazuju u kojoj meri i na koji način kockanje doprinosi određenom kriminalnom ponašanju. Podaci različitih istraživanja potvrđuju da se kriminogeno dejstvo kockanja može izdvojiti kod pojedinih vrsta kriminaliteta. Najčešća vrsta prestupništva povezana sa kockanjem su finansijski motivisana krivična dela kao što su krađe, prevare, pronevere, zatim nasilje u porodici, maloletnička i saobraćajna delinkvencija. Sagledavanje rezultata, takođe, ukazuje na kompleksnu relaciju odnosa kockanja i kriminaliteta, te da ovom kriminogenom faktoru treba posvetiti više pažnje naročito u domaćim kriminološkim istraživanjima.

KLJUČNE REČI: kockanje / kriminogeni faktor / kriminalitet / nasilje

---

* Institut za mentalno zdravlje, Beograd. E-mail: sladjanamilo@gmail.com

* Student MA studija Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: visnja19995@gmail.com

UVOD

Za većinu ljudi kockanje predstavlja slobodnu svakodnevnu opuštajuću aktivnost koja sa sobom ne nosi nikakve negativne posledice. Sve veća dostupnost „igara na sreću“, uključujući i kockanje putem interneta, masovnost, doprinela je da kockanje danas predstavlja opšte prihvaćenu multidimenzionalnu društvenu pojavu (Bjelajac, 2017). Upravo je dostupnost kockanja dovela do ekspanzije kockanja u mnogim zemljama, što s jedne strane ne iznenađuje, uzmemo li u obzir sve naklonjenije stavove javnosti prema kockanju kao jednom obliku zabave, državne interese za stvaranjem novih radnih mesta i povećanjem nacionalnih prihoda, kao i interese lokalnih zajednica da ojačaju turizam i ekonomski razvoj (Binde, 2009; Tse, Hong, Wang & Williams, 2012). Međutim, s druge strane kod izvesnog broja ljudi kockanje postaje „više“ nego bezopasna zabava koja se duž kontinuuma može kretati od rekreativnog, rizičnog, problematičnog, pa do patološkog ili kompulsivnog (prepoznatog kao oblik zavisnosti) (Ashley & Boehlke, 2012). U skladu s tim, može se reći kada kockanje preraste u stalni obrazac ponašanja i počne da stvara brojne društvene i individualne posledice, postaje devijacija koja direktno utiče na funkcionisanje pojedinca, njegove porodice, a indirektno i društva u celini (Adolphe et al., 2018; Shaffer & Korn, 2002; Shaw et al., 2007). Najpre, slabi materijalna moć, gube se materijalna sredstva, kao i osnovna sredstva za život. Sve ovo može podstaći odluku pojedinca za vršenje kriminalnih delatnosti da bi se došlo do novčanih sredstava za dalje kockanje (Subotin, 2018).

Odnos između kockanja kao razvijene zavisnosti s jedne strane i kriminaliteta s druge strane, sve više zaokuplja pažnju stručne, naučne i šire društvene javnosti. Mnoga istraživanja su pokazala na postojanje kompleksne veze između kockanja i raznih vrsta kriminalnog ponašanja kao i drugih socijalnih devijacija. Iako postoji konsenzus da je veza ovog odnosa složena, ispitivanje prirode ovog odnosa je i dalje predmet mnogih istraživanja. Konkretnije, da li i u kojoj meri i na koji način kockanje doprinosi izvršenju određenog kriminalnog ponašanja, prekršaja ili nekih drugih devijacija, može li se govoriti o kauzalnom odnosu ili ne? S obzirom na to da veza između kockanja i kriminaliteta podrazumeva interakciju psiholoških, socijalnih, kulturnih i situacionih faktora, neretko su rezultati istraživanja oprečni (Arthur, Williams & Belanger, 2014; Lind et al., 2015; Kryszajtyś & Matheson, 2017). U vezi sa prethodnom konstatacijom navešćemo nekoliko shvatanja: najpre, zagovornici teze uzročno-posledične veze kriminalne aktivnosti povezane sa kockanjem, ističu kauzalnu vezu kockanja kao uzroka pojedinih vrsta kriminaliteta, dok se kod nekih vrsta kriminaliteta kockanje pojavljuje kao indirektni faktor, zatim kockanje kao dodatni etiološki faktor kriminaliteta (Binde, 2016). Najzad, značajno je istaći i konstataciju da kockanje ne dovodi do vršenja krivičnih dela, tj. tezu koja odbacuje uzročno-posledičnu vezu (Aborn, 2005; Lahn & Grabosky, 2003). Značajna su i istraživanja koja u svom fokusu imaju socijalne aspekte i konsekvence kockanja, odnosno koja nam kroz analizu uticaja kockanja na porodični život zavisnika, njegovu ekonomsku situaciju, rad i radnu sposobnost, kao i neke druge psihosocijalne karakteristike kockara, donose podatke o tzv. Posrednoj ulozi kockanja u genezi kriminaliteta.

1. RAZLIČITI PRISTUPI OBJAŠNJENJU PRIRODE VEZE KOCKANJE-KRIMINALITET

Istraživanje odnosa između kockanja i kriminalnog ponašanja je predmet interesovanja mnogih istraživanja i etioloških pristupa kriminalitetu. Dostupni podaci ukazuju da se kockanje, kao i zavisnost od kockanja (patološko kockanje) javljaju u funkciji kriminogenog faktora koji može da deluje neposredno ili posredno (May-Chahal et al., 2017). Neposredno kriminogeno dejstvo kockanja je, pored imovinskih krivičnih dela, detektovano i u etiologiji nasilja u porodici. Pored nasilnih krivičnih dela između intimnih partnera, članova porodice, neposredni uticaj kocke je uočen i kod drugih nasilnih ponašanja kao što su vandalizam i saobraćajna delinkvencija (Cook et al., 2015). Kausalni odnos između kockanja i kriminala se može sagledati u vidu pritiska koji gubici stvaraju kod kockara da učini krivično delo koje će omogućiti dohodak u cilju nastavka kockarskih aktivnosti (McCorkle, 2002; Kryszejtys & Matheson, 2017). U skladu sa tim, kako se frekvencija kockanja povećava, tako je mogućnost za nabavku novca sve manja, iscrpljuju se svi legitimni izvori i pribegava se rizičnim i ilegalnim načinima. Većina kockara poseže za kriminalnim radnjama u „fazi očajanja“, tj. kada nastupe prekomerni gubici i posledice (Bjelajac, 2017; Turner et al., 2013). Podaci ukazuju da u ovoj fazi oko 70% do 80% zavisnika od kockanja čine krivična dela poput: prevara, pronevera, krađa, izdavanja čekova bez pokrića, utaje i druga nenasilna krivična dela, da bi pribavili sredstva za nastavak kockanja, neretko obijanje prodavnica i radnji gde postoji „živi“ novac koji može odmah da se upotrebi, krađa predmeta bliskih osoba koje su prodavane ili založene (Bjelajac, 2017; Lambie & Randell, 2013).

Kada je u pitanju vrsta odnosa, u literaturi se mogu sresti i različita teorijska objašnjenja odnosa između kriminaliteta i kockanja. Evidentno je da se pridaje značaj posrednom i/ili dopunskom uticaju kockanja na nastanak i razvoj kriminalnog ponašanja kod pojedinaca, odnosno kriminaliteta uopšte. U skladu sa tim, predstavljeno je nekoliko mehanizama koji objašnjavaju kako kockanje može uticati na kriminalno ponašanje.

Najpre, u literaturi se mogu pronaći različita teorijska objašnjenja odnosa kockanja i kriminaliteta. Ovaj odnos se može sagledati kroz nekoliko pristupa: *individualni, interakcioni, socijalno strukturalni i teorije rutinske aktivnosti*.

1) *individualni pristup* sugerise da se kriminalna aktivnost povezana sa kockanjem zasniva na modelu racionalnog izbora pojedinca, tj. donošenja odluke o kockanju kao ponašanju koje će doprineti očekivanoj nagradi i trudu u odnosu na rizik. Kockanje je racionalna odluka kojom se povećava „profit“ ili minimizira „gubitak“ i prevazilazi rizik od kazne. Prema teoriji socijalnog učenja koja se zasniva na postulatima da se prestupništvo i drugi oblici ponašanja usvajaju putem rane izloženosti u ovom slučaju kockanju putem roditeljskog učešća ili povećanog pritiska vršnjaka. Posmatranjem njihovih kockarskih aktivnosti i socijalne, psihološke i materijalne nagrade koje time dobijaju, pojedinci stiču pozitivne stavove prema kockanju i ilegalnim aktivnostima. Shodno tome, ako se pojedinci nađu u situacijama koje pogoduju bavljenju tim aktivnostima, oni će verovatno to i učiniti (Banks & Waugh, 2018; Smith, Wynne & Hartangel, 2003).

2) *interaktivni pristup* ukazuje da je kriminalna aktivnost povezana sa kockom posledica društvenih veza i društvenih odnosa koje oblikuju vulnerabilnost ili rezilijentnost pojedinca. Pojedinaac koji ne uspe da uspostavi adekvatne socijalne veze, ili te veze doživljava kao ograničenje u ponašanju, pribegava kockanju kao načinu oslobađanja od tih veza. Tada pojedinac stupa u kompromitovane društvene veze koje ga ohrabruju da učestvuju u nezakonitim aktivnostima –ilegalnom kockanju ili da čine druga krivična dela u cilju podržavanja kockanja kao što je pranje novca, pronevere, prodaja droge.

3) *socijalno-strukturalni pristup* ukazuje da društvene snage poput nezaposlenosti, deprivacije i društvene vrednosti i podrške određenim grupama podstiču i olakšavaju kockanje i samim tim utiču na distribuciju kriminala i viktimizacije (Banks & Waugh, 2018; Mishra et al., 2011; Smith et al., 2003; Potenza et al., 2001).

4) *teorija rutinske aktivnosti* zasniva se na postulatu da se verovatnoća kriminalnih aktivnosti povećava na mestima gde istovremeno postoje i motivisani počinioci i odsustvo formalne kontrole, kada potencijalni ciljevi nadmašuju potencijalni rizik od hapšenja. Konkretno, gotovinska transakcija u kockarnicama predstavlja „magnet“ za organizovani kriminal kojim se ilegalni prihodi od pranja novca uvode u legalne tokove. Međutim, ukoliko je kontrola efikasna, razmatraju se mogućnosti transfera kriminala izvan područja kockarnica (Potenza et al., 2001).

Kada je reč o kriminalnim aktivnostima povezanim sa kockanjem, grubo se mogu podeliti u tri osnovne grupe: *integritet kockanja*, *infiltracija organizovanog kriminala* i *sekundarni kriminal* (Podgornik & Kovačić, 2013).

- Pretnja integritetu samog kockanja može biti u obliku promene rekvizita za kockanje, aranžmana između samih kockara, aranžmana između kockara i zaposlenih u kockarnici, isplate procenta očekivanog dobitka i drugi oblici prevare.

- Kockanje može biti povezano i sa organizovanim kriminalom kroz kriminogenu prirodu kockanja koja je nasleđe ilegalnog kockanja kroz: pranje novca, iznude, prevare, korupciju javnih službenika koji dodeljuju licence za rad kockarnica, korupcija javnih službenika koji mogu uticati na liberalizaciju zakonske regulative.

- Sekundarni kriminalitet povezan sa kockanjem obuhvata krađe, krađe automobila, pljačke, trgovinu drogom, prostituciju, silovanje.

Pored ovih modela, kada se analizira uzročno-posledični odnos kockanja i kriminalnih aktivnosti, u literaturi se navode kockanjem indukovana krivična dela zasnovana na instrumentalnoj vezi. Prema instrumentalnoj vezi kockanja i kriminalnih aktivnosti, prestupi mogu biti direktno ili indirektno povezani sa kockanjem. Direktni prestupi odnose se na one posebno motivisane željom za pribavljanje novca za kockanje. „Indirektno povezani“ su definisana kao krivična dela motivisana potrebom da se prikriju nedostaci u podmirivanju životnih troškova prouzrokovanih gubicima zbog kockanja. U oba slučaja kriminalne aktivnosti predstavljaju pokušaj nadoknade gubitka usled kockanja i/ili izbegavanja otkrivanja dugova od strane značajnih drugih, s jedne strane i obezbeđivanje sredstava za nastavak kockanja, s druge strane (Adolphe et al., 2018; Lahn & Grabosky, 2003; May-Chahal et al., 2017; Perrone, Jansons & Morrison, 2013).

Brojni drugi autori su saglasni da činjenje krivičnih dela u cilju finansiranja kockarskih aktivnosti treba posmatrati kao pokazatelj ozbiljnosti poremećaja. Štaviše, da se krivična dela retko izvršavaju bez učešća drugih činilaca, u obzir se moraju uzeti psihološki, socijalni, situacioni i interakcija svih navedenih faktora kockanja (Ashley & Boehlke, 2012; Binde, 2016; Turner et al., 2013). U skladu sa tim, navode posredni model veze između kockanja i kriminaliteta: *faktor ličnosti* poput impulsivnosti, posebno slaba samokontrola i traženje senzacija su česte odlike zavisnika od kockanja koje determinišu preuzimanje rizika koji pokreće i kriminalno ponašanje, impulsivni stil odlučivanja, visoki nivoi hitnosti i prihvatanje pogrešnih verovanja (da niz gubitaka mora da prati pobjeda) pogoršavaju ekonomsku situaciju i samim tim povećavaju prestupničke aktivnosti (Mestre-Bach et al., 2020) i *ko-simptomatska veza* usmerena na posrednički faktor, odnosno farmakološko dejstvo alkohola i drugih psihoaktivnih supstanci sa izraženom disregulacijom spoljašnjeg ponašanja usled smanjene inhibicijske kontrole potencijalnih prestupnika-kockara (Rudd & Thomas, 2015), *kockanje kao deo kriminalnog stila života* koje sa uobičajenim faktorima rizika uključuje i vidljivo trošenje novca stečenog na ilegalan način. Kod osoba sklonih krivičnim radnjama postoji intenzivnija potreba za kockanjem koja često proizilazi iz njihove antisocijalne potrebe za uzbuđenjem i brzom zaradom. U ovakvim situacijama kockanje i kriminal su obrasci ponašanja koji uzročno-posledično pojačavaju jedan drugog. Zatim, podjednako su važne i *društvene norme, zakonska regulativa i dostupnost kockanja* (Turner et al., 2013; Binde, 2016; Lind et al., 2015).

Na kraju, koenzistencijalna veza zasnovana na slučajnoj vezi u kojoj kriminalne radnje i kockanje nisu direktno povezane, nego su samo u njima učestvovali isti ljudi (Adolphe et al., 2018; Arthur et al., 2014; Lahn & Grabosky, 2003; Perrone et al., 2013).

Pored prikazanih modela, jedan od posrednih modela predstavljen kroz delo finansijskog kriminaliteta prevare je definisan konceptom „nerazdvojnog modela“ za koji je karakterističan „trougao prevare“, sličan „zločinu sa belim okovratnikom“. Prema ovom modelu, da bi se dogodila prevara i pronevera neophodna su tri elementa: prilika, potreba/pritisak i racionalizacija. Prilika se odnosi na mogućnost pristupa novcu drugih ljudi. Potreba/pritisak je faktor koji pokreće pojedinca da počini krivično delo, u ovom slučaju je to zavisnost od kockanja. Racionalizacija je opravdanje pojedinca za ponašanje, tj. krađu novca kao privremeno pozajmljivanje koje zahteva hitna potreba za novcem (Binde, 2016; Cressey, 1973 prema: Sakurai, Smith & Graycar, 2003). Prema ovom modelu, kako autori navode, kockar smatra da je uzimanje novca ispravan način, verujući da će dalje kockanjem doći do dobitka koji će omogućiti vraćanje „pozajmljenog“ novca i rešavanje drugih problema uz verovanje da je rizik da bude otkriven mali.

2. KOCKANJE I KRIMINALITET NASILJA

2.1. Rezultati istraživanja, studija i statistički pokazatelji: iskustva iz sveta

Iz svega do sada prikazanog, može se zaključiti da u literaturi postoji dovoljno dokaza o povezanosti kockanja i različitih vidova kriminaliteta. Međutim, neophodno je istaći da je između dostupnih podataka neretko teško izvršiti komparaciju i analizu, s obzirom na to da se ne prikupljaju sistematski, nego se do njih dolazi primenom različitih metoda i tehnika (npr. analizom zvanične statistike državnih organa, policijskih i sudskih predmeta, primenom anketa o viktimizaciji i samoprijavlivanjem) (Folino & Abait, 2009; Smith & Simpson 2014; Stitt, Nichols & Giacomassi, 2003). Takođe, treba imati i na umu da se često zaobilazi prijava policiji za finansijska krivična dela, nego se interno rešavaju na nivou korporacije, porodice (Adolphe et al., 2018; Sakurai et al., 2003). Kada se navedeni faktori uzmu u obzir, postaje jasnije zbog čega je prikupljanje podataka otežano i zašto je teško precizno predstaviti razmere ovog problema, kao i da svaki od ovih faktora može uticati na „prebojavanje“ dobijenih rezultata. U skladu sa tim, u literaturi se prevalencija krivičnih dela počinjenih od strane patoloških kockara kreće od 4% do 90% i/ili 21%-85%, od kojih su 25% do 39% osuđeni (Adolphe et al., 2018; Perrone et al., 2013). I pored postojećih ograničenja, istraživački nalazi sugerišu da je veza između kockanja i nenasilnog kriminaliteta izraženija nego ona koja postoji u odnosu na nasilni kriminalitet. Nenasilni kriminalitet je najčešći vid kriminaliteta povezan sa kockanjem s ciljem finansiranja kockarskih aktivnosti (Arthur et al., 2014). Udeo ovih krivičnih dela kreće se između 65% i 89%, a najčešća su finansijski motivisani kriminalitet: prevara, krađa, preprodaja psihoaktivnih supstanci, pronevere (Potenza, 2008 prema: Ashley & Boehlke, 2012; Ladoucer et al., 1994 prema: Bjelajac, 2017). Veza kockanja i kriminalnih aktivnosti dokumentovana je u mnogim studijama tako da ćemo u nastavku rada predstaviti samo neke:

Opšta socijalna anketa „Fonda o kanadskom kockanju i ponašanju prema kockanju“ pokazalo je da se 64% ispitanika složilo da dostupnost igara na sreću dovodi do povećanja kriminala i 89% izjasnilo da ne žele kockarnicu u svom kvartu. Percepciju da su mesta za igranje igara na sreću glavna lokacija za kriminalne aktivnosti zbog protoka ilegalnog novca kroz ove ustanove podržali su i policijski službenici (Smith et al., 2003).

Studija Blazcinskog i Mek Gonagija (Blaszczynski & McConaghy, 1994b prema: Adolphe et al., 2018). Uzorak su činili kockari uključeni na tretman (na hospitalni tretman i u grupu anonimnih kockara) (n=306), (59%) prijavilo da je učestvovalo u kriminalnim aktivnostima da bi nastavilo da se kocka, (23%) je osuđeno za ta dela. Distribucija kriminalnih aktivnosti: pronevera (29%), trgovina drogom (2,9%), provale (5%) i krađa (4%).

Slične rezultate izveštava Mejer i Štedler (Meyer & Stadler, 1999) na uzorku (n=437) patoloških kockara uključenih u tretman, (54%) je učestvovalo u kriminalnim aktivnostima, (39,7%) su činili prevare u cilju obezbeđivanja novca za kockanje.

Rezultati sprovedene studije u Kvebeku u Anonimnoj grupi kockara, 68% uzorka je prijavilo kriminalne aktivnosti radi finansiranja kockanja i to: jedna trećina je izvestila da je ukrala novac od poslodavca da bi kockala, 10% ispitanika je lažiralo dokumenta ili falsifikovalo potpise, 23% proneverilo, 33% prevarom došlo do novca, 18% podnelo lažne prijave poreza na dohodak ili zanemarilo plaćanje poreza na dohodak, 3% davalo lažne izjave osiguravajućim društvima (Ladouceur et al., 1994 prema: Smith et al., 2003).

Značajno je napomenuti i da istraživanja forenzičke populacije ukazuju da značajan udeo čine problematični i patološki kockari. U prilog tome govori i Hamburška studija (Study conducted in a Correctional institution in Hamburg) sprovedena 2009. godine bazirana na multi metodološkom pristupu sa ciljem da utvrdi prevalencu problema sa kockanjem u populaciji regionalnih zatvora, s jedne strane i istraži vezu između kockanja, kriminala i zatvora s druge strane. Uzorak je činilo (n=1047). Rezultati ukazuju da je 81% prestupnika ispunilo kriterijum za patološke kockare, 13% problematični, po kriterijumima DSM-IV, u više od polovine zatvorske populacije je prisutna istorija upotrebe PAS, najmanje ih je bilo u grupi problematičnih kockara. Upotreba heroina pre zatvora: samo (4,4%) problematičnih kockara u poređenju sa (21,7%) ostalih prestupnika, s druge strane, problematični kockari su imali znatno češće dugove od drugih prestupnika. Dugovi su dokumentovani u (81%) problematičnih kockara i (60%) ostalih. U pogledu krivičnih dela analiza je pokazala da je nasilno krivično delo (37,1%) na prvom mestu, na drugom su krađe (27,4%) i krivična dela protiv nacionalnog zakona o drogama (23,5%). U komparaciji sa problematičnim kockarima i ostalim zatvorenici postoje statistički značajne razlike u vrstama krivičnih dela koja su rezultirala zatvorom. Dok su nasilne zločine znatno češće izvršavali drugi zatvorenici (38,1% u odnosu na: 24,4%), krađe i pljačke i provale su bili češći uzroci zatvorske kazne među problematičnim kockarima. Može se zaključiti da je za skoro polovinu zatvorenika (46,7%), njihova zatvorska kazna bila povezana sa kockarskim ponašanjem (Zurhold, Verthein & Kalke, 2013).

Studija Turnera i saradnika sprovedena u saveznom zatvoru u Kanadi koja je istraživala povezanost problema sa kockanjem i kriminalne istorije na forenzičkoj populaciji ukupnog broja prestupnika (n=218), su 9,4% prestupnika je sa teškim problemima sa kockanjem, 15,7% sa umerenim problemima. Disperzija krivičnih dela je: 15,1% je izvršilo finansijski kriminalitet, 14,6% krađu, 13,4% razbojništvo i 20,3% provale; 65% prestupnika sa teškim problemima sa kockanjem je izvestilo da je kockanje bilo povezano sa učinjenim krivičnim delom, 35% kockanje kao deo kriminalnog načina života. Rezultati studije ukazuju da postoji korelacija između stepena problema sa kockanjem kod prestupnika i težine učinjenog krivičnog dela (Turner et al., 2009).

Na participaciju kriminalnih aktivnosti povezanih sa kockanjem prestupnika ukazuje i Studija o primarnoj motivaciji prestupnika sa problemom kocke i izvršenih

finansijskih krivičnih dela u Australiji i Novom Zelandu obuhvatila je uzorak od 155 zasebnih dosijea, u koje je uključeno (289) optuženih, od kojih je (183) osuđeno zbog optužbi navedenih u studiji. Rezultati su ukazali da je kockanje (14,7%) druga najčešća identifikovana motivacija osuđenih prestupnika nakon pohlepe (27,3%). Najčešće prekršaje koje su počinili su pribavljanje finansijskih sredstava ili kredita obmanom (43%) i prevare sa čekovima (43%). Izvršioci većina prevara, koje su bile motivisane kockanjem, bili su zaposleni u vreme izvršenja krivičnog dela i skoro polovina je izvršena protiv poslodavca (Sakurai et al., 2003).

Na slične podatke ukazuje i Studija slučajeva pronevere zaposlenih u SAD između 2008. i 2012. godine ukazuje da je u trećini slučajeva krađe novca, počilac imao problem sa kockanjem (Margaret International, 2013 prema: Binde, 2016).

Povezanost kockanja i kriminalnih aktivnosti dokumentovana je i u populaciji adolescenata. Prevalenca problematičnog kockanja među maloletnim delinkventima smeštenim na institucionalni tretman je oko (21%), a od (18% do 35%) manifestuje simptome problematičnog kockanja, što je za 9 puta veća nego u opštoj adolescentskoj populaciji. Rezultati istraživanja na populaciji adolescenata koji ispunjavaju kriterijume za problematično i patološko kockanje ukazuju da je (42,4%) problematičnih i patoloških kockara posuđivalo i kralo novac za kockanje (21%) razmišljalo o činjenju krivičnih dela počinili nezakonite radnje zbog finansiranja kockanja, 24% kralo novac od roditelja, (12%) kralo novac van porodice (Bjelajac, 2017; Magoon, Gupta & Derevensky, 2005). Još jedno istraživanje izvestilo je da su delinkventna i kriminalna ponašanja počinjena radi finansiranja kockanja oko 14%, krađa novca od roditelja 12%, krađa izvan kuće 5%, prodaja tuđe imovine 6% (Temcheff, Pierre & Derevensky, 2011).

U prilog složenosti veze između kockanja i kriminaliteta značajno je napomenuti da nisu sva krivična dela počinjena od patoloških kockara nužno povezana sa kockanjem. Priroda ovog odnosa može biti determinisana i drugim faktorima. Najpre, neki su počinili krivična dela pre početka „igračke karijere“, što ukazuje na spremnost preuzimanja rizika, kriminalne karijere i antisocijalne karakteristike ličnosti. Oko 9,3% forenzičke populacije čine kockari sa impulsivnim osobinama ličnosti ranim ulaskom u kriminalne aktivnosti i rezidivizmom (May-Chahal et al., 2017).

U prilog tome govore i rezultati istraživanja sprovedenog u Rehabilitacionom centru za alkoholizam i droge u Australiji na uzorku (n=213), disperzija po polu: 66,5% muškarci i 33,4% žene, starosti od 16 do 64 godine. Rezultati ove studije ukazuju na neadekvatnu kontrolu impulsa sa povećanim nivoom hitnosti, nedostatkom predumišljaja i istrajnosti kao zajedničkog imenitelja kriminalnog ponašanja i upotrebe psihoaktivnih supstanci i problema sa kockanjem. Njih 28,6% je prijavilo da se kocka, 6% ranije imalo problem sa kockanjem, 46,2% je zavisno od alkohola, 31,5% od PAS. Autori su zaključili da svi ispitanici imaju povišen nivo psihopatologije, traženja novina i smanjeni nivo usmerenosti i kooperativnosti (Mishra et al., 2011).

2.2. Kockanje i nasilje u porodici

Dostupna literatura potvrđuje povezanost kockanja sa porodičnim i intimnim partnerskim nasiljem (Dowling et al., 2014; Shaw et al., 2007; Soumi et al., 2013). Najpre, partner i roditelji mogu biti izloženi ekonomskom nasilju. Primera radi „uzimanje“, kredita na partnerovo ime (često uz izgovor zajma za godišnji odmor), prisilno iskorišćavanje postojećih resursa roditelja kao garant za hipoteku čije su isplate izostale zbog kockanja. Nasilje može biti dvosmerno: stresori poput finansijskih teškoća, loša komunikacija, nepoverenje, hronični stres s jedne strane, mogu usmeriti nasilje članova porodice ka zavisniku, dok je s druge strane, intenzivna ljutnja, stres zbog „gubitaka“, kao i snižena tolerancija na frustraciju okidač verbalnog ili fizičkog nasilja zavisnika od kockanja (Balci & Ayranci, 2005; Laursen et al., 2015; Korman et al., 2007). Rezultati istraživanja ukazuju da su nasilje i viktimizacija u porodici kockara više pravilo nego izuzetak. Preko jedne trećine pojedinaca koji su imali problem sa kockanjem oko 38% žrtve intimnog partnerskog nasilja, a 37% izvršioци. Šta više, 11% prestupnika u forenzičkoj populaciji izvršilaca intimnog partnerskog nasilja izveštavaju da je povezan sa kockanjem (Dowling et al., 2014). Zatim, sumirani rezultati studije (n=122) problematična kockara koja su zatražila pomoć zbog kockanja, tako i porodičnog nasilja, ukazuju da je (52%) prijavilo neki oblik porodičnog nasilja u poslednjih 12 meseci: (20%) je prijavilo viktimizaciju, (10,8%) samo činjenje nasilja, a (21,6%) i činjenje i viktimizaciju (Laursen et al., 2015).

Do sličnih podataka u sprovedenom istraživanju dolazi i Afifi sa saradnicima (2010) na uzorku (248) problematična kockara. Autori ističu da (62,9%) ispitanika izvestili o fizičkom napadu i seksualnoj prinudi u toke prethodne godine. Oko (55,6%) su počinili nasilje, dok je oko (45%) izvestilo da je žrtva nasilja. Oko 32 ispitanika je izvestilo da je kockanje prethodilo nasilju (Afifi et al., 2010). Ovi rezultati podržavaju hipotezu da kockanje direktno ili indirektno dovodi do nasilja u porodici.

Upotreba alkohola i PAS su faktori komorbiditeta kockanja i nasilja (Roberts et al., 2016). Istraživanje na uzorku od 286 žena koje su potražile hitnu pomoć, 61 žena je prijavila nasilje od strane partnera, njih 23% su bili zavisnici od kockanja, 71% zavisnici od kockanja i alkohola. Autori su zaključili da žena čiji partner ima problem sa kockanjem imaju 10,5 puta veću verovatnoću da će biti žrtve nasilja, a kada se radi o dualnoj zavisnosti, ta verovatnoća iznosi i do 50,4 puta (Muelleman et al., 2002).

Iako se većina podataka odnosi na intimno partnersko nasilje, postoje dokazi da nasiljem nisu izuzeta ni deca. U prilog tome govore podaci da je u oko 56% slučajeva izvršeno fizičko nasilje nad decom (Dowling et al., 2014).

2.3. Rezultati istraživanja, statistički podaci: iskustva iz Srbije

Da masovnost kockanja nije zaobišla ni našu zemlju, govore podaci Nacionalnog istraživanja o stilovima života stanovništva Srbije sprovedenog od strane Instituta za javno zdravlje „Milan Jovanović Batut“ 2014. godine. Rezultati istraživanja ukazuju da oko 3,7% odrasle populacije poseduje rizik od nekog oblika kockanja, od 1,1% do

2,0% poseduje umeren i viši rizik od kockanja (problematični kockari), dok 0,3% do 0,7% poseduje visok rizik od kockanja (patološko kockanje). Nakon ekstrapolacije na populaciju u Srbiji starosne dobi od 18 do 64 godine, procenjuje se da problem kockanja varira između 51 i 93 hiljade ljudi, od čega su 14 do 33 hiljade patološki kockari (Kilibarda i sar., 2014).

U skladu sa prethodno navedenim modelom o direktnoj i indirektnoj vezi kockanja i kriminaliteta govori i istraživanje sprovedeno i u Srbiji. Naime, rezultati istraživanja potvrđuju prethodne rezultate da kockari pribegavaju prestupima kako bi vratili dugove i nadoknadili sredstva neophodna za servisiranje životnih troškova izgubljenih zbog kockanja. U oba slučaja kriminalne aktivnosti kockara predstavljaju pokušaj nadoknade gubitka zbog kockanja i/ili izbegavanja otkrivanja dugova od strane značajnih drugih (Arthur et al., 2014). U prilog tome govore rezultati israživanja sprovedenog u periodu od 2016. do 2019. godine, na uzroku (n=90) zavisnika od kockanja, lečenih u Institutu za mentalno zdravlje. Oko 88,9% zavisnika je izvestilo da je „pozajmljivalo“ novac iz kućnog budžeta, iz fonda zajedničke ušteđevine (66,7%), prodavalo stvari i imovinu (43,3%), koristilo čekove bez pokrića (16,7%), zloupotrebilo kreditnu karticu članova porodice (44,4%) „uzimalo“ novac od braćnog druga (28,9%). Ovi prestupi su se rešavali u okviru porodice, što potvrđuje tezu da članovi porodice zaobilaze prijavu policiji nego rešavaju na internom nivou (Adolphe et al., 2018; Sakurai et al., 2003).

2.4. Kockanje i saobraćajna delinkvencija

Činjenica da je alkohol lako dostupan u kockarnicama sugerise se da kockanje može biti katalizator povećane vožnje pod dejstvom alkohola, a samim tim i povećanim brojem saobraćajnih nesreća povezanih sa konzumiranjem alkohola. Mnoge kockarnice slede model „odmarališta“ i uključuju barove tako da kockari učestvujući u kockarskim aktivnostima, istovremeno uživaju i u konzumiranju alkohola. U prilog tome govore podaci sprovedenog istraživanja na nivou 31 županije u SAD u periodu od 1990. do 2000. godine povećanog broja saobraćajnih nesreća sa smrtnim ishodom za oko 9,2% (Cotti & Walker, 2010). S druge strane, neki autori prirodu ove veze sagledavaju kroz prizmu povećanja broja kockarnica koju prati i povećan broj učesnika u kockarskim aktivnostima, a koji su istovremeno i učesnici u saobraćaju. Kada se u obzir uzme i podatak da oko 70% kockara ima problem i sa alkoholizmom, priroda odnosa postaje jasnija (Petry, Stinson & Grant, 2005).

2.5. Povezanost legalnog i ilegalnog kockanja

S obzirom na to da je kockanje aktivnost koja je prisutna u svim kulturama i u većini delova sveta, samim tim i u većini zemalja, predstavlja slobodnu aktivnost pojedinca (Rayli & Oei, 2004). Međutim, često se postavlja pitanje u kojoj meri društvo želi da kontroliše ili zabrani kockanje? Shodno tome, društvena reakcija prema kockanju se menjala od zabrane, pa do eksploatacije kockanja. Konkretno, danas se na globalnom nivou dešavaju krupne društveno-ekonomske promene, istovremeno,

kockanje postaje način koji državama omogućava povećanje profita i dopunu budžeta (Walker & Sobel, 2016).

U skladu sa tim, države ne samo da legalizuju, nego i proširuju spektar kockarskih aktivnosti u cilju prikupljanja što više sredstava (Hodgins & Petry, 2016). Najpre, zagovornici legalnog kockanja ističu benefite po društvo, kao što su smanjenje ilegalnog kockanja i samim tim preusmeravanje njihovog profita u državne blagajne, jačanje lokalne ekonomije, turizma, zaposlenosti stanovništva. Zatim, zakonitost, kao i činjenica da su igre „fer” i da su postavljene kvote tačne. Međutim, legalizacija kockanja ne znači nužno i odsustvo ilegalnog kockanja. Ilegalno kockanje postaje unosno sredstvo za profit ljudi koji su spremni da prekrše zakon. Najpre, nudeći pogodnosti kojih u legalnom kockanju nema, kao što su: dobiti bez oporezivanja (znajući da je zakonom kockar obavezan da plati porez na dobit), dok ilegalna mesta ne prijavljuju dobitak vlastima, što dovodi do manje verovatnoće da će igrač biti uhvaćen zbog utaje poreza, mogućnost klađenja na više uloga, duže radno vreme kockarnica, kockanje na kredit, upražnjavanje zakonom zabranjenih kockarskih aktivnosti (Forentzy & Turner, 2009). Kriminalne grupe koje se nalaze na čelu ilegalnih kockarnica uključene su i u druge kriminalne aktivnosti (poput, utaje poreza, otmice, pranje novca, nameštanje utakmica, trgovine drogom, međunarodne prostitucije) (Banks & Waugh, 2018).

Kolike su razmere ilegalnog kockanja, pokazuje i podatak da je u periodu između 1997. i 2002. godine samo u Kanadi zaplenjeno 2.034 ilegalnih mašina za kockanje, zajedno sa 1,23 miliona dolara u gotovini i 6,01 miliona dolara u svojini, a 2.069 osoba je optuženo za ilegalno kockanje (Moodie, 2002 prema: Arthur et al., 2014).

Ilegalno kockanje često ostaje neotkriveno jer su u njega umešani moćni pojedinci. Štaviše, olakšano je spregom sa vladajućim strukturama kroz korupciju visokih zvaničnika i policije (Arthur et al., 2014).

Podaci ukazuju da se organizacijom ilegalnog kockanja u svetu godišnje „opere” od 300 do 500 miliona dolara (Dadayan, 2016). Na taj način kockarska industrija stupa u uzajamni odnos sa globalnom ekonomijom jer se novac zarađen od ilegalnog kockanja uključuje u legalne tokove. Ovakva konstelacija odnosa doprinosi velikom ekonomskom gubitku jedne države, dok kriminalne organizacije stiču ogroman profit.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Sumirajući, pomenute teorije ukazuju na složenu vezu između kockanja i kriminaliteta. Najpre, rezultati istraživanja potvrđuju da je kockanje doprinoseći faktor kriminalnih aktivnosti. Finansijski motivisana krivična dela su najčešća vrsta kriminalnih aktivnosti kockara. Ona podrazumeva kriminalne aktivnosti da bi se obezbedila sredstva za nastavak kockanja kao i sredstva za nadoknadu sredstava za servisiranje životnih troškova izgubljenih kockanjem. Tu spadaju: krađe, prevare, pronevere. Varijabilni efekti koji doprinose izvršenju kriminalnih aktivnosti kockara ukazuju na doprinos i drugih faktora kao što su faktor ličnosti, upotreba alkohola i psihoaktivnih supstanci. Takođe, kada je reč o kockanju kao determinanti nasilja u

porodici, može se zaključiti da je ono dvosmerno. U skladu s tim, prikazana istraživanja su pokazala da postoje određeni tipovi kriminaliteta na čiji nastanak deluje kockanje, što upućuje na pretpostavku da bi izvesne mere usmerene na smanjenje kockanja mogle delovati i na smanjenje zastupljenosti nekih vidova kriminaliteta. Postavlja se pitanje u kojoj meri društvo želi da kontroliše ili ograniči kockanje, s obzirom na to da kockanje postaje način koji državama omogućava povećanje profita i dopunu budžeta. Kada se radi o israživanjima u našoj zemlji, izostaju podaci o ovoj značajnoj problematici. S toga se neizostavno nameće i zaključak da ova dva društvena fenomena zaslužuju sistematičnije istraživanje kako u drugim zemljama tako i u našoj. Ništa manje značajno, savremeno društvo treba da usmeri svoje resurse ka osmišljavanju programa tretmana prestupnika kod kojih su identifikovani problemi u vezi sa kockanjem, kao i programi prevencije zavisnosti od kockanja, koji će biti usmereni na celu populaciju, pojedince, rizične grupe i situacije.

LITERATURA

- (1) Adolphe, A., Khatib, L., Van Golde, C., Gainsbury, S. M., & Blaszczynski, A. (2019). Crime and gambling disorders: A systematic review. *Journal of gambling studies*, 35(2), 395–414. <https://doi.org/10.1007/s10899-018-9794-7>
- (2) Afifi, T. O., Brownridge, D. A., MacMillan, H., & Sareen, J. (2010). The relationship of gambling to intimate partner violence and child maltreatment in a nationally representative sample. *Journal of Psychiatric Research*, 44(5), 331–337. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2009.07.010>
- (3) Arthur, J. N., Williams, R. J., & Belanger, Y. D. (2014). The relationship between legal gambling and crime in Alberta. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 56(1), 49–84. <https://doi.org/10.3138/cjccj.2012.E51>
- (4) Ashley, L. L., & Boehlke, K. K. (2012). Pathological gambling: A general overview. *Journal of psychoactive drugs*, 44(1), 27–37. <https://doi.org/10.1080/02791072.2012.662078>
- (5) Balci, Y. G., & Ayranci, U. (2005). Physical violence against women: Evaluation of women assaulted by spouses. *Journal of clinical forensic medicine*, 12(5), 258–263. <https://doi.org/10.1016/j.jcfm.2005.03.006>
- (6) Banks, J., & Waugh, D. (2018). A taxonomy of Gambling-related crime International Gambling Studies. *Journal International Gambling Studies* 19(2), 339–357. <https://doi.org/10.1080/14459795.2018.1554084>
- (7) Binde, P. (2016). Gambling-related embezzlement in the workplace: a qualitative study. *International Gambling Studies*, 16(3), 391–407. <https://doi.org/10.1080/14459795.2016.1214165>
- (8) Bjelajac, Ž. (2017). Patološko kockanje i kriminal. *Kultura Polisa*, 14(34), 185–201.
- (9) Cook, S., Turner, N. E., Ballon, B., Paglia-Boak, A., Murray, R., Adlaf, E. M., ... & Mann, R. E. (2015). Problem gambling among Ontario students: Associations with substance abuse, mental health problems, suicide attempts, and delinquent behaviours. *Journal of Gambling Studies*, 31(4), 1121–1134. <https://doi.org/10.1007/s10899-014-9483-0>
- (10) Cotti, C. D., & Walker, D. M. (2010). The impact of casinos on fatal alcohol-related traffic accidents in the United States. *Journal of Health Economics*, 29(6), 788–796. <https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2010.08.002>

- (11) Dadayan, L. (2016). State Revenues from Gambling Shrinking. *The Council of State Governments*, 399–406.
- (12) Dowling, N. A., Suomi, A., Jackson, A. C., & Lavis, T. (2015). Problem Gambling Family Impacts: Development of the Problem Gambling Family Impact Scale. *Journal of Gambling Studies*, 32(3), 935–955. <https://doi.org/10.1007/s10899-015-9582-6>
- (13) Dowling, N., Suomi, A., Jackson, A., Lavis, T., Patford, J., Cockman, S., ... & Harvey, P. (2016). Problem gambling and intimate partner violence: A systematic review and meta-analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 17(1), 43–61. <https://doi.org/10.1177/1524838014561269>
- (14) Folino, J. O., & Abait, P. E. (2009). Pathological gambling and criminality. *Current Opinion in Psychiatry*, 22(5), 477–481. <https://doi.org/10.1097/YCO.0b013e32832ed7ed>
- (15) Forentzy, P., & Turner, N. (2009). Gambling and organized crime – a review of the *Journal Gambling issues*, 23(2), 111–155. <http://dx.doi.org/10.4309/jgi.2009.23.6>
- (16) Hodgins, D. C. & Petry, N. M. (2016). The world of Gambling: The National Gambling Experiences series. *Addiction*, 111(9), 1516–1518. <https://doi.org/10.1111/add.13445>
- (17) Kilibarda, B., Mravčik, V., Sieroslavski, J., Gudelj Rakić, J., & Sebastian Martens, M. (2014). Nacionalno istraživanje o stilovima života stanovništva Srbije. Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut”.
- (18) Korman, L. M., Collins, J., Dutton, D., Dhayanathan, B., Littman-Sharp, N., & Skinner, W. (2007). Problem Gambling and Intimate Partner Violence. *Journal of Gambling Studies*, 24(1), 13–23. <https://doi.org/10.1007/s10899-007-9077-1>
- (19) Lambie, I., & Randell, I. (2013). The impact of incarceration of juvenile offenders. *Clinical Psychology Review*, 33(3), 448–459. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2013.01.007>
- (20) Laursen, B., Plauborg, R., Ekholm, O., Larsen, C. V. L., & Juel, K. (2015). Problem Gambling Associated with Violent and Criminal Behaviour: A Danish Population-Based Survey and Register Study. *Journal of Gambling Studies*, 32(1), 25–34. <https://doi.org/10.1007/s10899-015-9536-z>
- (21) Lind, K., Kääriäinen, J., & Kuoppamäki, S.-M. (2015). From problem gambling to crime? Findings from the Finnish national police information system. *Journal of Gambling Issues*, 30, 98–123. <http://dx.doi.org/10.4309/jgi.2015.30.10>
- (22) Magoon, M. E., Gupta, R., & Derevensky, J. (2005). Juvenile Delinquency and Adolescent Gambling. *Criminal Justice and Behavior*, 32(6), 690–713. <https://doi.org/10.1177/0093854805279948>
- (23) May-Chahal, M., Humphreys, L., Clifton, A., Francis, B., & Reith, G. (2017). Gambling Harm and Crime Careers. *Journal of Gambling Studies*, 33(1), 65–84. <https://doi.org/10.1007/s10899-016-9612-z>
- (24) Mestre-Bach, G., Steward, T., Granero, R., Fernández-Aranda, F., Mena-Moreno, T., Vintró-Alcaraz, C., ... & Jiménez-Murcia, S. (2020). Dimensions of impulsivity in Gambling Disorder. *Scientific Reports*, 10(1), 1–11. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-57117-z>
- (25) Meyer, G., & Stadler, M. A. (1999). Criminal Behavior Associated with Pathological Gambling. *Journal of Gambling Studies*, 15(1), 29–43. <https://doi.org/10.1023/A:1023015028901>
- (26) Mishra, S., Lalumière, M. L., Morgan, M., & Williams, R. J. (2011). An Examination of the Relationship Between Gambling and Antisocial Behavior. *Journal of Gambling Studies*, 27(3), 409–426. <https://doi.org/10.1007/s10899-010-9217-x>
- (27) Muelleman, R. L., DenOtter, T., Wadman, M. C., Tran, T. P., & Anderson, J. (2002). Problem gambling in the partner of the emergency department patient as a risk

- factor for intimate partner violence. *The Journal of emergency medicine*, 23(3), 307–312. [https://doi.org/10.1016/S0736-4679\(02\)00543-7](https://doi.org/10.1016/S0736-4679(02)00543-7)
- (28) Petry, N. M., Stinson, F. S., & Grant, B. F. (2005). Comorbidity of DSM-IV Pathological Gambling and Other Psychiatric Disorders: Results From the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 66(5), 564–574. <https://doi.org/10.4088/JCP.v66n0504>
- (29) Podgornik, N., & Kovačić, A. (2013). The Influence of gambling on criminal activities in the region of Goriška. *Innovative Issues and Approaches in Social Sciences*, 6(1), 135–154.
- (30) Potenza, M. N., Steinberg, M. A., McLaughlin, S. D., Wu, R., Rounsaville, B. J., & O'Malley, S. S. (2001). Gender-related differences in the characteristics of problem gamblers using a gambling helpline. *American Journal of Psychiatry*, 158(9), 1500–1505. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.158.9.1500>
- (31) Rayli, N., & Oei, T.P. (2004). Role of Culture in Gambling and Problem Gambling. *Clinical Psychology Review*, 23(8), 1087–1114. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2003.09.005>
- (32) Roberts, A., Coid, J., King, R., Murphy, R., Turner, J., Bowden-Jones, H., ... & Landon, J. (2016). Gambling and violence in a nationally representative sample of UK men. *Addiction*, 111(12), 2196–2207. <https://doi.org/10.1111/add.13522>
- (33) Rudd, C., & Thomas, S. D. M. (2015). The Prevalence, Mental Health and Criminal Characteristics of Potential Addiction. Problem Gamblers in a Substance Using Treatment Seeking Population. *International Journal of Mental Health and Addiction* 14(5), 700–714. <https://doi.org/10.1007/s11469-015-9604-8>
- (34) Shaffer, H. J., & Korn, D. A. (2002). Gambling and related mental disorders: a public health analysis. *Annual Review of Public Health*, 23(1), 171–212. <https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.23.100901.140532>
- (35) Shaw, M. C., Forbush, K. T., Schlinder, J., Rosenman, E., & Black, D. W. (2007). The Effect of Pathological Gambling on Families, Marriages, and Children. *CNS Spectrums*, 12(08), 615–622. <https://doi.org/10.1017/S1092852900021416>
- (36) Smith, G., & Simpson, R. (2014). Gambling addiction defence on trial: Canadian expert witness perspectives. *International Journal of Criminology and Sociology*, 3, 319–326.
- (37) Stitt, B. G., Nichols, M., & Giacomassi, D. (2003). Does the Presence of Casinos Increase Crime? An Examination of Casino and Control Communities. *Crime & Delinquency*, 49(2), 253–284. <https://doi.org/10.1177/0011128702251058>
- (38) Subotin, M. (2018). *Uticaj socijalne patologije na bezbednost države sa osvrtom na krivičnopravnu Regulativu* (Doktorska disertacija). Novi Sad. Univezitet u Novom Sadu-Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
- (39) Suomi, A., Jackson, A. C., Dowling, N. A., Lavis, T., Patford, J., Thomas, S. A., ... & Cockman, S. (2013). Problem gambling and family violence: family member reports of prevalence, family impacts and family coping. *Asian Journal of Gambling Issues and Public Health*, 3(1), 1–15. <https://doi.org/10.1186/2195-3007-3-13>
- (40) Temcheff C., E., Pierre, R. A., & Deverensky, J. (2011). Youth Gambling and Delinquency: Legislative and Social Policy Implications. *Gaming Law Review and Economics*, 15(9), 539–552. <https://doi.org/10.1089/glre.2011.15907>
- (41) Tse, S., Hong, S. I., Wang, C. W., & Cunningham-Williams, R. M. (2012). Gambling behavior and problems among older adults: a systematic review of empirical studies. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 67(5), 639–652. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbs068>
- (42) Turner, N. E., Preston, D. L., McAvoy, S., & Gillam, L. (2013). Problem Gambling Inside and Out: The Assessment of Community and Institutional Problem Gambling

in the Canadian Correctional System. *Journal of Gambling Studies*, 29(3), 435–451.
<https://doi.org/10.1007/s10899-012-9321-1>

- (43) Turner, N. E., Preston, D. L., Saunders, C., McAvoy, S., & Jain S. (2009). The Relationship of Problem Gambling to Criminal Behavior in a Sample of Canadian Male Federal Offenders. *Journal of Gambling Studies*, 25(2), 153–169.
<https://doi.org/10.1007/s10899-009-9124-1>
- (44) Walker, D. M., & Sobel, R. S. (2016). Social and economic impacts of gambling. *Current Addiction Reports*, 3(3), 293–298. <https://doi.org/10.1007/s40429-016-0109-8>
- (45) Zurhold, H., Verthein, U., & Kalke, J. (2014). Prevalence of problem gambling among the prison population in Hamburg, Germany. *Journal of Gambling Studies*, 30(2), 309–319. <https://doi.org/10.1007/s10899-013-9361-1>

Elektronski izvori:

- (46) Aborn, R. M. (2005). Gambling: Who's really at risk? The connection between gambling and crime. Dostupno na <https://constantinecannon.com/wp-content/uploads/2017/09/GamblingReport.pdf>, pristupljeno: maj, 2020
- (47) Binde, P. (2009). Gambling motivation and involvement. A review of Social Science research. The Swedish National Institute of Public Health. Dostupno na: <https://prism.ucalgary.ca/bitstream/handle/1880/51055/R2009-20-gambling-motivation-a-review.pdf/>, pristupljeno: jun, 2020
- (48) Kryszajtys, D. T., & Matheson, F. I. (2017): Problem gambling and Crime and its Costs. Gambling Research Exchange Ontario, dostupno na: [https://www.greo.ca/Modules/EvidenceCentre/files/Kryszajtys%20and%20Matheson%20\(2017\)%20Problem%20gambling%20and%20crime%20and%20its%20costs.pdf](https://www.greo.ca/Modules/EvidenceCentre/files/Kryszajtys%20and%20Matheson%20(2017)%20Problem%20gambling%20and%20crime%20and%20its%20costs.pdf) pristupljeno: jun, 2020
- (49) Perrone, S., Jansons, D., & Morrison, L. (2013). Problem gambling and the criminal justice system. Problem gambling and the criminal justice system. Dostupno na: [Downloads/Problem-Gambling-Criminal-Justice%20\(3\).pdf](Downloads/Problem-Gambling-Criminal-Justice%20(3).pdf), pristupljeno: maj, 2020
- (50) Sakurai, Y., Smith, R., & Graycar, A. (2003). Gambling as a Motivation for the Commission of Financial Crime. Trends and Issues in Crime and Criminal Justice 256, dostupno na: <https://www.aic.gov.au/sites/default/files/2020-05/tandi256.pdf>, pristupljeno: maj, 2020
- (51) Smith, G. J., Wynne, H., & Hartnagel, T. F. (2003). Examining police records to assess gambling impacts: A study of gambling-related crime in the City of Edmonton: A study prepared for The Alberta Gaming Research Institute. Edmonton, AB: Alberta Gaming Research Institute. Dostupno na: <http://www.hawaiifamilyforum.org/wp-content/uploads/2015/01/Alberta-Canada-Study-on-Crime-and-Gambling-2003.pdf> pristupljeno: jun, 2020

GAMBLING AS A CRIMINOGENIC FACTOR

The aim of this paper is to consider the relationship between gambling as an already developed addiction on the one hand and criminal behavior on the other. The paper first presents the theoretical views and understandings of the nature of the relationship between gambling and crime, as well as several models that show the extent to which gambling contributes to a particular criminal behavior. Data from various studies confirm that the criminogenic effect of gambling can be distinguished in certain types of crime. The most common types of gambling-related crimes are financially motivated crimes such as theft, fraud, embezzlement, domestic violence, juvenile and traffic delinquency. Consideration of the results also indicates a complex relationship between gambling and crime, and that this criminogenic factor should be paid more attention, especially in domestic criminological research.

KEY WORDS: gambling / criminogenic factor / crime / violence

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Pregledni naučni rad
Priljeno: 3. decembra 2020. godine
Prihvaćeno: 13. januara 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi2020239
UDK:

VASPITNI NALOZI KAO OBLIK IMPLEMENTACIJE DIVERZIONIH PROGRAMA – KRITIČKI OSVRT

MA Vladimir Jovanović*
Angelina Ivanović*

Cilj rada predstavlja analiza i prikaz diverzionih programa, pojašnjavanje šta oni predstavljaju, uz osvrt na uporednu prasku i naglasak na kritičkom pregledu kako pozitivnih, tako i negativnih aspekata diverzionih programa. Predmet rada, sledstveno, čini analiza primene vaspitnih naloga kao oblika diverzionih programa, oblika u kojima se implementiraju i šta čini pozitivne, a šta negativne aspekte vaspitnih naloga.

Autori u tekstu nastoje da primenjujući metode analize sadržaja i u kratkom delu komparativne analize prikažu teorijsku osnovu i praktične motive za uspostavljanje programa ove vrste u praksi. Izvode utemeljeno zaključivanje o teorijskoj osnovi implementacione prakse u Republici Srbiji i daju prikaz Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, uz pokušaj identifikacije svrhe i motiva za njegovo uspostavljanje. Uz to daju svoje viđenje pozitivnih i negativnih strana ovih programa, koje je bazirano na analizi sadržaja različitih dostupnih stručnih i naučnih sadržaja.

KLJUČNE REČI: *Diverzioni programi / vaspitni nalozi / maloletničko prestupništvo / pravosuđe.*

---

* Centar za podršku i inkluziju HELP NET, MA socijalni radnik, doktorand na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Beogradu. E-mail: vladimir.jovanovicfpn@gmail.com .

* Centar za promociju ravnopravnosti i otvorenog društva CePROD, diplomirana politikološkinja, studentkinja master studija na Fakultetu političkih nauka, modul Međunarodno humanitarno pravo. E-mail: angelinaivanovic24@gmail.com .

1. OPŠTE INFORMACIJE O FOKUSU RADA I DIVERZIONIM PROGRAMIMA

Cilj rada predstavlja analiza i prikaz diverzionih programa, pojašnjavanje šta oni predstavljaju, uz osvrt na uporednu prasku i naglasak na kritičkom pregledu kako pozitivnih, tako i negativnih aspekata diverzionih programa. Fokus rada, u odnosu na ciljne grupe koju targetira, će biti usmeren na maloletne učinioce krivičnih dela. Kroz analizu pozitivnih i negativnih efekata ovih programa, autori razmatraju njihovu (ne)opravdanost i (ne)primerenost primene u odgovarajućim situacijama u praksi.

Traženje alternativa za standardni krivični postupak prema maloletnim učinocima krivičnih dela predstavlja jednu od ključnih tendencija koje su prisutne poslednjih decenija u oblasti reagovanja na maloletnički kriminalitet. Najprihvaćenije i najšire primenjivane programe, u osnovi isto zasnovane, ali u različitim oblicima implementirane u zakonodavstvo, usvojene u većini zemalja, predstavljaju diverzioni programi.

Najjednostavnija definicija diverzionih programa kaže da oni predstavljaju pokušaj da se maloletni prestupnici skrenu sa puta maloletničkog pravosudnog sistema (Bynum, Thompson, 1996). Primarni cilj diverzionih programa podrazumeva „preusmeravanje mladih daleko od formalnih procedura maloletničkog pravosudnog sistema, dok i dalje zadržava njihovu odgovornost za preduzete akcije“ (Beck i dr., 2006:7). Jasna je namera i motiv za kreiranje ovakvog prekršajnog programa, jer treba imati na umu da su gotovo sva društva u većoj ili manjoj meri sklona etiketiranju. Jednom „dodeljena“ etiketa, teško se „briše“.

Naravno, postoje i utvrđene su neke opšte pretpostavke koje predstavljaju *conditio sine qua non* da bi se diverzioni programi uopšte mogli primeniti u konkretnom slučaju. Ono što je značajno naglasiti jeste da je nophodno da maloletnik koji ulazi u diverzione programe mora biti svestan učinjenog dela, nanete štete, i da želi da preuzme odgovornost za učinjeno delo. U diverzione mere ubrajaju je obrazovno – vaspitne, socijalne, medicinske mere koje služe kao zamena postojećim krivičnim sankcijama.

Uprkos teškoćama prilikom utvrđivanja najbolje prakse prilikom primenjivanja diverzionih programa, detaljnim pregledom literature može se identifikovati četiri opšta načela, na kojima se uspešni diverzioni programi zasnivaju:

1. Sistematizovan i standardizovan skrining i procena mladih;
2. Smanjen ulazak u maloletnički pravosudni sistem;
3. Korišćenje holističkih, na porodicu centriranih (family-centered) intervencija;
4. Razvoj i korišćenje široke mreže usluga i servisa u lokalnoj zajednici (Farell i dr., 2018).

Dakle, osnovne pretpostavke za primenu ovih programa podrazumevaju teorijsko-metodološki utemeljen, a praktično primenjiv sistem identifikacije i postupka procene adekvatnosti mera u konkretnom praktičnom slučaju (što podrazumeva

„sistemizovan i standardizovan skrining i procena mladih“). Dobra praksa podrazumeva jasna ovlašćenja, definisane metode procene, obučene stručnjake koji realizuju javna ovlašćenja i procenu na odgovarajući način. Sve to jesu preduslovi dobre implementacije svakog programa u praksi, pa tako i diverzionog, kako bi se obezbedilo smanjenje mogućnosti greške i manipulacije na najniži mogući nivo.

Iz prethodno navedene druge stavke „smanjen ulazak u maloletnički pravosudni sistem“, jasna je prevashodna namera zakonodavca. A motiv može biti tumačen i poživati na rasterećenju sistema, sa jedne strane i sprečavanju etiketiranja, sa druge.

Treća i četvrta stavka: „Korišćenje holističkih, na porodicu centriranih intervencija“ i „Razvoj i korišćenje široke mreže usluga i servisa u lokalnoj zajednici“ obezbeđuju da implementaciona praksa ne bude završena izricanjem mere, jer to nije svrha diverzionih programa. Svrha bi trebalo da bude „zaobilaženje pravosudnog sistema“, ali i podrška, osnaživanje učinioca da ne ponovi prekršaj bilo koje vrste. MNoglo bi se reći da je jedna od svrha je „prevaspitanje“, ili ponovna integracija u zajednicu uz primerene obrasce ponašanja. To je moguće ostvariti samo ukoliko je kreiran sistem koji je sveobuhvatan, u smislu postojanja usluga sistema koje obuhvataju širok dijapazon podrške. Taj širok okvir postojeće podrške bi trebalo da se primenjuje shodno konkretnim, individualnim potrebama prekršioca, a i usmerava na njegovu porodicu (kao primarnu zajednicu u okviru koje maloletnici funkcionišu).

2. TEORIJSKO UTEMELJENJE DIVERZIONIH PROGRAMA

Mnogi teoretičari ističu kako diverzioni programi svoju osnovu imaju u teoriji etiketiranja (Lundman, Akers, Dick)¹. Objasnjavajući uticaj etiketiranja na budući život maloletne osobe koja je načinila određeni prestup Aker govori da „osobe koje su etiketirane ili stigmatizovane kao devijanti verovatno će preuzeti devijantnu samoidentifikaciju i postaju više, a ne manje, devijantni nego da nisu bili etiketirani“ (Akers, 1994: 128). Lundman ističe da se koncept diverzionih programa zasniva na teoriji etiketiranja i tvrdi da maloletnički pravosudni sistem nanosi više štete nego koristi, jer nenamerno stigmatizuje i kasnije celoživotno proganja osobe koje su izvršile manje prekršaje, te bi iz tog razloga prikladnije bilo vaspitno uticati na osobu, van formalnog sistema (Lundman, 1993).

Teorijsku dopunu koja govori u prilog stavovima teorije etiketiranja kada je reč o diverzionim programima predstavljaju teorije diferencijalnih asocijacija. Osnovna premisa ove teorije govori da kroz druženje sa devijantnim grupama pojedinci imaju veće šanse da i sami postanu devijantni.² Primenom diverzionih mera izbegava se potencijalno negativna posledica etiketiranja i mogućeg institucionalnog smeštaja maloletnika sa osobama koje su takođe označene kao „devijantne“, a samim tim i

---

¹ Opštirnije u Lundman, Richard J. 1993. *Prevention and Control of Juvenile Delinquency (Second Edition)*. New York, N.Y: Oxford University Press; Akers, Ronald L. 1994. *Criminological Theories: Introduction and Evaluation*. Los Angeles, Calif.: Roxbury Publishing

²http://scholarworks.boisestate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=sociology_facpubs, str 2.

upućivanje osoba označenih kao „devijantnih“ jedne na druge, a ne na širu zajednicu.

Značaj sprovođenja diverzionih mera prema maloletnim učiniocima krivičnih dela i izbegavanje zavodskih mera prepoznaju brojni međunarodno-pravni dokumenti. Tako se „nezavodske mere, u Tokijskim pravilima i drugim relevantnim dokumentima, definišu šire, pa se pod njima podrazumeva skretanje toka krivične procedure (diverzione mere) i primena alternativa zatvaranju pre, tokom i nakon sudskog postupka” (Nikolić – Ristanović, Vučković, 2015: 11).

Uspešan završetak programa se najčešće definiše kao završetak (i ispunjenje) sankcija od strane mladih, bez dodatnog kontakta sa krivično – pravnim sistemom (Farell i dr., 2018).

3. PREPOZNAVANJE IMPLEMENTACIONE PRAKSE ZASNOVANE NA DIVERZIONIM PROGRAMIMA U REPUBLICI SRBIJI

Diverzioni programi implementirani su u zakonodavstvo Republike Srbije donošenjem Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (u daljem tekstu ZOMUKD) 2005.godine. Propisano je da se diverzioni programi (odnosno mere) sprovode u vidu vaspitnih naloga.

Vaspitni nalog je posebna mera predviđena Zakonom o maloletnicima, koja nema karakter ni vaspitne mere ni krivične sankcije, čija je svrha nepokretanje krivičnog postupaka prema maloletnom učiniocu krivičnog dela ili obustava postupaka, sa ciljem da se vaspitnim nalogom utiče na pravilan razvoj maloletnika i jačanje njegove lične odgovornosti i prevenira dalje činjenje krivičnih dela (Republički Zavod za socijalnu zaštitu, 2018).

Dakle, iz same prethodno izložene definicije vaspitnog naloga jasno je da su oni u osnovi bazirani na diverzionim programima, jer, svrha je istovetna, a to je „nepokretanje krivičnog postupka“, što predstavlja diverziju, obilazak sudskog postupka.

Pošto je jasna utemeljenost ovih odredbi Zakona na diverzionim programima, treba predstaviti i specifične mere primene ovih odredbi, u smislu uslova i situacija u kojima se ove mere sprovode.

ZOMUKD je predviđeno da se prema *maloletnom učiniocu* krivičnog dela *mog*u primeniti jedan ili više vaspitnih naloga ako je učinio krivično delo za koje je propisana *novčana kazna ili kazna zatvora do pet godina*.³ U Zakonu o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, u članu 5. Stav 3. stoji da su uslovi za primenu vaspitnog naloga priznanje krivičnog dela od strane maloletnika i njegov odnos prema krivičnom delu i oštećenom. Ovde je evidentno na koji način implementaciona praksa nastoji da ima pozitivan efekat na maloletnika i

---

³ Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik RS, br. 85/2005 član 5., stav 1.

promenu njegovih/njenih obrazaca ponašanja. Naime, kroz odnos prema učinjenom delu preispituje se i svrsishodnost primene blažeg oblika kazne – vaspitnog naloga. Ukoliko maloletnik shvata težinu dela koje je učinio i prepoznaje svoju grešku, utoliko je veća verovatnoća da ubuduće neće praktikovati iste obrasce ponašanja. Takođe, navodi se da maloletnik u bilo kom trenutku može odustati od diverzionog postupka i tražiti pravdu pred sudom, uz napomenu da se ulazak u diverzioni postupak ne može uzimati kao priznanje učinjenog dela pri kasnijoj odluci suda.

Kada je reč o svrsi koju je neophodno da vaspitni nalozi ispune, u Zakonu se naglašava da se „nadzorom, pružanjem zaštite i pomoći, kao i obezbeđivanjem opšteg i stručnog osposobljavanja utiče na razvoj i jačanje lične odgovornosti maloletnika, na vaspitavanje i pravilan razvoj njegove ličnosti, kako bi se obezbedilo ponovno uključivanje maloletnika društvenu zajednicu“ (ZOMUKD, član 10).

Zakonom su predviđeni sledeći vaspitni nalozi:

1. poravnanje sa oštećenim kako bi se naknadom štete, izvinjenjem, radom ili na neki drugi način otklonile, u celini ili delimično, štetne posledice dela;
2. redovno pohađanje škole ili redovno odlaženje na posao;
3. uključivanje, bez naknade, u rad humanitarnih organizacija ili poslove socijalnog, lokalnog ili ekološkog sadržaja;
4. podvrgavanje odgovarajućem ispitivanju i odvikavanju od zavisnosti izazvane upotrebom alkoholnih pića ili opojnih droga; uključivanje u pojedinačni ili grupni tretman u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili savetovalištu
5. uključivanje u pojedinačni ili grupni tretman u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili savetovalištu (ZOMUKD).

Analizirajući sadržinu ovih oblika vaspitnih naloga mora se vratiti na sami početak, a to je na razumevanje lingvističko epistemološke složenice samog pojma “vaspitni nalog”. Sama reč nalog predstavlja nastojanje obavezivanja izvršioca krivičnog dela da izvrši neku radnju. (Pre)vaspitavanje je svrha naloga koji se izdaje. Te iz same složenice dobija se smisao i želja zakonodavca. Ovaj smisao se nastoji postići kroz odgovarajuću kompenzaciju, koja može biti usmerena ka žrtvi, zajednici ili ka učiniocu. Dobro utemeljena procena bi trebalo da odredi prema kome će se odnositi, odnosno na koji način će biti realizovan vaspitni nalog.

4. KRATAK PRIKAZ NEKIH ODREDBI UPOREDNE PRAKSE

Na ovom mestu kratko su apostrofirane određene specifičnosti, jer su u osnovi vaspitni nalog kao način implementacije diverzionih programa vrlo slično postavljeni, imajući u vidu njihovu svrhu, namenu i oblik.

Međunarodni pravni akt na kom počivaju vaspitni nalozi je Konvencija UN o pravima deteta. Ovaj institut “proizilazi iz člana 40. stav 3. tačka b. Konvencije UN o pravima deteta (koju je, primera radi, 1990. godine, potpisala i ratifikovala i naša zemlja), a prema kome je potrebno i poželjno da se uvedu mere postupanja s decom

koja su prekršila zakon, ali bez pribegavanja sudskom postupku. Tako shvaćeno skretanje postupka označava različite načine, mere i postupke kako bi se mladi sačuvali od štetnog dejstva sudstva za maloletnike odnosno krivičnih sankcija” (Jovašević, 2006:1066).

Sjedinjene Američke Države usled velikog broja zemalja iz kojih se sastoje, ne odlikuje konzistentan sistem diverzionih programa, već partikularizam. “Sprovođenju diverzionih programa prethodi zaključenje ugovora između organizacije ili državnog, odnosno lokalnog organa nadležnog za sprovođenje programa i roditelja ili staratelja maloletnika”(Joksić, 2010: 171). U samom sprovođenju diverzionih mera često učestvuju i vršnjaci, volonteri, lica koja su prethodno prošla kroz ista ili slična iskustva. Namera zakonodavca, može se tumačiti kao želja za što širim uključenjem zajednice i okruženja maloletnika. Upravo kroz podršku okruženja (užeg i šireg) diverzioni programi će imati veće šanse za stvarno ostvarenje svoje osnovne namene. Uvodjenje vršnjaka, kao i lica koja su prošla slična ili ista iskustva u osnovi se temelji na postulatima *peer education* mehanizma. Jer upravo kod maloletnika vršnjaci čine jedan od najznačajnijih agenasa socijalizacije u velikoj meri oblikuju njihovo ponašanje, u nekim slučajevima gotovo i u većoj meri nego porodica.

Specifičnost kada je reč o *Holandiji* ogleda se u mogućnosti da maloletnika na diverzione mere mogu uputiti različiti organi u različitim fazama. Tako postoji mogućnost da u određenim slučajevima već policija uputi maloletnika na diverzione programe (Kovačević, 2015: 15-16). Ovdje se prepoznaje odredba koja dodatno rasterećuje funkcionisanje različitih sistema i ubrzava čitav proces. Ukoliko, primera radi, policija ima mandatnu nadležnost da uputi maloletnika na diverzione programe, to dodatno rasterećuje druge sisteme – pravosudni sistem, tužilaštvo, sistem socijalne zaštite i druge delove sistema uključene po potrebi u ovaj proces. Ali, treba imati na umu da su neophodna odgovarajuća znanja, kapaciteti i obučenos unutar sistema policije (u ovom primeru) kako bi se svrha i smisao ovih mera ostvario.

U *Holandiji*, kada je reč o merama koje se nalaze u okviru diverzionih programa i na koje se mogu uputiti maloletni učinioci krivičnih dela, uglavnom su slične mogućnosti onima koje su propisane u našem Zakonu kao vaspitni nalozi, a koje su u prethodnom delu teksta već predstavljene.

5. REZULTATI DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Na samom početku valja reći da je realizovan određen broj istraživanja sa tematikom adekvatnosti primene vaspitnih naloga, kao oblika diverzionih programa usmerenih na maloletna lica. I u našoj zemlji je sprovedeno nekoliko manje ili više obuhvatnih istraživanja na ovu temu.

Kada je reč o istraživanjima realizovanim u Republici Srbiji, jedno od sveobuhvatnijih realizovano je 2016.godine, a autorka je prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović. Ovo istraživanje imalo je za cilj evaluaciju koja je podrazumevala „procenu kvaliteta realizacije vaspitnih naloga na osnovu stepena zadovoljstva

različitim aspektima njihovog sprovođenja, kao i evaluaciju ishoda primene vaspitnih naloga, praćenjem efekata postignutih promena u ponašanju maloletnika”(Džamonja Ignjatović, 2016:47). Rezultati su potvrdili postojanje pozitivnog uticaja na mlade koji su bili u postupku primene vaspitnih naloga. Prevažadne pozitivne implikacije koje je primena vaspitnih naloga na mlade imala, ogledaju se u “zaustavljanju antisocijalnog ponašanja, a zatim i u uspešnijem predviđanju posledica svog ponašanja i povećanoj odgovornosti prema obavezama. Popravljen je uspeh u školi i unapređeni su odnosi sa vršnjacima koji se ponašaju prosocijalno. Kod mladih se popravilo i raspoloženje, a smanjen je stepen nervoze i napetosti. Takođe, odnosi i komunikacija u porodici su se popravili, roditelji su se aktivnije uključili u vaspitanje i nadzor deteta, više vremena provode zajedno i razgovaraju” (Džamonja Ignjatović, 2016:48).

Jedno od najsveobuhvatnijih istraživanja realizovali su Wilson i Hodge, 2013. godine. Rezultati do kojih su došli analizirajući 73 diverziona programa na uzorku od 14.573 osobe koje su bile uključene u diverzione programe i 18.840 osoba procesuiranih u tradicionalnim pravosudnim sistemima za maloletnike, govore da je recidivizam mladih uključenih u diverzione programe iznosio 31,5%, dok je recidivizam mladih koji su prošli tradicionalni pravosudni sistem 41,3%. Zabeležen je nešto niži procenat recidivizama u situacijama kada je izrečena diverziona mera podrazumevala upozorenje (26,8%), nego što je slučaj kada je izrečena mera podrazumevala intervenciju (33,1%) (Wilson, Hodge, 2013:504). Dakle, treba imati u vidu da je u gotovo svim pojedinačnim oblicima primene diverzionih programa utvrđeno je da je recidivizam učinilaca manji nego što je to u slučaju primene tradicionalnih odredbi, pravosudnog sistema. Kako je jedna od osnovnih svrha ovih programa “prevaspitavanje” i ponovna integracija u zajednicu, na zajednici prilagođen način, ovo govori da je ona ostvarena i da primena ima odgovarajućeg efekta u praksi.

Analizirajući rezultate istraživanja ne uočava se značajna učestalost u odnosu na karakteristike populacije na koje se diverzioni programi primenjuju. Taj podatak govori u prilog postojanju nediskriminacije prilikom upućivanja na ove programe. Naime, dobijeni rezultati govore u prilog tome da je podjednak broj žena i muškaraca; pripadnika različitih etničkih grupa ili boje kože bio uključen u diverzione programe (procentualno izraženo u odnosu na ukupan broj).

6. KRITIČKI OSVRT

Kao i svi ostali programi tako i diverzivni imaju svoje prednosti i ograničenja. Na bazi analize sadržaja dostupne literature, a posebno analize odredbi diverzionih programa, koji su implementirani kroz zakonodavnu praksu, prikazujemo njihove pozitivne i negativne aspekte.

6.1. Pozitivne strane

Činjenica da su diverzionih programi preporučeni brojnim i različitim međunarodnim dokumentima (Konvencija UN o pravima deteta; Standardna minimalna pravila UN; Savet Evrope – drugi deo preporuke o društvenoj reakciji na maloletničku delikvenciju⁴ i dr) govori o njihovom značaju i pozitivnim efektima. Pozitivni doprinosi diverzionih programa su:

“Skretanje” postupka doprinosi pravilnom razvoju maloletnika. Diverzionih programi omogućavaju maloletnom učiniocu krivičnog dela da uvidi grešku koju je načinio i da se za istu iskupi. Ovaj pristup pritom ne ostavlja negativne posledice na celokupnu ličnost. Sa druge strane, zavodske mere negativno utiču na razvoj maloletnika. U uslovima koji su karakteristični za ustanove ovakvog tipa nije moguće ostvariti svoj pun razvojni potencijal, dok je visok rizik od usvajanja društveno neprihvatljivih obrazaca ponašanja i samoidentifikovanja kao devijanta.

Ovaj zaključak potkrepljuju i istraživanja koja su sprovedeli, kako Tamara Džamonja Ignjatović, tako i Wilson i Hodge. Njihovi zaključci upućuju na višestruko pozitivne efekte sprovođenja diverzionih programa na pravilan razvoj maloletnika. Te su tako samo neki od pozitivnih efekata koji se navode značajno manji recidivizam kod maloletnika na koje su se primenjivali diverzionih programi, poboljšani uspeh u školi nakon primene ovih programa, zaustavljanje antisocijalnog ponašanja, bolja integrisanost u zajednicu i dr (Wilson, Hodge, 2013; Džamonja Ignjatović, 2016).

Personalizacija. Diverzionih programi omogućavaju određivanje relevantne kazne u odnosu na konkretnu osobu i konkretno delo koje je izvršeno. Postoji mogućnost uzimanja u obzir ličnosti maloletnika, zajednice u kojoj živi i u skladu sa tim donošenje odluke koja će imati najbolji mogući uticaj na konkretnu osobu. Sve to ima pozitivne implikacije na celokupnu ličnost maloletnika, o čemu govore i rezultati svih sprovedenih istraživanja do sada.

Mogućnost nadoknade nastale štete. Često je šteta koja je načinjena nadoknadiva, te se sprovođenjem diverzionih programa može nadomestiti nastali gubitak. Neretko je i izvinjenje dovoljno kako bi šteta bila nadoknađena određenoj osobi. Sa druge strane i maloletnici koji su bili uključeni u diverzione programe izveštavaju o tom da im je lično veoma značajno što imaju mogućnost da nadoknade načinjenu štetu, pokazuju nalazi istraživanja (Džamonja Ignjatović, 2016).

Izbegavanje krivično – pravnog sankcionisanja, koje doprinosi usvajanju nepoželjnih obrazaca ponašanja. “Izvršenje određenih sankcija može da rezultira usvajanjem nepoželjnih obrazaca ponašanja, što dodatno govori u prilog diverzionom postupanju” (Kovačević, 2015:111). Vrlo često je primećen ovaj obrazac, o čemu govori i navedeno istraživanje Wilson i Hodge (2013).

---

⁴ Opširnije videti u: <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2217-2815/2015/2217-2815101110K.pdf>

Uostalom i rezultati istraživanja koje je 2014. Godine objavila prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović pokazuju da krivično – pravno sankcionisanje utiče na izloženost negativnim efektima. Ti negativni efekti (institucionalni, vršnjački i dr.) naročito su izraženi u situacijama kada se maloletnik/ca nalazi u ustanovama kao što su Zavod za vaspitanje dece i omladine, Kazneno popravni dom i dr. (Džamonja Ignjatović, 2014).

Podsticanje preuzimanja odgovornosti od strane maloletnika. Zbog svog uzrasta, razvojnog stadijuma i karakteristika koje odlikuju njihov uzrast maloletnici su podložniji manipulacijama, naročito od strane starijih osoba. Tako maloletno lice može izvršiti krivično delo usled manipulacije i dovođenja u zabludu od strane drugih osoba. U tom slučaju sasvim je opravdano izreći blažu meru (diverzionu meru), kako bi maloletna osoba shvatila težinu dela, bila svesna okolnosti u kojima je prethodno živela i koje su je dovele u trenutnu situaciju, preuzela odgovornost za izvršeno dele. S'tim u vezi treba napomenuti da se u istraživanjima uočava da maloletnici ističu da žele da preuzmu odgovornost za učinjeno delo, kao i da “mogućnost da učestvuju u postizanju sporazuma, prilika da postignu dogovor i da se izvine utiču na njih na taj način da im bude mnogo lakše” (Džamonja Ignjatović, 2016:53).

Izbegavanje ograničenja kasnijih profesionalnih mogućnosti usled etiketiranja. Kao što je prethodno rečeno, diverzioni programi imaju svoju osnovu i u teoriji etiketiranja. Ograničenje kasnijih mogućnosti maloletnika usled etiketiranja vidljivo je kroz primer zapošljavanja. Ono što poslodavci uobičajno traže prilikom zapošljavanja jeste uverenje o kaznenoj evidenciji. Brojna istraživanja, kako kod nas tako i u svetu, govore o nemogućnosti zapošljavanja bivših osuđenika. “To što je maloletnik obeležen kao delikvent takođe može u budućnosti ograničiti dostupnost konvencionalnih uloga i mogućnosti” (Kovačević, 2015:111).

Stvaraju se mogućnosti za reintegracija. “Literatura ukazuje na to da širenje glasina o kriminalnom dosijeu često vodi formiranju negativne slike o maloletniku, što može otežati komuniciranje i povezivanje sa nedevidantnim maloletnicima, imajući u vidu da ovi, makar i nesvesno, ponekad zaziru od kažnjavanog vršnjaka” (Kovačević, 2015:112). Primenom diverzionih programa izbegava se formiranje negativne slike i izbegavanje maloletnika koji je izvršio određeno krivično delo i omogućava potpuna reintegracija u zajednicu.

Sa druge strane, treba napomenuti i da se u istraživanjima koja su realizovana u Republici Srbiji primećuje i pozitivan uticaj na maloletnike u smislu “izbegavanja lošeg društva”, nakon primene vaspitnih naloga. U prilog tome govore i izveštavanja roditelja dece koja su bila u postupku primene vaspitnih naloga, a koji navode “bolje odnose njihove dece sa vršnjacima i izbegavanje problematichnih drugova, kao i da manje dolaze u konflikte sa drugima” (Džamonja Ignjatović, 2016:56).

Izbegavanje devijantne samoidentifikacije. Maloletnici koji su osuđivani za krivična dela često, u nastojanju da prebrode situaciju u kojoj se nalaze, utočište nalaze družeći se i poistovećujući se sa osobama koje su već označene kao devijantne i koje su sklone ponovnom činjenju krivičnih dela. “Svojevrsno obeležavanje maloletnika kroz procesuiranje može rezultirati njegovom težnjom da prihvatanje i podršku

potraži među drugim, takođe, “obeleženim” maloletnicima, te uopšte pripadnicima različitih devijantnih grupa” (Kovačević, 2015:111). Upravo ovakva samoidentifikacija kao devijantnog i pripadnost devijantnim grupama (usled želje za pripadanjem) doprinosi kasnijem povećanom recidivizmu i “devijantnoj karijeri”. Diverzionih programi smanjuju mogućnosti opisanog razvoja osobe, jer u startu proces preusmeravaju u drugom pravcu, ka zajedni, insistirajući na inkluziji osobe, pri tom razvijajući odgovornost za učinjeno delo i želju za nadoknadom štete nastalom usled izvršenja istog.

U istraživanju koje je realizovala Tamara Džamonja Ignjatović jedan od zaključaka apostrofira da se “posebno se istice utisak mladih da su se osećali dobro u novim ulogama i korisno što pomažu nekome. Pojedinačni odgovori dobro ilustruju pozitivna osećanja mladih tokom angažovanja na pomoći drugima” (Džamonja Ignjatović, 2016:53).

Rasterećenje pravosudnog sistema. Usled preopterećenosti pravosudnog sistema i velikog broja parnica koje se vode u našoj zemlji, na suđenje se često čeka i po nekoliko meseci, a na krajnju odluku i po nekoliko godina. Rasterećenju pravosudnog sistema doprinosi sprovođenje diverzionih programa, jer njihov osnovni cilj i jeste skretanje postupka sa pravosudnog sistema.

Novčana ušteda. Diverzionih programi omogućavaju uštedu novca koji bi se utrošio prilikom krivično – pravnog postupka i suđenja. Novac koji bi se utrošio u tu svrhu na ovaj način može biti preusmeren na razvoj maloletnika, dodatno razvijanje alternativnih mera kažnjavanja maloletnih učinioca krivičnih dela i individualan rad sa osobama koje su učinile krivično delo, u cilju njihove reintegracije u društvo, usvajanja društveno prihvatljivih vrednosti i sprečavanja recidivizma.

6.2. Negativne strane diverzionih programa

Kao i svi programi, tako i diverzionih imaju neke svoje potencijalne negativne aspekte koji se mogu ispoljiti u praksi. Neke od potencijano negativnih strana diverzionih programa su:

Želja da se dobije manja kazna za učinjeno delo. Maloletni učinilac krivičnog dela za koje je predviđena kazna zatvora do 5 godina može svesno priznati krivično delo u želji da dobije manju kaznu od one predviđene krivično - pravnim propisima. U tom slučaju razlog za pokretanje diverzionog postupka biće samo prividno prihvatanje odgovornosti, ali ne i suštinski odnos prema učinjenom delu koji predstavlja pretpostavku za primenu ovih programa.

Neadekvatna kazna za učinjeno krivično delo i moguće posledice usled izvršenja istog. Zakon Republike Srbije predviđa mogućnost da se za krivična dela učinjena od strane maloletnika, za koje je predviđena zatvorska kazna do 5 godina mogu izreći vaspitni nalozi. Dužina trajanja izvršenja vaspitnih naloga ne može biti duža od 6 meseci. Krivičnim zakonom Republike Srbije predviđeno je da „Ko požarom, poplavom, eksplozijom, otrovom ili otrovnim gasom, radioaktivnim ili drugim jonizujućim zračenjem, električnom energijom, motornom silom ili kakvom drugom opšteopasnom radnjom ili opšteopasnim sredstvom izazove opasnost za

život ili telo ljudi ili za imovinu većeg obima, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina i novčanom kaznom“ (Krivični zakonik RS; član 278). Takođe, isti Zakon u članu 348, stav i kaže da „Ko neovlašćeno izrađuje, prodaje, nabavlja, vrši razmenu ili drži vatreno oružje, njegove delove, municiju ili eksplozivne materije, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine i novčanom kaznom“ (Krivični zakonik RS; član 348). Očigledne su posledice koje mogu nastati usled izvršavanja krivičnih dela za koje je predviđena kazna zatvora do 5 godina i neadekvatnost diverzionih mera eventualnoj šteti koja može nastati iz istih. Npr. posledice izazivanja eksplozija, radioaktivnih zračenja, proizvodnje i prometa oružja mogu biti velike, a predviđenja kazna jeste do 5 godina zatvora, što u slučaju maloletnog učinioca znači mogućnost primene diverzione mere (vaspitnih naloga).

Ograničavanje primene diverzionih mera na uzrast od 14 – 18 godina. Diverzioni programi sami po sebi ne predstavljaju preveliku kaznu za učinjeno delo, a ujedno i neetiketiraju maloletnika kao devijantnog. Iz tog razloga postoji realan osnov da se za dela koja su učinili i maloletnici uzrasta ispod 14 godina uvedu pojedini diverzioni programi. Na primer, ukoliko je dete mlađe od 14 godina izvršilo krivično delo pod uticajem psihoaktivnih supstanci, sasvim bi logično bilo izreći meru podvrgavanja odgovarajućem ispitivanju i odvikavanju od psihoaktivnih supstanci. Izricanjem određenih, primerenih sankcija, razvija se osećanje odgovornosti za učinjeno delo i time na ranom uzrastu utiče na kasniji pravilan razvitak ličnosti i usvajanje društveno prihvatljivih vrednosti. Jer, kroz prikaze rezultata istraživanja, ukazano je da svi diverzioni programi deluju pozitivno na razvoj maloletnika, izbegavanje društva koje negativno deluje na njih, kao i upućivanje na lečenje i prevazilaženje problema sa zavisnošću (Džamonja Ignjatović, 2016; Wilson i Hodge, 2013).

Povod za manipulaciju maloletnim licima. Usled postojanja mogućnosti da za delo koje su izvršili ne budu kažnjeni koliko i punoletne osobe, maloletnici mogu biti izmanipulisani od strane starijih da će i ukoliko budu uhvaćeni i procesuirani kao kaznu dobiti diverzionu meru, koja nije srazmerna potencijalnom profitu koji mogu ostvariti vršeći kriminalne delatnosti.

ZAKLJUČAK

Diverzioni programi i pored svojih ograničenja doprinose poboljšanju zakonodavnog sistema država i unapređuju sistem reagovanja na maloletnički kriminalitet. Oni omogućuju izbegavanje krivičnog postupka, samim tim i neminovne posledice koje osuđeni maloletnici nose sa sobom tokom kasnijeg života, kao što je etiketiranje. Omogućavaju i suočavanje maloletnika sa posledicama dela koje je učinio. Prihvatajući krivicu oni nastoje da nadoknade pričinjenu štetu i pritom način na koji to čine ne ostavlja duboke i trajne negativne posledice po njihov razvoj, kasnije mogućnosti i život uopšte.

Na kraju treba naglasiti da stavovi ispitanika u brojnim istraživanjima u različitim zemljama govore u prilog tome da diverzione programe treba primenjivati prema maloletnicima (SAD, Velika Britanija, Australija).⁵ Većina građana uviđa neophodnost primene blagih mera prema maloletnim učinocima krivičnih dela usled objektivnih okolnosti koje karakterišu uzrast i razvojni stadijum u kom se nalaze.

Nakon analize bitnih karakteristika, uporedne prakse, kritičkog osvrta na pozitivne i negativne strane diverzionih programa, može se reći da je njihov doprinos očigledan u oblasti zaštite prava maloletnika i da upravo ovakvi programi doprinose stvaranju humanijeg društva koje karakteriše tolerancija, neetiketiranje i mogućnost ispravke grešaka koje su u nekom trenutku usled različitih okolnosti nastale.

LITERATURA

- (1) Akers, R. (1994). *Criminological Theories: Introduction and Evaluation (Second edition)*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315062723>
- (2) Bynum, J., Thompson, W. (1996). *Juvenile Delinquency: A Sociological Approach (Tenth Edition)*. Lanham: Rowman & Littlefield Pub. Group. Dostupno na: <https://rowman.com/ISBN/9781442265011/Juvenile-Delinquency-A-Sociological-Approach-Tenth-Edition>, pristupljeno 14.10.2020.godine.
- (3) Beck, V., Ramsey, R., Lipps, T., Travice, L. (2006). Juvenile Diversion: An Outcome Study of the Hamilton County. *Juvenile and Family Court Journal*, 57(2), pp. 1-10, <https://doi.org/10.1111/j.1755-6988.2006.tb00117.x>
- (4) Džamonja Ignjatović, T. (2016). Evaluacija efekata pilotiranja primene vaspitnih naloga u Srbiji. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(1), str 47-63.
- (5) Džamonja Ignjatović, T., Birčanin, F. (2014). Mogućnost primene integrativnog programa tretmana u realizaciji vaspitnih naloga. *Socijalna politika*, 49(2), str. 67-91. <https://doi.org/10.22182/sp.22014.4>
- (6) Farrell, J. Betsinger, A., Hammond, P. (2018). *Best Practices in Youth Diversion - Literature review for the Baltimore City Youth Diversion Committee*. Maryland: University of Maryland School of Social Work - The Institute for Innovation & Implementation.
- (7) Joksić, I. (2014). Specifičnosti diverzionih programa u SAD. *Strani pravni život*, 54(1), str. 169-181. Dostupno na: <https://www.stranipravnizivot.rs/index.php/SPZ/article/view/588>
- (8) Jovašević, D. (2006). Osnovne karakteristike novog maloletničkog krivičnog prava Republike Srbije. *Zbornik Pranog fakulteta Sveučilišta Rijeka*, 27(2), str. 1055-1087.
- (9) Krivični zakonik RS (2019). Sl.glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr.,107/2005 – ispr., 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, 94/2016 i 35/2019. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik2019.html>

---

⁵ Opširnije videti u „Stavovi građana i stručnjaka o alternativnim sankcijama i restorativnoj pravdi“ – prof. dr Vesna Nikolić - Ristanović i Nataša Vučković; Fondacija Centar za demokratiju i Viktimološko društvo Srbije; Beograd 2015.

- (10) Konvencija o pravima deteta, "Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90, dostupno na:
<https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>.
- (11) Kovačević, M. (2015). Diverzioni koncept postupanja prema maloletnim učiniocima krivičnog dela – opšta razmatranja i osvrt na Srbiju. *Pravni zapisi*, 6(1), str. 110-125.
<https://doi.org/10.5937/pravzapo-7621>
- (12) Nikolić-Ristanović, V., Vučković, N. (2015). *Stavovi građana i stručnjaka o alternativnim sankcijama i restorativnoj pravdi*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju i Viktimološko društvo Srbije.
- (13) Lundman, R. (1993). *Prevention and Control of Juvenile Delinquency (Second Edition)*. Oxford: Oxford University Press. dostupno na:
<https://global.oup.com/ushe/product/prevention-and-control-of-juvenile-delinquency-9780195135459?cc=rs&lang=en&>, pristupljeno 25.10.2020.godine.
- (14) Republički Zavod za socijalnu zaštitu (2018). *Alternatiivne mere zaštite dece i mladih sa problemima u ponašanju*.
<http://www.zavodsz.gov.rs/sr/podru%C4%8Dje-delovanja/unapre%C4%91enje-mera-socijalne-za%C5%A1tite/unapre%C4%91enje-polo%C5%BEaja-dece-i-mladih-i-podr%C5%A1ka-porodici/alternativne-mere-za%C5%A1tite-dece-i-mladih-sa-problemima-u-pona%C5%A1anju/> pristupljeno: 20.10.2020.godine
- (15) Patrik, S., Marsh R. (2005). Juvenile Diversion: Results of a Three Year Experimental Study. *Criminal Juistice Policy Rewiev*, 16(1), pp. 59-73.
<https://doi.org/10.1177/0887403404266584>
- (16) Wilson, H., Hodge R. (2013). The effect of youth diversion programs on recidivism – A meta-Analytic Review. *International Association for Correctional and Forensic Psychology; Criminal Justice and Behavior*, 40(5), pp. 497-518;
<https://doi.org/10.1177/0093854812451089>
- (17) Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica; "Sl. glasnik RS", br. 85/2005.

EDUCATIONAL ORDERS AS A FORM OF IMPLEMENTATION DIVERSION PROGRAMS – CRITICAL REVIEW

The aim of the paper is the analysis and presentation of diversion programs, clarification of what they represent, with reference to the comparative burst and emphasis on a critical review of both positive and negative aspects of diversion programs. The subject of the paper, consequently, is the analysis of the application of educational orders as a form of diversionary programs, the forms in which they are implemented and what makes the positive and what the negative aspects of educational orders.

The authors in the text try to present the methods of content analysis and in a short part of the comparative analysis to present the theoretical basis and practical motives for establishing programs of this kind in practice. They make a well-founded conclusion about the theoretical basis of implementation practice in the Republic of Serbia and give an overview of the Law on Juvenile Delinquents and Criminal Protection of Juveniles, with an attempt to identify the purpose and motives for its establishment. In addition, they give their view of the positive and negative sides of these programs, which is based on the analysis of the content of various available professional and scientific content.

KEYWORDS: *Diversion programs / Educational Orders /
Juvenile Delinquency / Justice*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Prikaz monografije
Primljeno 25. avgusta 2020. godine
Prihvaćeno 26. septembar 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi20202310

PAŽNJA, GOVORI DETE proces, strategije i metodologija forenzičkog intervjua sa decom

Autora prof. dr Đurađa Stakića

Bazična pretpostavka na kojoj počiva forenzičko intervjuisanje dece je da mogućnost utvrđivanja relevantnih činjenica o iskustvu zlostavljanja leži prvenstveno u načinu ispitivanja i umešnosti intervjuera, a ne u razvojnim potencijalima i ograničenjima uzrasnog doba. U skladu sa tim, imperativ zaštite dece jeste ovladavanje posebnim znanjima i praktičnim veštinama ove procedure, uz poštovanje najviših etičkih standarda profesije. Monografija „Pažnja, govori dete“ predstavlja svojevrsan poduhvat prof. dr Đurađa Stakića da našoj naučnoj i stručnoj javnosti pruži uvid u konceptualno-metodološki okvir procesa intervjuisanja zlostavljane dece. Svoje bogato iskustvo u radu sa vulnerabilnim grupacijama autor je pretočio u sveobuhvatan prikaz naučno zasnovanih, empirijski potvrđenih koncepata i strategija kojima se podstiče i podržava dete u pružanju verodostojnog iskaza, koji će biti upotrebljen kao dokazni materijal na sudu. Knjiga je objavljena 2019. godine od strane Centra za primenjenu psihologiju i sadržajno podeljena na četiri celine: I. definicija i modeli forenzičkog intervjua sa decom (Poglavlja 1 i 2); II. participanti intervjua - dete i intervjuer (Poglavlja 3, 4 i 5); III. proces i faze intervjua (Poglavlja 6, 7, 8 i 9); IV. metodologija vođenja intervjua (Poglavlja 10, 11 i 12).

U prvom poglavlju, forenzički intervjua sa decom autor određuje kao pravno zasnovan, razvojno senzitivna metoda prikupljanja autentičnih i pouzdanih podataka od deteta radi potvrđivanja ili opovrgavanja sumnje na (seksualno) zlostavljanje. Reč je o jednoj od komponenti celokupnog istražnog postupka čija je ključna karakteristika centriranost na dete i njegov najbolji interes. *Child-friendly* uslovi promovišu detetove individualne psihosocijalne kapacitete kako bi ono u punoj meri ostvarilo participaciju i sopstvena prava. Istovremeno, forenzički intervjua neguje neutralni i objektivni pristup kako bi se zaštitila prava osumnjičenog. Ovaj proces je rezultat saradnje multidisciplinarnog tima obučanih stručnjaka različitih profila, pri čemu ga autor na nedvosmislen način razgraničava od kliničkog i terapijskog intervjua kojima je srodan. Začeci forenzičkog intervjuisanja dece su bili rani, dugo zanemareni teorijski i istraživački poduhvati, da bi u poslednjih 40-ak godina došlo do obnavljanja interesovanja za ovu temu i razvoja metodoloških okvira toka i načina

ispitivanja. Nakon prvih pokušaja artikulacije modela usledile su formulacije raznorodnih protokola (diverzifikacija), nastojanja da se utemelje zajednički principi (konvergencija) i prilagođavanje utvrđenog načina rada potrebama posebno senzitivne populacije dece (specifikacija).

Drugo poglavlje je fokusirano na pregled aktuelnih i široko prihvaćenih modela forenzičkog intervjua sa decom i služi kao dobra ilustracija efikasnih rešenja koja proističu iz posve drugačijih polazišnih tačaka. Mada se modeli međusobno razlikuju po stepenu strukturisanosti, sekvencama i metodu ispitivanja, širini primene i edukaciji, njihovo približavanje je dovelo do formiranja deljene univerzalne strukture. Oni su zasnovani na ključnim razvojno-psihološkim i pravnim konceptima i imaju jasne protokole sa definisanim fazama, zadacima, ciljevima i načinom sprovođenja pojedinačnih koraka. Posebne metode i tehnike su empirijski dokazano delotvorne, a kvalitet se obezbeđuje i adekvatnom obukom, sistematskim evaluacijama modela i neprekidnim unapređenjem prakse.

U okviru sledećeg poglavlja su opisane kompetencije i ograničenja deteta kao participanta u procesu intervjuisanja. Pouzdano svedočenje o prethodnim događajima je moguće ako postoji razumevanje osnovnih karakteristika i rezultata istraživanja dečijeg pamćenja, zaboravljanja, prisećanja, pažnje i govora. Pri tome, treba imati u vidu da su ove mentalne funkcije pod uplivom snažnih emocionalnih reakcija koje su deo traumatskog iskustva zlostavljanja. Kapacitet deteta da tačno i detaljno odgovara takođe zavisi od razumevanja sržnih koncepata relevantnih za forenzički intervju, poput pitanja *ko, šta, gde, kada*, sposobnosti organizacije koherentnog narativa i opisivanja okolnosti događaja. Kao jedan od vodećih uzorka narušavanja autentičnosti iskaza autor izdvaja sugestivnost na čiji stepen utiču kako kognitivni, tako i socijalni faktori.

Četvrta glava se bavi potrebom i načinima prilagođavanja forenzičkog intervjua deci sa posebnim potrebama. Ova populacija je dvostruko vulnerabilna kako zbog povišenog rizika od zlostavljanja, tako i usled teškoća da događaj prijave. Navedena istraživanja pokazuju da su deca sa posebnim potrebama neuporedivo češće žrtve zlostavljanja u odnosu na svoje vršnjake, da su „tamne brojke“ značajno više, te da su ugroženiji pojedinci predškolskog uzrasta i izraženijih razvojnih smetnji. Prijavljivanje je otežano zavisnošću od osoba koje o njima brinu, a koje su neretko izvršio delo. Dodatno, deca sa posebnim potrebama su neadekvatno tretirana od strane pravosudnog sistema, pri čemu se njihova svedočenja često diskvalifikuju kao nepouzdana. Imajući u vidu da je pružanje uverljivog svedočenja moguće uz odgovarajuće uslove, predložena su opšta uputstva za prilagođavanje organizacije svake faze, kao i modifikacije za pojedinačne kategorije dece sa posebnim potrebama. Ponuđene su smernice za decu sa teškoćama u intelektualnom razvoju, govoru, smetnjama vida i sluha, problemima i poremećajima pažnje i hiperaktivnosti, ponašanja i socio-emocionalnog funkcionisanja. Uz to, autor ističe da se svakom detetu prilazi kao jedinstvenom ljudskom biću, procenjujući i uvažavajući njegove individualne potencijale i potrebe.

Intervjuer je u petom poglavlju prikazan kao drugi ključni akter forenzičkog intervjua, od koga se zahteva visok stepen kompetencije. Stručnost podrazumeva

sticanje *znanja* o razvoju dece i potvrđeno delotvornim strategijama, razvoj *veština* pravilne i dosledne primene usvojenog u neposrednom radu i usklađivanje sopstvenih *stavova* sa profesionalnim etičkim principima i standardima. Ovi kriterijumi se ostvaruju putem formalnog akademskog obrazovanja, posebnog treninga za određeni model forenzičkog intervjua, superviziranog iskustva i kontinuirane edukacije radi održavanja i unapređivanja kompetencija. Potreba za stalnim, vremenski neograničenim stručnim usavršavanjem zasnovana je na studijama koje su pokazale da sam bazični trening u trajanju od pet dana, ma kako kvalitetno organizovan, ne dovodi nužno do značajnog i trajnog unapređenja prakse.

Šesto poglavlje je posvećeno fazi preintervjua koja započinje pažljivim planiranjem procesa na dva nivoa. Opšti strateški plan predstavlja individualizaciju protokola konkretnom slučaju, razvojnim i ličnim osobenostima deteta. Operativni plan uključuje dalju razradu zadataka, izbor strategija i tehnika rada. Mada ne postoji opšta saglasnost u pogledu vrste i obima informacija na kojima se zasniva planiranje, većina stručnjaka se slaže da intervjuer treba da ima podatke o detetu. Sa druge strane, informacije o kritičnom događaju moraju biti ograničene kako bi se očuvala objektivnost. Drugi cilj faze preintervjua je obezbeđivanje optimalnih uslova i atmosfere ispitivanja odnosno njihovo prilagođavanje svakom pojedinačnom detetu. Child-friendly pristup podrazumeva izvođenje intervjua u okviru što kraće seanse neposredno po prijavi slučaja, u neutralnom i udobnom ambijentu, uz eliminaciju sadržaja povezanih sa kontekstom zlostavljanja. Autor zaključuje da bezuslovno podržavanje deteta i senzitivnost za njegovo emocionalno stanje i potrebe efikasno promovišu spremnost za davanje iskaza i kvalitet dobijenih podataka.

Budući da forenzičko intervjuisanje nameće ozbiljne kognitivne, emocionalne i socijalne zahteve, autor u sedmom poglavlju postavlja imperativ pripreme deteta pre prelaska na glavnu temu razgovora. Proces za dete predstavlja novo, neobično i neretko zastrašujuće iskustvo zbog čega mu se pruža pomoć u orijentaciji u odnosu na intervjuera i druge prisutne osobe, tok i način rada, prostor i sredstva beleženja intervjua. Uspostavljanje odnosa poverenja i saradnje se smatra najznačajnijim preduslovom započinjanja glavne faze intervjuisanja. Intervjuer detetu pristupa kao ekspertu za sopstveno iskustvo, ukazujući mu pažnju, ispoljavajući iskrenu zainteresovanost i prihvatanje. On na osnovu verbalnog sadržaja, neverbalnog ponašanja i emocionalnih reakcija procenjuje razvojni nivo i način komuniciranja, čemu vešto usklađuje svoj stil ispitivanja i intervencije. Detetu se potom predstavljaju pravila koja se uvežbavaju radi provere razumevanja instrukcija. Naposletku, zadaje se probni intervju odnosno trening prisećanja, u vidu traženja slobodnog iskaza na neutralnu temu. Prikazani empirijski nalazi potvrđuju opravdanost uvođenja pripreme faze u celokupan proces intervjuisanja: ispitivanje je kraće, sa manje nesporazuma i potrebe za intervencijama intervjuera, a verbalni opisi događaja su kompletniji i detaljniji.

Centralna faza intervjuisanja je tema osmog poglavlja knjige. Ovaj suštinski deo procesa je posvećen pribavljanju iskaza deteta. Aktivnosti se izvode prema utvrđenoj sekvenci koja se inicira nagoveštajem i postepenim uvođenjem glavne teme razgovora. Kada dete samo ili na diskretan poziv intervjuera pokrene pitanje zlostavljanja započinje faza slobodnog saopštenja. U svrhe elaboracije se koriste

minimalni neverbalni/verbalni podsticaji i široko postavljena, neutralna, otvorena pitanja. Nasuprot tome, fokusirana i specifična pitanja služe za razjašnjavanje propuštenih ili nejasnih detalja koja se, zarad izbegavanja sugestivnosti, baziraju na činjenicama iznetim od strane deteta. Kratka pauza u toku intervjuisanja omogućava preispitivanje postignutog i konsultaciju sa članovima tima. Ukoliko su mogućnosti slobodnog prisećanja iscrpljene, intervjuer se u nastavku okreće strategijama prepoznavanja, bilo putem pitanja zavorenog tipa ili prinudnog (višestrukog) izbora.

Deveta glava je posvećena završetku intervjua i njegovim međuzavisnim aktivnostima koje autor radi bolje preglednost izlaže odvojeno i sekvencionalno. Intervju se zatvara kada je dete pružilo odgovore na ključna pitanja, iscrpelo svoje razvojne kapacitete ili izrazilo želju za prekidom rada. Intervjuer tada rezimira izrečeno kako bi proverio tačnost informacija, poziva na dopunu i otvara prostor da dete njemu postavi pitanja. Dete se edukuje u pogledu daljeg postupka i priprema za povratak uobičajenim dnevnim aktivnostima, uz pružanje zahvalnosti za saradnju. Cilj je da dete iz forenzičkog intervjua izađe sa pozitivnim ili barem neutralnim osećanjima. U postintervju fazi multidisciplinarni tim procenjuje da li su pribavljene informacije relevantne (zadovoljavajućeg kvantiteta i kvaliteta), a izjava koherentna i kredibilna. Ukoliko slučaj nije pogodan za dalje procesuiranje razmatra se ponovno intervjuisanje deteta, koje se uobičajeno izbegava zbog eventualne sekundarne viktimizacije i potenciranja sugestivnosti. Preduzimaju se mere za spečavanje daljeg zlostavljanja, a dete i porodica se usmeravaju na resurse dodatne pomoći i podrške.

Četvrti deo knjige o metodologiji forenzičkog intervjuisanja započinje poglavljem o strategijama podsticanja prisećanja i unapređenja narativa. Iz kategorije opštih strategija, prikazane su levak i strategija peščanog sata. Levak podrazumeva opšti pristup intervjuu i primeni tehnika od otvorenog, neutralnog i spontanog prema fokusiranom, zatvorenom i direktivnom. Strategija peščanog sata predstavlja dvostruku levak strategiju, po principu opšte - posebno - opšte. Postupak služi ispitivanju detalja, ali se razrada odgovora prepušta samom detetu. Produblivanje informacija se obično postiže uparivanjem otvorenih sa fokusiranim pitanjima i sistematizovanom, postepenom serijom senzitivnih pitanja. U cilju dalje elaboracije koriste se verbalni i vizuelni podsetnici fokusirani na učesnike, lokaciju, radnju i komunikaciju. Popularne tehnike derivirane iz kognitivnog intervjua su date uz upozorenje o potencijalnim problemima njihovog korišćenja u radu sa decom, budući da su primarno namenjene odraslima. U zaključku, autor ukazuje da sve opisane strategije imaju izvesne prednosti i mane, te da efikasnost suštinski zavisi od adekvatne selekcije i dosledne primene čime se promovise njihova komplementarnost.

Jedanaesto poglavlje obuhvata širok spektar metoda i tehnika intervjuisanja, pri čemu je najveća pažnja posvećena načinu postavljanja pitanja. Na osnovu dimenzije otvorenosti razlikuju se otvorena (nestrukturisana) i zatvorena (strukturisana) pitanja, dok se prema sugestivnosti mogu podeliti na neutralna i sugestivna pitanja. Iako se u stručnoj literaturi favorizuju otvorena pitanja zbog široke slobode odgovora, autor primećuje da se u praksi znatno češće koriste zatvorena pitanja. Sugestivna pitanja koja uključuju spoljne inpute informacija se generalno izbegavaju jer vode kontaminiranju i produkovanju potencijalno nepouzdanog iskaza, koji ne može biti

upotrebljen na sudu. Još jedna važna tehnika jeste upotreba minimalnih podsticaja detetovog iskaza. Kao što je već spomenuto u poglavlju o centralnoj fazi intervjua, ovi podsticaji mogu biti u verbalnoj (*da, aha, shvatam*) i neverbalnoj (npr. klimanje glavom, kontakt očima) formi i predstavljaju motivaciono sredstvo koje unapređuje detetov fokus i kooperativnost. Tehnike poput reflektovanja sadržaja (parafraziranje i rezimiranje), reflektovanja emocija i konfrontacije su preuzete iz savetodavne prakse i uspešno prilagođene zadacima i ciljevima forenzičkog intervjua. U skladu prethodnim poglavljem, autor zaključuje da snaga i vrednost tehnika ne leži u metodološkim karakteristikama, već u poznavanju namene, propisanih uslova i načina primene i njihovom prilagođavanju razvojnim karakteristikama deteta.

Poslednje, dvanaesto poglavlje je posvećeno kontroverznom pitanju upotrebe pomoćnih sredstava poput crteža, dijagrama ljudskog tela i anatomskih lutaka. Preuzeti iz kliničke i psihoterapijske prakse, njihova svrha je pomoć detetu u prisećanju i saopštavanju iskustva zlostavljanja, naročito kada je reč o deci u otporu, sa teškoćama u komunikaciji ili nedovoljno razvijenih verbalnih sposobnosti. Istovremeno, pomoćna sredstva mogu podstaći sugestivnost i nemogućnost razdvajanja realnosti i mašte (posebno kod mlađe dece), čime se narušava kvalitet prisećanja i tačnost saopštenja, pa su lažno pozitivne izjave znatno češće. Autor navodi istraživačke nalaze o pozitivnim i negativnim efektima i zauzima konstruktivnu poziciju - ukoliko je neophodno, pomoćna sredstva je moguće koristiti uz striktno praćenje bazičnih pravila koja promovišu prednosti i neutrališu slabosti metoda.

Prezentovana monografija na pregledan, sistematičan način prikazuje kompleksan i delikatan proces forenzičkog intervjua sa decom. Autor pruža opsežan uvid u teorijske koncepte, istorijski razvoj i savremene modele, empirijski dokazano delotvorne strategije i tehnike rada, uz relevantne istraživačke nalaze koji svedoče o njihovoj efikasnosti. Mada knjiga ne pretenduje da bude priručnik za vođenje forenzičkog intervjua, priložene su brojne konkretne smernice za rad i ilustrativni primeri dobre prakse. Stručan, a istovremeno jednostavan stil pisanja publikaciju čini korisnim štivom za široku lepezu stručnjaka iz oblasti pravosuđa, mentalnog zdravlja i socijalne (dečije i porodične) zaštite, kao i zainteresovanu širu javnost. Monografija daje jedinstven i značajan doprinos oblasti čija je važnost nedovoljno prepoznata na našim prostorima i otvara vrata mogućnostima njenog razvoja. Kako bi do suštinskog napretka aktuelne prakse došlo, neophodno je da vrhovna vrednost, koju autor dosledno zastupa, bude dobrobit deteta umesto pukog utvrđivanja činjenica koje u istražnom procesu neretko preuzima primat.

Natalija Ignjatović¹
Institut za psihologiju

---

¹ istraživač-priravnik Instituta za psihologiju, Beograd E-mail: natalija.ignjatovic@f.bg.ac.rs

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 /
Prikaz monografije
Primljeno 30. novembra 2020. godine
Prihvaćeno 1. decembra 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi20202311

„VIBER PORUKAMA KORONI U INAT“

Autorke Branislave Knežić

Monografska publikacija *Viber porukama koroni u inat* autorke dr Branislave Knežić je objavljena u julu 2020. godine, a izdavač je Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. Kao recenzenti, navedene su prof. dr Šefika Alibabić, zatim prof. dr Mira Lakićević i doc. dr Maja Savić. Knjiga ima 199 stranica i sadržajno je podeljena na 14 poglavlja, od kojih je 12 tematskih, pored predgovora, zaključka, rezimea na dva jezika, spiska korišćene literature i reči o autoru.

Da knjiga svojim sadržajem prevazilazi jednostavno sakupljanje sadržaja viber poruka razmenjivanih tokom 53 dana koliko je trajalo vanredno stanje u Srbiji,¹ čitaocu postaje jasno već sa samom posvetom i zahvalnicom. Izmenjena svakodnevnica i nova *normalnost* su verodostojno zabeležene kroz sociološku prizmu, a čitav rukopis je prožet refleksijama stanja i odnosa pojedinca i društva u preko noći izmenjenim okolnostima.

Uvodna razmatranja, data pod naslovom *Reč na početku: smešno kao početak ozbiljnog*, podsećaju čitaoca da je kratak vremenski period protekao od predstavljanja novog koronavirusa kao „najsmešnijeg virusa na svetu koji se drugima događa“ do najstrožijih mera izolacije u Evropi. Upravo u tom okviru autorka nalazi smernicu za ovaj jedinstven poduhvat – prikupiti, sistematizovati i u originalnom obliku otrgnuti od zaborava poruke, pouke, viceve i dosetke. Jednostavna metodologija je izabrana kao prvi korak ka budućoj, ozbiljnijoj studiji.

Prvo poglavlje je naslovljeno *Prevladavanje stresa i humor: „biser iz dubine“*. U suštini, iako su stres, strah i uznemirenost očekivano prisutni u ljudskoj i društvenoj stvarnosti u teškim vremenima, što pandemija smrtonosnog virusa svakako jeste, oni su istovremeno i normalna odbrambena reakcija. Postavlja se pitanje kako suočavanje sa ovim osećanjima dovodi do duhovitog načina sagledavanja situacije kao jednog od mogućih načina regulisanja emotivne tenzije. Podsećanjem da je

---

¹ U Srbiji, vanredno stanje u uvedeno 15. marta 2020. godine, 6. maja iste godine Skupština Republike Srbije je donela odluku o ukidanju vanrednog stanja koja je stupila na snagu 7. maja.

smeh *lek*, a stvaralački duh naroda na prostorima bivše Jugoslavije naširoko poznat, autorka zatvara uvodni deo.

Jedna moguća klasifikacija: na promaji različitosti je poglavlje u kojem se čitalac susreće sa autorskim pečatom u procesu grupisanja građe i izdvajanja spomenutih tematskih celina. Autorka, takođe, opravdava i sloboda koja se čitaocu ostavlja da poruke posmatra i drugačije klasifikuje. Ujedno, to je i cilj ove monografije koja se čita u jednom dahu – sveobuhvatno, izvorno, necenzurisano i praktično prikazati široj čitalačkoj publici duh jednog društva i duh jednog vremena.

U nastavku, prikupljen materijal je izložen u 12 tematskih poglavlja jedinstveno naslovljenih. Svako od ovih poglavlja je, prema potrebi, organizovano u dodatne podceline. Međutim, ono po čemu se ova monografska publikacija izdvaja jeste originalan i pre svega naučno-stručni autorski osvrt na svaku uočenu temu. Poglavljem *O korona virusu: tapkanje u mraku* autorka uspešno započinje svoje izlaganje podsećanjem da „nikad ništa nije bilo, a da pre nije bilo“ i da je strah „stvaralački“. Sadržaj je ovde podeljen u tri manje celine: šaljivo o koroni, korona i Kinezi i strah od korone.

U drugom poglavlju *O izolaciji: „ne, nemoj mi prići...“*, čitalac se suočava sa problematikom karantina i policijskog časa. Autorka nas podseća na reči Marije Mihailović, molekularnog biologa s adresom u Milanu, zabeležene u vanrednoj epizodi serijala „Marka žvaka“ emitovanoj 13. marta 2020. godine na istoimenom kanalu autora Dušana Šaponje i Dušana Čavića. „Jedino što možeš da uradiš, ako nekome želiš dobro, to je da ga ne vidiš“, objasnila je tada Marija Mihailović. Sa tim u mislima, autorka ove monografije je prikupljen sadržaj prikazala kroz sledeće tematske podgrupe: *Karantin, Policijski čas, Samo da (ne)skreneš i (NE)aktivnost*. Ono što među ovim redovima ostaje zabeleženo jeste i podsećanje da je najduži policijski čas trajao čak 84 sata (za pravoslavni Uskrs). Samim tim, neizostavna je emotivna obojenost koja prati čitaoca kroz naredne stranice, sve do trećeg poglavlja – *O kriznom štabu i njihovim merama: disciplinovanje i kući pritvor*. Rečima autorke, poruke su često odražavale i zbuñenost građana koja je bila uzrokovana neusaglašenim i nedoslednim stavovima pojedinih članova Kriznog štaba, ovekovečenim kroz sledeće tematske celine: *Krizni štab, Pranje ruku i Fizičko distanciranje*, a potom i *Sajam, U kojoj smo nedelji?* i *Smehotresni iscelitelji*. Međutim, osvrtnje autorke na ne tako jednosmeran problem promovisanja pseudomedicinskih vesti i informacija na javnom medijskom prostoru je ono što daje dodatnu vrednost onoj zbirci zabeleženih misli nepoznatih autora. Osim toga, kako autorka primećuje, opravdano je postaviti pitanje odgovornosti, kontrole i samokontrole medija, ali i posledica koje izgrađeno nepoverenje ima na mentalno zdravlje građana.

O hrani i oko nje: u strahu su velike oči je naslov narednog poglavlja u kojem se preispituje glad kao „iskonska potreba za preživljavanjem“ koja je veoma „slična strahu za život“. Da strah od gladi kao simbola „patnje, strahovanja i stradanja“ nije stran ljudima na ovim prostorima još od devedesetih godina XX veka, poznato je. Ono što je ovde važno, kako primećuje autorka, jeste pristup hrani kao „najjednostavnijem načinu relaksacije“ i koraku bliže ka „emotivnoj zaravljenosti“.

Prirodu ovog problema sagledanog kroz misli anonimnih autora čitalac može detaljnije da upozna kroz četiri manje, uslovno podeljene celine: *Opsednutost hranom, Frižider, Gojaznost i Kafana i piće*. Šale i dosetke koje dotiču temu braka i bračnih odnosa su grupisane pod naslovom *O bračnim srećama: naknadna pamet*. No, autorka ovde skreće pažnju čitaocu da tumačenje ovog spektra prikupljenog sadržaja podrazumeva oprez; iako u prvom trenutku izazivaju osmeh na licu, ove poruke čine da se čitalac zapita o pravoj prirodi međuljudskih odnosa, a teme su sledeće: *Odnosi u braku i Izgled, ulepšavanje i frizeri*.

Zbog važnosti sledeće odabrane teme, autorka se odlučila da čitaocu najpre približi složenost starenja kao procesa, starosti kao biološkog, hronološkog i socijalnog starenja i starosti kao subjektivnog osećaja. Osećaj karantina kao nezaslužene zatvorske kazne i dodatna poniženja i stigmatizacija osoba starijih od 65 godina, nažalost, ostaće upamćeni kao bolne tačke jednog perioda. Da problem ne ode tako lako u zaborav, pobrinule su se viber poruke i dosetke u okviru poglavlja *O starijima: kad ne bi brojali godine*. Trajno zabeležene, organizovane su u sledeće tematske celine: *Ruženje, Nametnuta starost i Kao o tuđima*.

Iako najmanje obimno, poglavlje *O školi: učiteljica na daljinski* sigurno nije manje važno nego druga tematska poglavlja. Prikupljen sadržaj odražava dve krupne (novo)nastale problematične situacije. Prebacivanje odgovornosti sa obrazovnog sistema na roditelje, kao i snalaženje u hodu svih aktera vaspitno-obrazovnog procesa koji su se nenadano našli u vrtlogu novih tehnologija i digitalnih platformi je smešteno pod zajednički naslov *Online školovanje*. S druge strane, *Sve (ne)moguće diplome* je odeljak posvećen već duže vreme prisutnom društvenom problemu kupljenih diploma i diploma nepostojećih visokoškolskih ustanova. Na taj način, autorka je pokazala da su postojeći problemi isplivali i pokazali se kao goreći i u novonastaloj situaciji i sasvim je izvesno da njihova aktuelnost i mogućnost izrugivanja ne jenjavaju.

Kroz sledeća tri tematska poglavlja autorka vraća čitaoca na početak i kraj svakodnevnice jednog građanina, bio on to spreman da prihvati i prizna ili ne – politika. Pod naslovima *O političarima: može i nemoguće, O Titu i regionalnim porukama: privid ili realnost* i *O Evroizaciji naroda: u senci politizacije* skupljene su poruke, dosetke, šale i mudrosti originalno nastali u doba prvog naleta korona virusa ili već poznati, ali sada na nov način dat, odnosno prilagođeni trenutnoj problematici. Sažeto, političari nisu pošteđeni, a autorka naglašava da sav materijal može da služi „na čast duhu njihovih autora“: *Uopšteno o političarima, Naši političari i Političari iz sveta*. Isti humor povezuje narode bivše Jugoslavije, podseća autorka, ali i nostalgično predstavljanje Tita kao pozitivnog lika u svim porukama. Međutim, realnost je (ne)retko iskrivljena, a uzajamna podrška opstaje i održava društveni život uprkos fizičkoj distanci. Potom je predstavljena tematska celina *O evroizaciji naroda: u senci politizacije*. Prvi talas pandemije u Srbiji biće upamćen i po brzom reagovanju neznanih autora na neočekivanu jednokratnu novčanu pomoć od 100 evra. Podsmeh i neverica, lične računice i osvrt na starije dugove pribeleženi na narednim stranicama.

U poslednjem tematskom poglavlju, autorka nas vraća na početak lekcije – dostojanstvo i bogatstvo koje nije u novcu i materijalnim vrednostima i zagrljaj ljudske duše kao Božiji blagoslov su osnovni motivi koji kao spona vezuju poruke pribeležene u poglavlju naslovljenom *O zagrljaju dušom: prva i poslednja nada*. Pred sam kraj, *O još ponečemu: što se nije dalo lako udomiti* daju čitaocu još koje, kako autorka kaže, zrnce „duha i visoke dovitljivosti o ponečemu koja daju oduška unutrašnjem nemiru i strahu“.

Ne manje važno, zaključak naslovljen *Reč koja je mogla biti i na početku: i smeh je lek* pokazuje još jednom da je ovo vredno i drugačije monografsko delo, proisteklo iz vanrednih i drugačijih okolnosti. Ova monografska publikacija je napisana jednostavnim, jasnim, razumljivim i, pre svega, pristupačnim jezikom. Zahvaljujući tome, čitalac može još jednom da sagleda prikupljene sadržaje, ali i da im se vrati kao korisnom štivu i to na različite načine. Dalje proučavanje je jedan od njih. Svedočenja, premda anonimna, zauvek su zabeležena i preliminarno analizirana. Buduće studije će nesumnjivo potvrditi njihov vanvremenski značaj.

Dr Milena Milićević, naučni saradnik
Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

RECENZENTI KOJI SU RECENZIRALI RADOVE
TOKOM 2020. GODINE

Da recenzije rukopisa ne moraju biti reda radi napisane, blistavo su pokazali svojim očekivano odgovornim naučno-kritičkim vrednovanjem tekstova, recenzenti našeg Časopisa:

Prof. dr Zoran Pavlović, Pokrajinski zaštitnik građana
Dr Jovan Ćirić, sudija Ustavnog suda
Dr Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija
Dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija
Dr Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija
Dr Smiljana Jošić, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, Srbija
Dr Leposava Kron, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija
Doc. dr Bojana Dinić, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
Dr Sanja Ćopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija
Prof. dr Vesna Žunić-Pavlović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
Prof. dr Ivana Spasić, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, Srbija
Dr Ana Batrićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija
Prof. dr Đorđe Ignjatović, Pravni fakultet, Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija
Dr Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija
Prof. dr Milana Ljubičić, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, Srbija
Doc. dr Milan Lipovac, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, Beograd, Srbija
Doc. dr Natalija Žunić, Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, Srbija
Prof. dr Jasna Hrnčić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd, Srbija

UREDнице

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman, latiničnim pismom i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorke posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Italic)

Primer: **1. Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. Kategorije korisnika

1.1.1. *Žene i deca*

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Čopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

---

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

6. Obavezno priložiti popis literature na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Ukoliko je za referencu dostupan DOI broj, neophodno je navesti u formatu linka (npr. <https://doi.org/10.47152/127442> ili <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>). Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i veb strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

TECHNICAL INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

1. The article should be up to 20 pages-long with double space. The authors should use Times New Roman font size 12.

2. The first page should include: the title of the paper, the name and surname of the author, abstract (up to 150 words) and 4-5 keywords.

2.1. Right after the surname of the author (on the first page) there should be a footnote with the name of the institution the author is employed at, the title of the author and E-mail address. In the event that the paper is written in collaboration with other authors, these data should be provided for each of the authors.

Example: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2. The abstract should include a clearly stated subject, research goals and the main topics which will be covered in the paper.

3. Headings should be written in the following style:

1. The title of the chapter (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Subtitle 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. *Subtitle 2* (Times New Roman, 12, Italic)

Example: **1. Services Supporting Victims**

1.1. Categories of Users

1.1.1. *Women and Children*

4. Authors should use the **Harvard Citation Style**. The quotation should be followed by the reference in the brackets containing author's surname, the year of publication and the page number.

Example: (Stevanović, 2009: 152).

If there are two or three authors, the surnames should be divided with a comma (example: Knežić, Savić, 2012).

If there are more than three authors, there should be only first author's surname followed by the "et. al" (example: Hawley i dr., 2013).

If two authors have the same surname, name initials should also be included (example: I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

When referencing a secondary source, the reference should include "according to" (example: Ćopić according to Nikolić-Ristanović, 2011).

If a single reference contains several books or papers, they should be separated with a point comma. (example: Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). In this case surnames of different authors should be in alphabetical order.

4.1. Footnotes should include only following comments, articles of laws and official gazettes.

4.2. Foreign names should be written with original spelling.

5. If the paper includes images or charts, they should also be referenced. For example (Chart 2).

Captions should be written above the images or charts.

Example: **Chart 1.** Gender structure of victimisation

---

* Dr Jovan Jovanović is assistant professor at the University in Belgrade. E-mail: jovan@primer.net

6. It is obligatory to supply a list of references or bibliography at the end of the paper. It should include all the quoted references in the alphabetical order of surnames. If a DOI number is available, this information should be provided as a link (e.g. <https://doi.org/10.47152/127442> or <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>). A bibliography unit should include:

For books: author's surname, the name initial, the year of publication in the brackets, the title of the book (in italics), the location of publishing, the name of the publisher.

Example: Milutinović, M. (1977) *Penology*. Belgrade: Savremena administracija.

For book chapters: author's surname, the name initial, year of publication in the brackets, the name of the chapter, in: editor's name initial, editor's surname, eds. (in the brackets), the book title (in italics), the location of the publication, the name of the publisher, first and last page of the chapter.

Example: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

For articles in magazines: author's surname, name initial, year of publication in the brackets, the name of the article (in italics), volume (in italics), the number of the magazine in the brackets and first and last page number.

Example: Ivanović, M. (2015) Drugs, Art, Crime. *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research*, 34(4), pp. 193-202.

For documents downloaded from the internet: web page, date of access.

Example: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, accessed on 5.10.2012

The name of the author and the title of the article can be written before copy/pasting the web page. In this case before the web address there should be added: "available at:"

For laws: the source or publication where the law was published should be added after the name of the law.

Example: Law on Criminal Proceedings, Official Gazette RS, No.58/04.

For reports from scientific conferences: surname, name initial, year in the brackets, the title, the title of the conference (in italics), page number in the book of abstracts in the brackets, the location of publication, publisher.

Example: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Legal Protection of Children in Serbia. *First Annual Conference of the Victimology Society of Serbia – The Rights of Victims and EU* (pp. 87-102). Belgrade: Victimology Society of Serbia.

For newspaper articles: surname, name initial, year of publication and the date in the brackets, the title of the article, the name of the newspaper, page number.

Example: Jovanović, A. (2012, December 5th) Plagiarising Scientific Papers, Blic, p. 5.

The author can also reference a web edition of a newspaper and in this case the reference should include "available at" followed by the web address and the access date.

Additional remark: The list of references must not contain units which are not quoted in the paper and must contain all the units which are quotes including laws, reports and web pages (web pages should be under the section *Online Sources* within bibliography).

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice
Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za
kriminološkai sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306